

ISSN 2077-7280

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ
ІСТОРІЇ

збірник наукових праць

Випуск 17

започаткований 1994 р.

Харків – 2014

УДК 930
ББК 63.3

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 10 від 3 листопада 2014 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор – д-р іст. наук, проф. *С. І. Посохов* (ХНУ імені В.Н.Каразіна)

Бардола К. Ю., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Бережна С. В., д-р філос. наук, проф. (ХНПУ імені Г. С. Сковороди)

Волосник Ю. П., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Горак А., д-р з іст., проф. (Університет Марії Кюрі-Склодовської м. Люблін (Польща))

Готовська-Хенце Т., д-р філос. наук, доц. (Інститут історії Болгарської АН (Болгарія))

Домановський А. М., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Журавльов Д. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Каплін О. Д., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Куделко С. М., канд. іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Мизгін К. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Миколенко Д. В., канд. іст. наук, доц. (відп. секретар) (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, проф. (Харківська державна академія культури)

Рябченко О. Л., д-р іст. наук, проф. (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова)

Скирда В. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Страшнюк С. Ю., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Токарев А. М., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Тумаков О. І., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Ченчик Д. В., канд. іст. наук, доц. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Чуєпило О. О., д-р іст. наук, проф. (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057) 707-56-68; факс: (057) 702-03-79

E-mail: istfakkhnu@gmail.com; сайт: <http://history.karazin.ua>

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – Вип. 17. - 332 с.

Збірник наукових праць містить статті викладачів, аспірантів та студентів з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, що репрезентують тематику історичних досліджень від найдавніших часів до сучасності.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 6635 від 23.10.2002

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2014

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

- Козачок О. Б.** Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв'язків середини-другої половини XII ст. 7
- Курдина Ю. М.** Візантійський чинник розвитку склярства на Русі 15
- Луцый Ю. В.** Давньоруська іст'ба за відомостями історичних джерел X–XIV століття 23
- Майко А. В.** Деревянные машикули генуэзской крепости в Судак 31
- Походнякова А. С.** Набатејско-иудейские отношения в I в. до н.е. 38
- Яцына А. И.** Социальная структура минойского общества: опыт реконструкции 47

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Артамонова К. Ю.** Статус Кипра в условиях Османской и Британской империй (до начала XX в.) 56
- Басенко Р. О.** Генеза і зміст освітньо-виховного напряму молодіжної політики ордену єзуїтів (XVI–XVII століття) 67
- Віруцька С. В.** Аналіз політичної та суспільної реакції в Німецькій Демократичній Республіці на події у Чехословаччині періоду «Празької весни» 79
- Кондратюк М. М.** Прощання із релігійним ідентитом: формування модерної моделі колективної свідомості чехів і словаків (1918–1938 рр.) 89
- Кушнарєв С. С.** К вопросу о заселении Среднего Поосколья во второй половине XVII в. 98
- Луценко С. М.** Правовое регулирование жизни колонистов в африканских колониях Германии (1874–1918 гг.) 108

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Галішевський В. А.** Участь М. Брайчевського у створенні та діяльності Народного Руху України 120
- Ільницький В. І.** Провідник Карпатського крайового проводу ОУН – Василь Сидор-«Шелест» 130
- Лапченко А. С.** Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу (1921–1928 рр.) 139
- Лісунець Л. І.** Жінки-благодійниці як засновниці літературних альманахів «Подарок бедным» та «La Queteuse» в Одесі 148
- Пилипенко В. В.** Радянсько-іранська співпраця у сфері важкої промисловості, 1972–1990 155
- Федорченко О. В.** Розвиток поштової гоньби у Таврійській і Херсонській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. 163
- Хададова Ф. Т.** Функціонування магістратів Волині як судових органів (кінець XVIII – I пол. XIX ст.) 173

КРАСЗНАВЧІ СТУДІЇ

- Бучастая С. И., Сабодаш Е. Н., Шевченко О. А.** Новые данные по генеалогии рода И. Е. Репина и новый взгляд на происхождение художника 180
- Іванов С. Ю.** Зміни соціального статусу сільських мігрантів у Харкові в другій половині XX ст. 189
- Махоніна О. Г.** Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921-1928 рр.) 199
- Труш С. М.** Органи Надзвичайної комісії на території Харківської губернії: повітові комісії та політичні бюро (1919–1922 рр.) 207

ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Гринюка Б. М.** Співпраця Івана Старчука з журналом «Filomata» 217
- Дітковська С. О.** Етапи термінологічного визначення громадянських об'єднань в радянській Україні 225

- Кліш А. Б.** Польський суспільно-християнський рух у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.: сучасна зарубіжна історіографія 234
- Олещук Н. Ю.** Радянська та польська історіографія міжнародних відносин Другої Речі Посполитої та СРСР у 1932-1939 рр.: порівняльний аспект 243
- ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
- Кириченко О. Б.** Журнал «Морской сборник» як джерело з історії російської дипломатичної служби в Японії у другій половині 50-х – на початку 70-х рр. XIX ст. 257
- Красько О. И.** «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета) 265
- Ніколаско А. В.** Фронтіві епістолярії 1941-1945 рр. крізь призму гуманістичних цінностей 274
- Рачков Є. С.** Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету) 286
- Чорноіваненко І. В.** Висвітлення діяльності Г. Л. Скадовського на сторінках газети «Юг» (1898–1907 рр.) 293
- Щебликіна А. О.** Проблеми жіночої гімназійної освіти на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения» 301
- НАУКОВІ ЗАХОДИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
- Рачков Є. С.** Музейна виставка «Символи та емблеми Харківського університету» 311
- Харченко А. В.** Роздуми над складними словами, або про «соціальну модернізацію» у реаліях вітчизняної науки 314
- Теми дипломних робіт магістрів та спеціалістів, захищених у 2014 році.** 319
- Відомості про авторів 327
- Список скорочень 330

Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв'язків середини – другої половини XII ст.

Козачок Ольга Богданівна

Козачок Ольга. Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв'язків середини – другої половини XII ст. У статті зроблено спробу розглянути умови формування відносин Галицького князівства з Візантією, основні тенденції міжнародної співпраці. Увагу зосереджено на ролі Галицького князівства у захисті Візантійської імперії від половців, візантійсько-угорській війні та повстанні братів Асенів у Болгарії.

Ключові слова: Галицьке князівство, Візантія, міжнародні відносини.

Козачок Ольга. Отношения Галицкого княжества с Византией в контексте международных связей середины – второй половины XII в. В статье предпринята попытка рассмотреть условия формирования отношений Галицкого княжества с Византией, основные тенденции международного сотрудничества. Внимание сосредоточено на роли Галицкого княжества в защите Византийской империи от половцев, византийско-венгерской войне и восстании братьев Асеней в Болгарии.

Ключевые слова: Галицкое княжество, Византия, международные отношения.

Kozachok Olga. Relationships of Galician Principality and Byzantium in the context of international relations in the middle – second half of the XIIth century. This paper attempts to examine the conditions forming relationships of Galician Principality with Byzantium, the main trends in international cooperation. Attention is focused on the role of Galician principality in the protection of the Byzantine Empire from cumans, Byzantine-Hungarian war and rebellion of brothers Asen in Bulgaria.

Key words: Galician principality, Byzantium, international relations.

Перед серединою XII ст. зусиллями князя Володимирка Володаревича відбулося об'єднання галицьких земель. Тоді ж у Візантії імператором став Мануїл I Комнін, з ім'ям якого пов'язують повернення колишньої могутності імперії. Міжнародні обставини середини XII ст. зумовили зближення князівства

**Історія стародавнього світу
та середніх віків**

з Візантією. Але, попри активні династичні й дипломатичні відносини Візантії та Галицького князівства середини-другої половини XII ст., в історіографії контакти двох держав залишаються маловивченими. Деякі сторони цих відносин досліджені зусиллями сучасних українських вчених – Л. В. Войтовича [3; 4], М. Ф. Котляра [10], О. Б. Головка [6; 7], російських – Г. Г. Літаврїна [11], О. В. Майорова [12; 13] та інших.

Щодо джерельної бази, то послуговуємося відомостями Київського літопису [8], який охоплює події внутрішньої та деякі аспекти зовнішньої політики Галицького князівства впродовж усього періоду його самостійного існування. З праць візантійських хроністів – Іоанна Кіннама [9] та Микити Хонїата [15; 16] дізнаємось про політику імператорів – від Мануїла I Комніна до Алексія III Ангела щодо кочовиків, Угорщини, Русі, Болгарії. Використовуємо «Польську хроніку» Вінцентія Кадлубека [2], матеріал якої інформує про степову політику князя Романа і відомостями з «Подорожі» Абу Хаміда ал-Гарнаті [17], де йдеться про угорську допомогу київському князеві Ізяславу Мстиславовичу.

Об'єктом нашого дослідження є відносини Галицького князівства з Візантійською імперією у другій половині XII ст., а предметом – міжнародне становище обох держав як ґло для формування стосунків галицьких князів і представників правлячих тоді у Візантії династій Комнінів та перших Ангелів.

Мета – проаналізувати умови й чинники формування відносин Галицького князівства з Візантією, визначити основні тенденції міжнародної співпраці, схарактеризувати роль Галицького князівства у захисті імперії від половців, візантійсько-угорській війні та повстанні Петра і Асеня у Болгарії.

Хронологічні межі наукового пошуку обмежуються періодом до початку правління Романа Мстиславича в об'єднаному Галицько-Волинському князівстві.

Щодо методології, то використовуємо загальнонаукові методи дослідження - аналізу, синтезу, узагальнення та спеціально-історичні – хронологічний, просопографічний, порівняльно-історичний.

У 1148 р. відбувся перший половецький набіг на Візантію [15, с. 119]. На початку весни кочівники перетнули Дунай, захопили м. Демнічек, пограбували гамтешні території і повернулися назад на лівий берег [9, с. 101]. Тоді, переслідуючи кочівників, візантійський імператор Мануїл досяг «Тавроскіфської» землі (під якою мають на увазі Галицьку Русь), розбив половців і, взявши кілька полонених, повернувся до підготовки норманської кампанії [9, с. 104]. Іоанн Кіннам називає переможний похід імператора Мануїла непередбачуваним. Справді, збереження миру з половцями було високим пріоритетом для візантійців, враховуючи зростаючу міць номадів Дунаю й обставини розгортання Другого хрестового походу.

Зважаючи на те, що Нижнє Подунав'я стало плацдармом для половецьких рейдів на Візантію і неспроможність імперії здійснювати військові операції водночас на захід і на схід, імператор поступається своїми амбіціями щодо підпорядкування цієї території галицькому князеві. Розповідаючи про завершення війни угорського короля проти Галича у 1148 р., Іоанн Кіннам називає галицького князя Володимирка Володаревича союзником [9, с. 126] і до кінця XII ст. галицькі князі фігурують у джерелах як помічники візантійських правителів у боротьбі з половцями. Крім того, на території Галицького князівства були поселення чорних клобуків, які мали досвід успішної боротьби з половцями й значно активізувалися з 50-х рр. XII ст. [18, с. 94].

В історіографії утвердилася думка, що формування союзу Візантії та Галицького князівства зумовили родинні зв'язки, закріплені династичним шлюбом у 1104 р. [3, с. 5]. Проте, наявність родинних зв'язків галицького князя і візантійського імператора з Угорщиною (Мануїл Комнін був онуком Ласло I Святого [22, с. 422], а Володимирко Володаревич був одружений з дочкою угорського короля Калмана Книжника [3, с. 9]) не сприяли налагодженню їхніх стосунків. Суперечності яскраво проявилися у боротьбі за Київське князівство. У ній Візантія і Галицьке князівство підтримували Юрія Долгорукого як претендента на київський стіл. За період 1148-1152 рр. угорські війська на чолі з Гезою II здійснили шість походів у руські землі на підтримку Ізяславу Мстиславовичу [8, с. 37, 45, 53, 56, 62, 67]. Завдяки угорській підтримці Ізяслав переміг в остаточній битві Юрія Долгорукого і став київським князем.

У 1149 р. почалася війна Візантії з Сербією і паралельно з Угорщиною [15, с. 127]. Конфлікт Візантії з угорцями був зумовлений територіальними претензіями та встановленням нормами дружніх відносин з угорським королем Гейзою II [21, р. 42]. Імперія прагнула забезпечити свої північно-західні кордони, перетворити Угорщину на буферну зону між Візантією та імперією Фрідріха Барбароси і відособити сербів, чие повстання мало підтримку в Угорщині [20, р. 127]. У поході 1150 р. (у 1151 р. за М. К. Юрасовим [19, с. 766]) імператор Мануїл, за словами Кіннама, намагався покарати Угорщину за ворожі дії проти князя Володимирка [9, с. 125-126]. Похід почався коли угорський правитель перебував на Русі. Мануїл захопив кілька прикордонних земель і взяв полонених, але, після повернення Гейзи, угорці повернули втрачені позиції [17, с. 40-41].

У 1152 р. Володимирко Володаревич теж воював з угорцями і зазнав поразки. Аби врятувати своє становище князь підкупив угорську знать, воєначальників і присягнув на вірність угорському королю [8, с. 67-69]. Але князь не дотримав присяги і нова битва 1153 р. знову завершилася поразкою.

Після смерті Володимирка Володаревича, його син галицький князь Ярослав Володимирович перемінив внутрішню політику, припинивши протистояння з Волиною і Київським князівством [7, с. 97]. Змінено й орієнтацію міжнародних відносин, спрямувавши зусилля на зближення з Угорщиною. Інше ставлення Угорщини до Галицького князівства засвідчує Київський літопис, у якому під 1156 р. містяться відомості про приїзд до Гейзи II брата Ізяслава - Володимира Мстиславовича, але той не одержав від угорського короля жодної підтримки [8, с. 79]. На думку дослідника М. Ф. Котляра, злам у зовнішній політиці галицького князя відбувся вже в 60-х рр., а доти той «був вірний угоді батька з Візантійською імперією та й сам, мабуть, підписав з нею дружній договір близько 1162 р.» [10, с. 8].

Одним із факторів, що вплинув на галицько-угорське зближення було перебування у Візантії представника галицької династії Івана Берладника – племінника Володимирка Володаревича [3, с. 16]. Іван Берладник претендував на галицький стіл, однак після невдалої боротьби за галицькі волості був змушений покинути Русь. У Константинополі перебували також представники угорської династії Арпадів – Іштван і Ласло [9, с. 223-224; 15, с. 160]. Їхня втеча у Константинополь після безуспішної боротьби за угорський престол змусила угорського короля зблизитися з німецьким імператором Фрідріхом I Барбаросою, який ворував з Візантією [21, р. 76]. Цікаво, що Галицьке князівство теж мало давні союзні відносини зі Священною Римською імперією. О. В. Майоров припускає, що Ярослав Осмомисл міг бути васалом німецького імператора [12, с. 116-117].

Після смерті Гейзи II мир Візантії з угорцями був порушений. У 1165 р. руські загони відзначені серед війська угорського короля [9, с. 241]. Цього ж року відбулося повернення суперника за престол візантійського імператора Мануїла Андроніка Комніна, який втік з в'язниці і знайшов притулок у Галицькій Русі [15, с. 163]. На думку Л. В. Войтовича, прийняття Андроніка було зумовлене появою ідеї візантійсько-угорської унії, що створювало реальну загрозу Галицькому князівству [3, с. 12]. Хоч перебування Андроніка при галицькому князеві візантійський імператор Мануїл вважав зрадою, все ж, невдовзі був змушений шукати порозуміння з Ярославом Осмомислом.

Тоді Фрідріх I Барбаросса почав організовувати широку антивізантійську коаліцію, що становила загрозу імперії. Мануїл Комнін доклав усіх зусиль, щоб зруйнувати цей союз і залучити Ярослава Осмомисла на свій бік. Після прибуття Андроніка на Русь імператор відправив до Галича посольство. Посол нагадав про попередні візантійсько-галицькі перемовини і зумів відмовити Ярослава Володимировича від союзу з Іштваном Угорським, який мав бути

скріплений династичним шлюбом [9, с. 257, 261]. Так, у 1165 р. угорсько-галицький союз розпався й у зимовому поході імператора Мануїла на Угорщину, Візантія розраховувала на допомогу галицького князя [15, с. 195; 8, с. 9]. Галицький посол – єпископ Кузьма у Константинополі засвідчив союз з Візантією [3, с. 12]. Після цього до антиугорської коаліції приєднався київський князь Ростислав Мстиславович і рішення про це підтвердив клятвами [8, с. 260]. Надалі візантійська дипломатія спрямувала свої зусилля на укладення союзу з Фрідріхом Барбаросою, який поклявся василевсу вступити у війну проти Іштвана [20, р. 91]. Візантійсько-угорська війна завершилася миром 1185 р., закріпленням шлюбом Ісаака II з донькою угорського короля Бели III. Однак, примирення Візантії з Угорщиною вартувало імперії спокою в Болгарії, адже підвищення податків задля покриття весільних витрат стало однією з причин болгарського повстання [16, с. 19; 1, с. 57].

У 80-х рр. XII ст. наступила внутрішня криза у Візантії й виникла воєнна загроза з двох фронтів. З північного заходу на імперію напали угорці в союзі з сербами [20, р. 128]. Згодом Візантію спіткав удар з боку норманів, які прагнули заволодіти її південно-західними землями. Крім того, після загибелі Андроніка Комніна почалися непорозуміння між імператором і галицьким князем, які не вдалося врегулювати дипломатичним шляхом [3, с. 14]. Ці обставини сприяли підготовці повстання болгар за звільнення від візантійської влади, яке очолили брати Асені і Петро [16, с. 20].

Влітку 1186 р. імператор Ісаак II Ангел виступив проти повсталих болгар, які під натиском візантійців відійшли за Дунай, де брати почали переговори з куманами [14, с. 175]. Другий етап болгарської боротьби почався з того, що болгарі разом з половецькими і тавроскіфськими загонами перейшли Дунай і вступили в фему Парістріон [16, с. 27]. Вперше тезу про участь руських дружин як союзників у повстанні болгар висунув Ф. Успенський [1, с. 61] й більшість сучасних дослідників наполяють на тому, що під тавроскіфами слід розуміти саме галицькі загони. Вчений Л. В. Войтович припускає, що Ярослав Осмомисл «підштовхнув болгарських сепаратистів після загибелі Андроніка Комніна, а коли ті опинилися у скрутному становищі – надав необхідну допомогу» [3, с. 14]. Дізнавшись про неї, імператор почав поспішно відступати, допустивши багато прорахунків. Ця подія вважається поворотним пунктом в боротьбі імперії з повстанцями [11, с. 101]. Безуспішне проведення чотирьох походів Візантії проти болгар змусило Ісаака II піти на переговори з Асенідами, які завершилися відновленням Другого Болгарського царства. Новий імператор Алексій III прагнув подолати протиріччя з болгарами, проте інтриги Візантії та вбивство болгарських царів-співправителів – Петра та Івана зумовили відновлення болгаро-візантійської війни у 1199 р. [14, с. 202; 13, с. 166].

Загроза половецько-болгарської коаліції [16, с. 100] та ще й при підмозі галицького князя [16, с. 112] викликала у Візантії прагнення поновити альянс з Галичем. У цей час місця дислокації кочівників наблизилися до Дунаю [4, с. 203], утруднюючи функціонування торгівельних шляхів [6, с. 61]. Виникнення Придунайської Куманії почало непокоїти і галицьких князів. Крім того, після смерті князя Ярослава Володимировича Галицьке князівство переживало натиск Угорщини та Малопольщі, які вже тоді вели розмови про розподіл сфер впливу у Південно-Західній Русі [5, с. 290]. Тому в кінці XII ст. Роман Мстиславович почав налагоджувати відносини князівства з імперією. Союз між ними було підтверджено галицьким посольством у Константинополі [6, с. 62].

Уже незабаром військова допомога князя Романа стала у нагоді імперії. Незважаючи на те, що ще в 1182 р. галицькі війська у союзі з половцями протистояли полякам [2, с. 106], у 1197 або 1198 р. вони розбили половецько-болгарські війська, що перейшли межі імперії і прямували до Константинополя [10, с. 10]. Підсумовуючи історіографічні тенденції висвітлення цих подій, О. В. Майоров зауважує, що «галицько-волинський князь залишився чи не єдиним союзником Візантійської імперії в період, коли вона піддавалася найважчим випробуванням і коли об'єднання лояльних до неї країн, наречене в літературі «візантійською співдружністю націй», фактично припинило існування» [13, с. 169].

Отже, зближенню Візантії та Галицького князівства сприяли спільні інтереси держав: антиполовецька політика, загострення відносин з Угорщиною та відмінні традиції зовнішньополітичної діяльності Галицького князівства, що орієнтувалася не на степовиків, а Візантію і західних сусідів. Однак, встановлені відносини не були стабільними. Наявність династичних зв'язків Ярослава Осьмомисла з візантійською династією Комнінів та правлячою династією Угорщини – Арпадами не завадили галицькому князеві понад три десятиліття маневрувати між державами, а потім виступити проти імперії, підтримавши повстання в Болгарії. У ході цих подій роль Галицького князівства для Візантії змінювалася від захисного бар'єру проти вторгнення кочівників до істотного чинника зміни зовнішньої політики. Зважаючи на те, що чи не усі дослідники відзначають взаємовигідність співпраці Галицького князівства з Візантією, питання про те, які вигоди Галич мав з цієї взаємодії, окрім перебування у сфері «Byzantine Commonwealth», ще треба з'ясувати.

Сучасні вчені, розглядаючи події другої половини XII ст. на теренах Пд. і Центр.-Сх. Європи, переважно зупиняються на дослідженні дво- чи трьохсторонніх міжнародних відносин. Проте, у випадку з Галицьким князівством та Візантією може йти мова про багатовекторність їхніх

стосунків, що потребує детальнішого дослідження меж перетину їхніх зовнішньополітичних орієнтирів, їх зміни та хронології.

Література

1. Ангелов, Д. С. Восстание Асеней и восстановление средневекового Болгарского государства / Д. С. Ангелов // Византийский временник. – 1986. – Т. 47 (72). – С. 47-64.
2. Винцентий, Кадлубек. Польская хроника / Польские латиноязычные средневековые источники / Пер. Н. И. Щавелевой / Под ред. В. Л. Янина. – М., 1990. – С. 76-140.
3. Войтович, Л. В. Перша галицька династія / Л. В. Войтович // Генеалогічні записки. – 2009. – Вип. 7. – С. 1-25.
4. Войтович, Л. В. Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття / Л. В. Войтович // Княжа доба: Історія і культура. – 2010. – Вип. 3. – С. 201-212.
5. Волощук, М. М. Особливості русько-угорських відносин у період об'єднання Галицького і Волинського князівств (1199–1205 рр.) / М. М. Волощук // Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі - минуле і сучасність / Під ред. І. Срібняка, З. Карпуса. – 2003-2004. – № 2-3. – С. 290-296.
6. Головка, О. Б. Половецький фактор в політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.) / О. Б. Головка // Східний Світ. – 2004. – №1. – С. 60-72.
7. Головка, О. Б. Князь Володимирко Володарович – перший володар об'єданого Галицького князівства / О. Б. Головка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006-2007. – Вип. 13. – С. 90-97.
8. *Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. – СПб, 1843. – Т. 2.
9. Киннам, Иоанн. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов / Византийские историки, переведенные с греческого при С–Петербуржской Духовной Академии / Пер. под ред. В. Н. Карпова. – СПб., 1859. – Т. 2.
10. Котляр, М. Ф. Галицько-Волинська Русь, Візантія і Угорщина XII ст. / М. Ф. Котляр // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2000. – Вип. 1. – С. 6-21.
11. Литаврин, Г. Г. Новое исследование о восстании в Паристрионе и образовании Второго Болгарского царства / Г. Г. Литаврин // Византийский Временник. – 1980. – Т. 41 (66). – С. 92-112.

12. Майоров, О. В. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею / О. В. Майоров // Ruthenica. – 2008. – Т. VII. – С. 105-129.
13. Майоров, А. В. Рассказ Никиты Хониата о русско-византийском военном союзе в начале XIII века // Русские древности. Сборник научных статей. К 75-летию проф. И. Я. Фроянова / Под ред. А. Ю. Дворниченка. – 2011. – С. 164-181.
14. Мутафчиев, П. Изток и Запад в европейското Средновековие. Избрано / П. Мутафчиев. – София, 1993.
15. Никиты Хониата история, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина / Пер. под ред. В. И. Долоцкого // Византийские историки, переведенные с греческого при С.-Петербургской Духовной Академии. – Спб., 1860. – Т. 1: 1118-1183.
16. Никиты Хониата история, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина / Пер. под ред. Н. В. Чельцова // Византийские историки, переведенные с греческого при С.-Петербургской Духовной Академии. – Спб., 1862. – Т. 2.: 1186-1206.
17. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.) / Пер. О. Г. Большакова, А. Л. Монгайт. – М., 1971.
18. Расовский, Д. А. О роли чёрных клобуковъ въ истории древней Руси / Д. Расовский // Seminarium Kondakovianum. – 1927. – Т. I. – С. 93-109.
19. Юрасов, М. К. К вопросу о дате похода Мануила I Комнина в Венгрию в ответ на нападение венгерского короля Гезы II на Галич / М. К. Юрасов // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2011. – Вип. 20. – С. 761-768.
20. Madgearu, A. Confrontations between Hungary, the Byzantine Empire and Bulgaria for the Belgrade–Vidin Border Region / A. Madgearu // Transylvanian Review. – 2013. – Vol. 22. – P. 125-133.
21. Makk, F. The Arpads and the Comneni: political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century / F. Makk / Translated in English by György Novák. – Budapest, 1989.
22. Варζός, К. Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν / К. Варζός. – Θεσσαλονίκη, 1984. – Т. А.

Візантійський чинник розвитку склярства на Русі

Курдина Юлія Михайлівна

Курдина Юлія. Візантійський чинник розвитку склярства на Русі. У статті висвітлено роль візантійського чинника для розвитку склярства в Київській Русі. Розглядається взаємодія руських та візантійських склоробів, а також особливості запозичення секретів ремесла. Увагу приділено географії склоробних майстерень на Русі, а також візантійським імпортним виробам, на основі чого робляться висновки стосовно майстерності місцевих склоробів.

Ключові слова: візантійський чинник, рецепт скла, склоробні майстерні.

Курдина Юлія. Візантійський фактор розвитку стеклоделія на Русі. В статті освіщена роль візантійського фактора для розвитку стеклоделія в Київській Русі. Розглядається взаємодія руських та візантійських стеклоделів, а також особливості заимствования секретов ремесла. Вниманию уделено географии стекольных мастерских на Руси, а также византийским импортными изделиями, на основе чего делаются выводы относительно мастерства местных стеклоделов.

Ключевые слова: византийский фактор, рецепт стекла, стекольные мастерские.

Kurdyna Julia. Byzantine factor of glazing development in Ruthenia. The article highlights the importance of Byzantine factor of the glazing development in Kyiv Ruthenia. We consider the interaction of Ruthenia and Byzantine glaziers, and also borrowing tricks of the trade. The attention is paid to the geography of glazing workshops in Ruthenia as well as Byzantine imports, based on which the conclusions regarding the causes of long-term demand for Byzantine products are made.

Key words: Byzantine factors, glass formula, glazing workshop.

Скло – один із найдавніших штучних матеріалів, винайдення якого відносять до V тис. до н. е. Географія скловиробництва постійно розширювалася, а після падіння Римської імперії центром світового склярства стала Візантія. Вже у 323 р. Константин переселив склоробів з Риму в Константинополь [22, с. 169]. Також склярів було внесено до списку тридцяти п'яти привілейованих професій, які не платили податків. Тоді ж існував поділ склярів на два цехи: вітраріїв

(видувальників) та діатретаріїв (шліфувальників і гравірувальників) [10, с. 94]. В IV ст. в прудо-дністровському регіоні черняхівської культури зустрічаються візантійські намистини, виготовлені з соди, вапна та піску. У V – VII ст. на території Східної і Північної Європи майже нема візантійського скла, однак з поживленням економічних стосунків вже з IX ст. росте кількість знахідок [22, с. 173 – 177]. А з прийняттям християнства на Русі виникли об'єктивні умови не лише для налагодження ширшої торгівлі з Візантією, а й для розвитку власного скляного виробництва.

Питання зародження та розвитку склярства на Русі знайшли найбільш широке відображення у працях Ю. Шапової [22, 23], М. Безбородова [2] та Н. Качалова [10]. Однак у них обмежені відомості про скло галицько-волинських земель, що можна пояснити станом матеріалів про склоробство даної території на момент виходу праць. Ця прогалина суттєво ускладнює вивчення географії склоробства. Крім того, більш глибокого вивчення потребує питання візантійського чинника у склоробстві Русі. Саме таму метою статті є висвітлення впливу Візантії на зародження скляного виробництва в Київській Русі та взаємовідносин руських і візантійських майстрів.

Вже у римський час на території Прикарпаття існувала склоробна майстерня, виявлена М. Смішком на поселенні III – IV ст. біля с. Комарів. При дослідженні склоплавильної печі було зібрано значну кількість предметів, пов'язаних із скляним виробництвом. Це уламки різних посудин, куски скляної маси, скляні краплі, нитки, обрізки скла [21, с. 7]. Окрім цього на поселенні виявлено залізний рогаць, залізний черпак з довгою ручкою, товстостінний глиняний тигель, частини трьох глиняних форм з рельєфними реберцями всередині, в яких видували скляний посуд, та чимало плінф, яким вимощували дно склоплавильних печей [18, с. 78]. Однак через відсутність аналогічних знахідок у цій місцевості виявлену майстерню можна вважати яскравим прикладом т.зв. «римської вуалі».

Натомість візантійська склоробна традиція у містах Північного Причорномор'я найбільш яскраво засвідчена склоробним комплексом у Херсонесі [19, с. 54]. Фрагменти скляних виробів знаходилися у шарі I – IV ст. [3, с. 72]. Під час вивчення виробничого комплексу тут було виявлено залишки печі, велика кількість уламок скляних виробів (посуду та віконного скла), відходи виробництва. Матеріали археологічних досліджень дали підставу Г. Белову висловити твердження про ймовірність кількох скляних виробництв у місті [4, с. 237 – 238].

Херсонес впродовж V – X ст. залишався єдиним місцем виробництва скла на території України та був головним центром, звідки поширювалися впливи візантійської культури на народи Північного Причорномор'я та Придністров'я [11, с. 177 – 178]. Особливо багато тут продукувалося чарок, для яких характерний вінчик з випуклим краєм [6, с. 228].

У курганах і могильниках племен, які в зазначений час проходять Великим Степом, часто знаходять візантійські імпорти, переважно намисто та амулети. Так, на пам'ятках салтівської культури, цей список поповнений ще й скляним посудом, а саме келихами, флаконами для пахоців та колбою, які датуються VIII ст. [1, с. 55 – 57].

Водночас своєрідною у галузі склярства відбувалася візантійсько-руська взаємодія. На зламі X – XI ст. Київська держава стала однією з наймогутніших країн Європи. В економічному житті Київської Русі першочергову роль відігравали сільське господарство, торгівля і ремесла. Швидкий розвиток таких ремесел як виробництво емалі, скла і полив був пов'язаний з будівництвом, яке, обслуговуючи двір князя та його дружинників [14, с. 15]. Головним постачальником художніх виробів для Русі був Константинополь. Найбільш масово скляні вироби осідали у Києві та Новгороді [8, с. 96].

На поч. XI ст. на Русі було освоєно техніку видування скла, починають діяти перші майстерні, зокрема у Києві. Дослідники говорять про функціонування на Русі одинадцяти склоробних майстерень XI – XIV ст., чотири з яких розміщувались в Києві (на території колишньої Десятинної церкви (XI ст.); в районі Подолу (кінець XI – початку XII ст.); в садибі колишнього Михайлівського монастиря (XI – XII ст.); на території Києво-Печерської Лаври (кінець XI ст.) [5, с. 14 – 20]. Інші майстерні діяли в Галичі (XII – XIII ст.), Колодяжині (XII – XIII ст.), на території Райковецького городища (XI – перша половина XIII ст.), в Городську, Новгороді (XIII – XIV ст.), у Рязані (XI – XIII ст.) та Костромі XI – XIII ст. [12, с. 82]. Крім того, у с. Зеленчому, біля Теребовлі зібрано близько тисячі різнокольорових скляних браслетів – готових та напівфабрикатів, що дозволило припустити наявність десь поблизу чи у самій Теребовлі власної склоробної майстерні [14, с. 18]. У зв'язку з цим вважаємо недоцільною гіпотезу Б. Рибаківа про прерогативу Києва у скляному виробництві та інтерпретацію скляних знахідок на території інших міст як результат збуту продукції київських майстерень [15, с. 96]. В той же час можна погодитись із твердженням, що виробництво скла в зазначений період було виключно міським ремеслом [14, с. 400].

Цілком очевидно, що вчителями руських майстрів були візантійці, однак останні не спішили розкрити усі таємниці склярства. Так, секрет виготовлення синього скла для руських майстрів був невідомим. Це саме стосується основного рецепту скляної маси візантійців – натрієво-кальцієво-кремнеземної. Спершу київські майстри варили глухе двокомпонентне свинцево-кремнеземне скло, але вже незабаром створили власний оригінальний рецепт скла. Основний склад нового скла визначався трьома компонентами: піском, суриком (окис свинцю) та поташем (окис калію) [23, с. 184 – 185]. У руслі цього можна говорити про

складний характер запозичення візантійської традиції: використовувалася ідея, однак руські майстри виявились вмілими учнями і пішли своїм шляхом. Це ж стосується способу виготовлення віконного скла. На Русі побутували округлі вікна, в той час як візантійці виробляли прямокутні шиби. Відмінним був і хімічний склад віконного скла [23, с. 68].

Своєрідність візантійського чинника у розвитку склярства на Русі можна простежити і на прикладі Галицько-Волинських земель. Безпосередні докази існування тут склярства були отримані в результаті проведення розкопок неподалік від древнього Галича – одного з найбільших економічних і культурних центрів Русі, розквіт якого припав на XI – XIII ст. [2, с. 105 – 107]. На східній окраїні села Вікторів у двох місцях було виявлено рештки склоробного виробництва. Знайдено чимало каменів з застиглою скляною масою, фрагменти склоплавильних тиглів із залишками скломаси. Серед цих знахідок присутні фрагменти кераміки XII – XIII ст., за якими здійснено датування майстерні [7, с. 12 – 13].

В результаті хіміко-технологічного аналізу вогнетривів встановлено, що галицькі ремісники використовували для їх виготовлення напівкислі вогнетривкі глини, до яких, в окремих випадках додавали пісок для ущільнення маси. Вогнетриви, виявлені в київських майстернях виготовлені з аналогічної сировини [5, с. 139 – 141].

Крім того, цілу тонкостінну посудину пощастило виявити в похованні, яке знаходилось поруч із гробницею Ярослава Осмомисла. Це келих тюльпаноподібної форми зеленкувато-жовтого кольору, який, на думку Я. Пастернака, має візантійське походження. Висота посудини становить 7,2 см, діаметр розширеного дна – 3,2 см. При датуванні знахідки було враховано той факт, що під час пізніших розкопок на «Золотому Току» в Крилосі, на місці колишнього княжого двору, було виявлено дно такої ж посудини разом з глиняним посудом XII ст. Скоріш за все, в цій посудині у могилу помістили священну оливу [13, с. 183]. На думку М. Каргера, місцеві посудини такого типу почали виготовлятися і на Русі у XII – XIII ст. [9, с. 409].

Ще одним містом, що претендує на існування у ньому склоробної майстерні є Звенигород. Найбільше скляних знахідок тут виявлено на території пригороду впродовж 1982 – 92 рр., а саме 3304 предметів. З них 3265 знахідок залягали у горизонті середини – другої половини XII ст. [17, с. 21 – 22].

Найбільш численними є різнокольорові намистини – 2380 екземплярів. Серед них виділяються такі основні форми: кулясті, циліндричні, кільцевидні, бісерні, біконічні, сплющено-кулясті. Більшість намистин із прозорого скла за своїм хімічним складом наближена до виробів київських майстерень, хоч відрізняється від них гамою кольорів. Серед численних кулястих намистин з білого непрозорого скла знайшлися два екземпляри, в центральному каналі яких знаходяться дротяні стрижні, на

яких вони навивались в процесі виготовлення. Ці знахідки можуть бути доказом існування місцевого скловиробництва [17, с. 25 – 26].

Також у Звенигороді виявлено 169 уламків скляних браслетів. На невеликому кладовищі у південній частині пригороду цілий екземпляр знайдено на руці похованої там молодої жінки, а в іншому могильнику на дитинці городища у похованні дівчинки-підлітка на правій руці виявлено два витих браслети з сірого скла, на лівій – один екземпляр з гладкою поверхнею. Унікальними є знахідки скляних медальйонів (усього 13 фрагментів), які до того часу ніде у давньоруських містах не траплялися. Медальйони можуть бути як візантійськими імпортами, так і виробами місцевого походження [17, с. 24 – 25].

Із території Звенигорода походить доволі велика кількість фрагментів скляного посуду, що за попередніми підрахунками, належали 703 посудинам, причому вісім вдалося повністю реставрувати. До основних форм звенигородського посуду належать кубки і лампадки. Кубки мають невелике дно зі слідами від понтії в центрі, майже рівні або розхилені вгору стінки товщиною близько 1,5 мм, рівно зрізаний або потовщений ззовні край вінця. Вони виготовлені з прозорого жовтуватого скла, інколи прикрашені горизонтальними або спіральними нитками кольорового скла. Висота чотирьох повністю відреставрованих кубків становить 5,8 – 7 см, діаметр вінець коливається від 6,4 – до 8,8 см. Всього під час розкопок знайдено уламки 233 кубків [17, с. 26 – 27].

Другою провідною формою звенигородського посуду є лампадки лійчастої форми з довгими ніжками та малим рівним дном. Вони виготовлені з прозорого жовтуватого, синього, фіолетового скла, а їх зовнішня поверхня часто прикрашена спіральним ребристим орнаментом. Відреставровані екземпляри мають висоту 10,3 – 13 см та діаметр вінець від 8,9 – 9,4 см. Крім того, з розкопок на звенигородському пригороді походять уламки інших форм посудин, які у зв'язку з їхнім станом збереження не піддаються реконструкції [17, с. 28].

Загалом літописний Звенигород вражає величезною кількістю знахідок скляних виробів, тому логічно говорити про наявність там місцевого скловиробництва. До часу виявлення на території міста беззаперечних доказів цього, дослідники обмежуються припущенням про наявність у Звенигороді великих купецьких складів скляного товару, призначеного на експорт в інші міста Західної Русі та у Центральну Європу. Майже чверть загальної кількості цього товару складають саме візантійські вироби, що значно перевищує подібний показник у Києві. Наявність серед звенигородських знахідок також зразків невідомого у Подніпров'ї так званого фаянсового посуду іранського походження підтверджує факт проникнення у Звенигород східного імпорту торговельним шляхом, що минав Київ. На думку І. Свешнікова, цей шлях йшов вгору по Дністру

до Галича, звідки повертав на Звенигород, далі розгалужувався і один його напрямок йшов по Західному Бугу на північ, другий – на північний захід до Перемишля і звідти у Середню Європу [17, с. 28 – 29]. У цьому контексті слід згадати, що імпортовані скляні посудини сирійського походження на території Галицько-Волинської держави трапляються до XIV ст. [20, с. 146].

На прикладі Звенигороду очевидно, що торгівля скляними речами, в тому числі з Візантією, продовжувалась і в той час, коли вже діяли київські майстерні.

Своєрідно, що з 886 браслетів Києва, виявлених станом на 1972 р., 808 (91,2%) є предметами місцевого виготовлення, 64 (7,2%) – причорноморського походження, 13 (1,5%) – візантійські і один – кавказький [23, с. 109]. Водночас посуд місцевого виробництва має калієво-свинцево-кремнеземний склад скломаси та характерний жовтуватий колір [23, с. 30]. Крім того, виявлені на Русі золочені намистини, скоріш за все, привезені саме з Константинополя, де техніка золочення досягла значного розвитку [23, с. 88]. Відомі аналогічні знахідки і раніше – як своєрідний символ кривичів. Навряд вони виготовляли ці намистини самостійно [22, с. 182].

Таким чином, очевидним постає факт поширення склоробства на Русі під впливом Візантії. Однак цей чинник має своєрідний характер: візантійські склярі не спішили відкривати всі секрети, що стало поштовхом для творчого пошуку місцевими ремісниками. В результаті цього вони винайшли власний рецепт скла, до складу якого входили поташ, сурик і пісок (калієво-свинцево-кремнеземне скло). Крім того продукувалися вироби, переважно намисто та персні, за простим рецептом, принесеним візантійцями: із сурику та піску (свинцево-кремнеземне скло). Поряд з цим присутність скляних знахідок візантійського походження на значній території Русі вказує на той факт, що торгівля склом не припинялася навіть після налагодження власного виробництва. Очевидно, що майстерні, відомі на території Русі могли повною мірою задовольнити попит місцевого населення на скляні вироби. Тому візантійські знахідки є не лише свідченням добре налагоджених торговельно-економічних стосунків між Руссю та Візантією, а й того, що візантійські вироби могли виконувати функцію своєрідного зразка чи прикладу для руських склоробів і після освоєння останніми мистецтва скловиробництва. Також це вказує на те, що поряд із винайденням власної рецептури скломаси, у виготовленні певних зразків скла майстрам на Русі не вдалося досягнути тих успіхів, які мали їх візантійські вчителі.

Література

1. Аксьонов, В. Скляний посуд з поховань салтівського могильника Червона Гусарівка на Харківщині / В. Аксьонов, В. Міхеев // Археологія, 2000. – № 4. – С. 55 – 57.
2. Безбородов, М. А. Стеклоделие в древней Руси / М. А. Безбородов. – Минск, 1956.
3. Белов, Г. Отчет о раскопках Херсонеса за 1935 – 36 гг. / Г. Белов [под ред. акад. С. Жебелева]. – Севастополь, 1938.
4. Белов, Г. Стеклоделие в Херсонесе / Г. Белов // СА, 1965. – № 3. – С. 237 – 239.
5. Богусевич, В. А. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве / В. А. Богусевич // КСИА. – К., 1954. – Вып. 3 – С. 14 – 20.
6. Голофаст, Л. Рюмки из раскопок ранневизантийского Херсонеса // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 1998. – Вып. 29. – С. 228.
7. Довженок, В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича / В. И. Довженок // КСИА – К., 1955. – Вып. 4. – С. 12 – 13.
8. Даркевич, В. К истории торговых связей Древней Руси / В. Даркевич // КСИА. – М., 1973. – Вып. 138. – С. 93 – 103.
9. Каргер, М. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города: в 2 т. / М. Каргер. – М. – Л. – Т. 2. – 1958.
10. Качалов, Н. Стекло / Н. Качалов. – М., 1959.
11. Мартинюк, С. Давнє скло в Україні / С. Мартинюк // Скло України. – К., 2004. – С. 176 – 196.
12. Ольчак, Е. Производство стеклянных перстней на славянской территории в средние века / Е. Ольчак // СА, 1959. – № 3. – С. 81 – 90.
13. Пастернак, Я. Старий Галич. Археологічно – історичні дослідження у 1850 – 1943 рр. / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ, 1998.
14. Рыбаков, Б. Ремесло древней Руси / Б. Рыбаков. – М., 1948.
15. Рыбаков, Б. Сбыт продукции русских ремесленников в X–XII вв. / Б. Рыбаков // Ученые записки Московского государственного университета. – М., 1946. – Вып. 93. – С. 68 – 112.
16. Рожанківський, В. Українське художнє скло / В. Рожанківський. – К., 1959. Свешніков, І. Давньоруське скло із Звенигорода на р. Білці / І. Свешніков // Скло в Україні. Історія та сучасність: матеріали наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 20 – 31.

17. *Смішко, М.* Поселення III – IV ст. н. е. зі слідами скляного виробництва біля с. Комарів, Чернівецької області (Попереднє повідомлення) / М. Смішко // МДАПВ. – К., 1964. – Вип. 5. – С. 67 – 80.
18. *Сорочан, Е.* Об изделиях из стекла как предмете ремесла и торговли в Византии в IV – IX вв. / Е. Сорочан // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2011. – Вип. 14. – С. 52 – 63.
19. *Терський, С.* До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави / С. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2001. – Вип. 10. – С. 130 – 158.
20. *Цигилик, В.* Скляне виробництво на поселенні III – IV ст. н. е. біля села Комарів / В. Цигилик, С. Мартинюк // Скло в Україні. Історія та сучасність: матеріали наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 7 – 19.
21. *Щапова, Ю.* Очерки истории древнего стеклоделия (по материалам долины Нила, Ближнего Востока и Европы) / Ю. Щапова. – М., 1983.
22. *Щапова, Ю.* Стекло Киевской Руси / Ю. Щапова. – М., 1972.

УДК 94 (470) "9/13"

Давньоруська істьба за відомостями історичних джерел X-XIV століття

Луцкай Юрій Володимирович

Луцкай Юрій. Давньоруська істьба за відомостями історичних джерел X-XIV століття. У статті аналізуються свідчення історичних джерел про істьбу на Русі. Згідно цих відомостей, істьба виступає як споруда з піччю, що служила житловим приміщенням і лазнею. У книзі Марка Поло присутній єдиний опис такої будівлі.

Ключові слова: Давня Русь, істьба, лазня, піч, холодна погода.

Луцкай Юрій. Древнерусская истьба по известиям исторических источников X-XIV веков. В статье анализируются сведения исторических источников о истьбе на Руси. Согласно этим сведениям, истьба выступает как постройка с печью, служившая жилым помещением и баней. В книге Марка Поло присутствует единственное описание такого здания.

Ключевые слова: Древняя Русь, истьба, баня, печь, холодная погода.

Lushchay Yuriy. Ancient Russian istba from the known historical sources of X-XIV centuries. This article analyzes the historical sources of information about istba in Rus'. According to these data, istba acts as a building with a stove that served as living quarters and bath. In the book of Marco Polo has only one description of the premises.

Key words: Ancient Rus', istba, bathhouse, stove, cold weather.

Істьба – це частина житлового будівництва на Русі, що є важливим елементом побутового та культурного життя давньоруського населення. Сам термін простежується з ранніх часів Русі і до наших днів. Знання про істьбу містяться у письмових джерелах, археологічному матеріалі, етнографічних даних. Їх дослідження дає можливість більше дізнатись про побут давньоруського населення, про розвиток житлового будівництва.

Окремих досліджень давньоруської істьби не існує, але є багато праць, в яких торкаються цієї тематики. В деяких лінгвістичних роботах розглядається етимологія терміну та згадується при систематизації

подібних словоформ [11; 13; 16; 31; 35; 53]. Приділяється увага істьбі, коли досліджуються відомості про житлові споруди та їх оздоблення у пізній час (особливо щодо ізби, наступниці істьби) [2; 19; 30; 32; 41]. В археологічних працях аналізуються знайдені залишки приміщень, серед яких є ті, що містять печі [4; 8; 25; 26].

Метою статті є систематизація та аналіз існуючих відомостей в історичних джерелах X-XIV століття про істьбу в давньоруський період з залученням лінгвістичного та археологічного матеріалу. В роботі вперше досліджуються у сукупності наявні середньовічні нарративні джерела про давньоруську істьбу та робиться припущення щодо звісток Марка Поло про теплі будівлі на Русі.

Перед тим як розглянути відомості щодо істьби, треба з'ясувати походження цього слова. Цей термін зустрічається в давньоруських джерелах з різним написанням: «істьба», «істьба», «истобка», «истопка», «истебка» тощо. Як припускається, під істьбою мається на увазі тепле приміщення, де є пічне опалення. В деяких випадках ця споруда виступала як лазня [28, с. 38, 40; 33, с. 302]. Не виключається, що спочатку милися в теплій частині житлового будинку [5, с. 101]. Слово «изба/істьба» широко представлено в слов'янських мовах, однак не має сталого значення: болгарське «изба» – землянка, підвал, погріб тощо [27, с. 176], словенське «izba» – кімната [49, s. 623], польське «histba, izba» – хата, кімната [50, s. 64]. В деяких діалектах України і Білорусії можна зустріти і такі назви – стебка та іздебка [3, с. 110]. Під стебкою на Поліссі розуміють тепле приміщення для господарчих потреб (наприклад, для зберігання харчів), яка могла бути як окремою будівлею, так і зведеною до хати – головного житла господарів [9, с. 153; 24, с. 204-205].

Всі слов'янські назви істьби походять від праслов'янського *jъstьba [37, с. 243-245; 40, р. 100]. Цей термін має дві головні гіпотези походження: 1) одні вважають, що слов'янське слово «істьба» походить з давньоверхньонімецького «stuba», яке означало «тепле приміщення, баня» (у сучасній німецькій мові існує «stube», що означає «кімната») [13, с. 113; 29, стб. 1158; 35, с. 80; 46, s. 131, 138-139]; 2) є прихильники романського походження від «extufa» (порівняй, наприклад, в італійському «stufa» – «лазня; кімната», в п'ємонтському «stüwa, stüvia» – «кімната», в давньофранцузькій «stuve» – «тепле, опалювальне приміщення» тощо) [7, с. 410; 34, с. 151; 36, с. 19; 52, s. 168; 53, s. 90-95]. В свою чергу давньоверхньонімецьке «stuba» (від прагерманського *stufōn [47, s. 382-383]) та романське «extufa» походять від латинського діалектного *extufare, *extufa в значенні «лазня», яке і є першочинним [39, s. 194; 44, s. 293]. Народну етимологію від «топити», з якого виводять «істопку» [2, с. 20-21; 14, с. 172], відкидаємо як неправдоподібну, тому що «істопка/істобка» є зменшеним від «істьба».

В давньоруських джерелах істьба згадується багато разів. Вперше з'являється в зв'язку з літописним сюжетом про помсту княгині Ольги деревлянам під 945 р., де зустрічається два варіанти: «истопка», «истобька» [21, стб. 57]. В цьому тексті істьба слугує синонімом «мовь» (лазня). В інших випадках це тепле приміщення, але не лазня. В Лаврентійському літописі в сюжеті про життя монастиря Києво-Печерської лаври істьба згадується під 1074 р. (тут також наводиться рідкісне для літописів слово піч): «в єдину бо ноць вжегъ печь выстобце оу пещеры» [21, стб. 196]. Мабуть у самій печері або біля неї було приміщення з піччю, яку і називали «істобкою». За 1095 р., під істобкою (в якій гине половецький хан Ітлар разом зі своїми людьми від дружини й сина Ратибора) розуміється тепле приміщення – «тепла ізба», де можна зігрітися у лютий мороз [21, стб. 228]. М. М. Вороніну Ратиборова «истобка» нагадує землянку, так як її верх можна було прокопати, описувана у східних авторів (дивись нижче про них) [4, с. 214]. Але у Радзивіллівському літопису це приміщення показується як зрубна ізба.

В І Новгородському літописі під 1092 р. «...аще кто из ыстьбы вылезеть, напрасно убьень бываше невидимо» [17, с. 18]. Під 1138 р. 9 березня чули люди великій грім, коли в «істьбѣ» сиділи [17, с. 25]. У даних згадках, можливо, йдеться мова про теплі приміщення, в яких люди ховалися у холодний час. За час існування Русі в домонгольській період в літописах істьба/істобка в цілому згадується під 945, 1074, 1092, 1093, 1095, 1097, 1102, 1116, 1138 pp.

У Новгородських берестяних грамотах існує лише дві згадки про істьбу. У грамоті № 134 (можливо XIV століття) є наказ про «нарядження» (приготування) «истебку и клете» [1, с. 73-74]. У даному випадку, швидше за все, тут ми бачимо наземне зрубне житло, яке складалось від двох житлових кімнат. У порівнянні з істьбою, яка була теплою, інші частини давньоруського житла – кліть, сіни та інші були неопалюваними приміщеннями [8, с. 270-272; 12, с. 300]. У грамоті № 610 (кінець XIV століття) представлено прохання про виділення ділянки землі та поставлення на ньому ізби [38, с. 73-74].

Згадку про створення теплих приміщень у слов'ян, аби сховатися від холодної погоди, можна бачити в східних джерелах. Перша іноземна згадка про істьбу існує у арабського вченого-енциклопедиста XI століття Ал-Бакрі. В своїй компілятивній праці він наводить опис структури теплого приміщення з відкритим вогнищем у слов'ян (де можливо було не тільки перезимувати, але й помитися) і називає цю будову «ал-атбба» [10, с. 57]. Деякі дослідники вважали, що це слово є слов'янським терміном «істьба» [10, с. 112-113; 46, s. 131; 48, s. 62].

Ібн-Русте (східний вчений-енциклопедист, IX – перша третина X століття) розповідає про ями з покриттям, які робили слов'яни для

переховування в холодний період [18, с. 388-389]. У даному випадку описується створення землянки і вогнища з відкритим вогнем, типове для слов'ян. М. С. Грушевський вважав очевидним, що Ібн-Русте змішав звістку «про землянки і про парові бані» [6, с. 47, прим. 7], а Т. Левицькі стверджував, що ця споруда була лазнею [42, с. 129].

Серед східних джерел це найповніші відомості про створення теплих приміщень. У решті є тільки коротка інформація о наявності у слов'ян зимових споруд – в «Худуд ал-Алам» (написаний близько 982 р.), у Ал-Марвазі (кінець XI – початок XII ст.), в «Моджмал ат-Таваріх» (1126 р.) та інших джерелах [18, с. 389, 391].

Першим серед західноєвропейських мандрівників, як нами вважається, про істьбу написав Марко Поло (друга половина XIII – початок XIV століття). У розділі про Русь з книги Марка Поло є відомості про звичай місцевого населення ставити «sture» (це слово можна пов'язувати з «stuba», «extufa» та іншими). Ці відомості можна поділити на дві частини: одна розповідь про ефективність цих «sture» в холодний період [43, р. 129-130; 51, р. 389-390], друга розповідь про їх структуру та використання (наведений опис дає змогу стверджувати, що під ними мається на увазі тепле приміщення з піччю) [43, р. 130; 51, р. 390]. Інтерес Марко Поло до таких будівель на Русі С. Мундом пояснювалося новизною цього явища. Крім того, для нього був новий привід підкреслити існування холодної руської зими [45, р. 116].

У першій розповіді Марко Поло стверджує, що якби не наявність великої кількості «sture», то населення померло би від холоду. Хоча він й перебільшує кількість цих споруд, і силу холоду. Але істьбу можна було поставити за короткий строк, ще це ілюструє згадка в «Повісті минулих літ». У літописному записі під 1116 р. існує цікавий епізод протистояння між князями Володимиром Мономахом і Глібом Всеславичем: «А Володимерь самъ поиде къ Смоленську. И затворися Глебъ въ граде (тобто у Смоленську. – Ю. Луцкай). Володимерь же нача ставити истьбу у товара своего противу граду. Глебъ же, узрившо, оужасеся сердцемъ, и нача ся молити Глебъ Володимеру, шля от себе послы» [20, с. 201]. Скоріш за все Володимир Мономах збирався довго стояти біля Смоленська (можливо, збирався зимувати, якщо було зроблено тепле приміщення), що і стало для Гліба поштовхом на примирення.

В другій розповіді Марко Поло приводиться схематичний опис спорудження приміщення з піччю, окремого від головного будинку. Загалом розмова йдеться про зрубне наземне приміщення, яке складається з колод, щільно прикладених одна до одної. Тріщини заповнені розчином, що не дає холоду і вітру проникати в середину. В цей час на Півночі Русі були поширені глинобитні печі та печі-кам'янки [8, с. 272; 15, с. 65-70; 25, с. 153-155].

При описі печі венеціанець вказує на відсутність труби (курний спосіб), коли розповідає про функцію вікна у даху: «Поки від колод йде дим, вікно на верху залишається відкритим, щоб дим виходив, коли ж не має більше диму, вікно закривається дуже товстим шматком повсті» [51, р. 390]. Дійсно, плоди згоряння у вигляді диму йшли через спеціальне вікно, а коли дим припинявся, а залишався тільки жар, то вікно закривали і таким чином грілися [4, с. 214; 8, с. 272]. Згідно дослідженню М. Г. Рабиновича, в курних житлах з піччю не було стелі, що давало можливість диму скупчуватись на поверхні під дахом, і завдяки цьому людям можна було перебувати внизу. Вікно, через яке виходив дим, знаходилось у більшості випадків на фронтоні житлового будинку [23, с. 18]. На Русі пічна труба стала з'являтися приблизно з XII-XIII століття (це вже була топка по-білому), але не у всіх оселях це було [25, с. 156]. Проте у Північній частині Русі вони з'явилися набагато пізніше – у XVI-XVII століття (в літописі вперше «димніци» у Новгороді згадуються під 1560 р. [22, с. 92]), і продовжували бути рідкісними випадками [15, с. 68].

Отже, істьба слугувала лазнею, окремою теплою будівлею для переховування в холодну погоду та структурною частиною хати. Пізніше функції істьби дещо змінилися, але основи – приміщення з піччю, воно не змінило (крім окремих випадків). Само слово також змінювалось (наприклад, від істьби/істобки до ізби). Структура давньоруської істьби була невідома по писемним джерелам, лише згадки про неї. Завдяки археологічним здобуткам ми дещо знаємо про приміщення з піччю, деяких з них можна гіпотетично вважати за істьбу. Марко Поло чи не єдиний хто дає опис такої житлової будови. У подальшому можливе поглиблене дослідження теми приміщень на Русі.

Література

1. Арциховский, А. В., Борковский, В. И. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1953-1954 гг.) / А. В. Арциховский, В. И. Борковский. – М., 1958. – (Т. III).
2. Бломквист, Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е. Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 3-458.
3. Вовк, Хв. К. Студії з української етнографії та антропології / Хв. К. Вовк. – К., 1995.
4. Воронин, Н. Н. Жилище / Н. Н. Воронин // История культуры Древней Руси. – М.-Л., 1951. – Т. I. – С. 204-233.

5. *Георгиев, П. П.* К вопросу о древнерусских банях / П. П. Георгиев // СА. – 1981. – № 1. – С. 100-109.
6. *Грушевський, М. С.* Виїмки з жерел до історії України-Руси (до половини XI віка) / М. С. Грушевський. – Львів, 1895.
7. *Журавлев, А. Ф.* Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу» / А. Ф. Журавлев. – М., 2005.
8. *Засурцев, П. И.* Постройки древнего Новгорода (Предварительная характеристика по материалам Неревского раскопа 1951-1955 гг.) / П. И. Засурцев // МИА. – М., 1959. – № 65. – Т. II. – С. 262-298.
9. *Корень, Н. Д., Шушкевич М. С.* Полесская строительная терминология (Хага и хозяйственные постройки) / Н. Д. Корень, М. С. Шушкевич // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря. – М., 1968. – С. 131-160.
10. *Куник, А., Розен В.* Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах / А. Куник, В. Розен. – СПб., 1878. – Ч. I.
11. *Лебеденко, Ю. М.* Историко-этимологічний аспект дослідження синонімічного ряду лексем на позначення назв житла / Ю. М. Лебеденко // Актуальні проблеми іноземної філології: Лінгвістика та літературознавство. – 2009. – Вип. 3. – С. 145-154.
12. *Лихачев, Д. С.* Комментарии / Д. С. Лихачев // Повесть временных лет. – М.-Л., 1950. – Часть 2. Приложения. – С. 203-484.
13. *Львов, А. С.* Лексика «Повести временных лет» / А. С. Львов. – М., 1975.
14. *Минасян, Р. С.* История восточнославянской «мовниці» / Р. С. Минасян // АСГЭ. – М., 2001. – Т. 35. – С. 166-177.
15. *Монгайт, А. Л.* Старая Рязань / А. Л. Монгайт // МИА. – М., 1953. – Т. 49.
16. *Мораховская, О. Н.* К формированию группы названий жилых построек в русском языке / О. Н. Мораховская // ОЛА. – М., 1980. – С. 3-97.
17. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* / Под ред. А. Н. Насонова. – М.-Л., 1950.
18. *Новосельцев, А. П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. / А. П. Новосельцев // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 355-419.
19. *Пименова, Н. Н.* Русская изба как произведение искусства: свойство репрезентативности / Н. Н. Пименова // Вестник Красноярского Государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2006. – № 10. – С. 138-144.

20. *Повесть временных лет* / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.-Л., 1950. – Часть 1. Текст и перевод.
21. *Полное собрание русских летописей.* – Л., 1926. – Т. I. Лаврентьевская летопись. – Вып. 1. Повесть временных лет.
22. *Полное собрание русских летописей.* – СПб., 1879. – Т. III. Новгородские летописи. – Вып. 2.
23. *Рабинович, М. Г.* Очерки материальной культуры русского феодального города / М. Г. Рабинович. – М., 1988.
24. *Радович, Р.* Поліська стебка (За матеріалами правобережного Полісся) / Р. Радович // ЗНТШ. – Львів, 2001. – Т. ССXLII (242). Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 203-229.
25. *Раппопорт, П. А.* Древнерусское жилище / П. А. Раппопорт // САИ. – Л., 1975. – Вып. E1-32.
26. *Раппопорт, П. А., Колчин, Б. А., Борисевич, Г. В.* Жилище / П. А. Раппопорт, Б. А. Колчин, Г. В. Борисевич // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 136-154.
27. *Речник на Българский язык / Събр. Н. Геров.* – Пловдив, 1897. – Ч. II.
28. *Солодка, С. С.* Засади моделювання мовної картини світу українців найдавнішого періоду / С. С. Солодка // Лінгвістика. – 2011. – № 1 (22). – С. 35-44.
29. *Срезневский, И. И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам / И. И. Срезневский. – СПб., 1893. – Т. 1.
30. *Станюкович, Т. В.* Внутренняя планировка, отделка и меблировка русского крестьянского жилища / Т. В. Станюкович // Русские: Историко-этнографический атлас. – М., 1970. – С. 61-88.
31. *Сыщиков, А. Д.* Лексика крестьянского деревянного строительства: Материалы для словаря / А. Д. Сыщиков. – СПб., 2006.
32. *Фролова, Л. Е.* Этническое и интернациональное в искусстве русской деревянной резьбы / Л. Е. Фролова // Диалог языков и культур в современном мире: Материалы международной научно-практической конференции. 22 декабря 2006 года. – М., 2007. – Т. II. – С. 47-54.
33. *Хорошев, А. С.* Бани в усадебной застройке Новгорода (по материалам Троицкого раскопа) / А. С. Хорошев // Историческая археология. Традиции и перспективы. – М., 1998. – С. 301-306.
34. *Цыганенко, Г. П.* Этимологический словарь русского языка / Г. П. Цыганенко. – К., 1989.
35. *Черных, П. Я.* Очерк русской исторической лексикологии: Древнерусский период / П. Я. Черных. – М., 1956.

36. *Этимологический словарь русского языка* / Под ред. Н. М. Шанского. – М., 1980. – Т. II. Вып. 7.
37. *Этимологический словарь славянских языков* / Под ред. О. Н. Трубачева. – М., 1981. – Вып. 8.
38. Янин, В. Л., Зализняк, А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977-1983 гг.). Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (из раскопок 1951-1983 гг.) / В. Л. Янин, А. А. Зализняк. – М., 1986. – (Т. VIII).
39. Brückner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Kraków, 1926.
40. Derksen, R. Slavic *jъ- / R. Derksen // *Studies in Slavic and General Linguistics*. – 2003. – Vol. 30. – P. 97-105.
41. Kerblay, B. L'évolution de l'isba aux XIXe et XXe siècles / B. Kerblay // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – 1972. – Vol. 13, № 1. – P. 114-139.
42. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny / T. Lewicki. – Wrocław, 1977. – Т. II. Cz. II.
43. *Marco Polo. The Description of the World* / Marco Polo; A. C. Moule, P. Pelliot. – London, 1938. – Т. II.
44. Moszyński, K. Uwagi do 5 zeszytu «Słownika etymologicznego języka polskiego» Fr. Sławskiego / K. Moszyński // JP. – 1957. – Roč. XXXVII, № 4. – S. 292-299.
45. Mund, S. Travel Accounts as Early Sources of Knowledge about Russia in Medieval Western Europe from the mid-Thirteenth to the early Fifteenth Centuries / S. Mund // *TMHJ*. – 2002. – Vol. 5, 1. – P. 103-120.
46. Niederle, L. Slovanské starožitnosti: Život starých Slovanů / L. Niederle. – Praha, 1911. – Dil. I.
47. Orel, V. A Handbook of Germanic Etymology / V. Orel. – Leiden-Boston: Brill, 2003.
48. Peč, J. L. Lázně staroslovanské / J. L. Peč // *Památky archaeologické a místopisné*. – Praha, 1889. – Dil. XIV. – S. 61-64.
49. *Slovník slovenského jazyka* / Ved. red. Š. Peciar. – Bratislava, 1959. – D. I.
50. *Słownik Staropolski* / Red. S. Urbańczyk. – Wrocław, Kraków, Warszawa, 1960. – Т. III. Z. 1 (14).
51. *The travels of Marco Polo* / Marco Polo; Translation of A. Ricci. – London, 1931.
52. Uhlár, V. Z problematiky miestnych názvov / V. Uhlár // *Slovenská reč*. – 1969. – Roč. 34/3. – S. 164-170.
53. Vít, Boček Mgr. Bc. Studie k nejstarším romanizům ve slovanských jazycích / Mgr. Bc. Vít Boček. – Brno, 2009.

УДК: 94 (477.85)

Деревянные машикули генуэзской крепости в Судак

Майко Алексей Вадимович

Майко Олексій. Дерев'яні машикулі генуезької фортеці в Судаку. Не дивлячись на те, що фортифікація генуезьких пам'яток Криму вивчена достатньо повно, деякі елементи залишаються недостатньо висвітленими у літературі. Це, в повній мірі, відноситься й до генуезької Солдаї (м. Судак). У роботі проаналізована добре відомі кам'яні баштові машикулі цього середньовічного міста та висловлено припущення про існування дерев'яних машикулі на куртинах міської цитаделі.

Ключові слова: генуезьська Солдаїя, фортифікація, машикулі.

Майко Алексей. Деревянные машикули генуэзской крепости в Судаке. Несмотря на то, что фортификация генуэзских памятников Крыма изучена довольно полно, некоторые элементы остаются недостаточно освещенными в литературе. Это, в полной мере, относится и к генуэзской Солдае (г. Судак). В работе проанализированы хорошо известные каменные башенные машикули этого средневекового города и высказано предположение о существовании деревянных машикулей на куртинах городской цитадели.

Ключевые слова: генуэзская Солдаїя, фортификация, машикули.

Maiko Olexiy. Wooden machecols of the Genoese fortress in Sudak. In spite of the fact that fortification of the Genoese monuments of Crimea is studied full enough, some elements remain lighted not enough up in literature. It, to a full degree, belongs to Genoese Soldaja (Sudak). In article analyzed well-known stone tower machecols of this medieval city and supposition is outspoken about existence of wooden machecols on куртинах of municipal citadel.

Key words: Genoese Soldaja, fortification, machecols.

Фортифікація генуезьких пам'яток Кримського полуострова неоднократно становилась предметом спеціального изучения. Очень часто это делалось на примере Судацкой крепости, где сохранились или были исследованы в ходе археологических раскопок почти все фортификационные элементы генуэзского времени. Тем не менее, некоторым из них не было уделено должного внимания.

@ Майко А В., 2014

Речь идет в данном случае о машикулях. Как известно, машикули (от французского выражения "mache-col", т. е. бить в голову) — специальные косые бойницы для навесной стрельбы, служившие для обороны подножия стен и башен (рис. 1, 1). Они были позаимствованы западными фортификаторами у народов Востока после крестовых походов [9]. Это один из важнейших средневековых фортификационных элементов. Их изображения становятся уже широко известны на миниатюрах первой половины или даже первой четверти XIV в., в частности Манесского кодекса.

Однако еще ассирийцы и даже египтяне пытались вынести вперед зубчатый парапет, укрепляя его на ряде выступающих из стены консолей. Через амбразуры парапета можно было стрелять вдаль, а через промежутки между этими выступающими кронштейнами осыпая отряды саперов тяжелыми снарядами, которые рикошетом отскакивали на значительное расстояние от выступающего низа стен. Народы Востока, несомненно, сохранили традицию этих парапетов—машикули; они применили их на стенах Иерусалима, а крестоносцы пользовались ими во всех крепостях Палестины.

В Судакской крепости каменные машикули лучше всего сохранились на двух превратных башнях Барнабо ди Франки ди Пагана 1414 г. (рис. 1, 4) и Якобо Торселло 80-х гг. XIV в. (рис. 1, 5), о чем уже неоднократно упоминалось в литературе. Они несколько раз упоминались в различных путеводителях [2; 4; 6; 7; 8], но полнее всего были описаны в монографии главного архитектора реставрации Судакской крепости во второй половине XX в. Е.И. Лопушинской. Исследовательница, в частности, отмечала, что фигурными кронштейнами, типичными для генуэзских и, вообще, итальянских памятников этого времени, машикули на привратных башнях были вынесены на 0,70 м от плоскости стены [5, с. 15-16]. Это наиболее яркий пример использования башенных каменных машикулей. Аналогичные сооружения в средневековой фортификации различных государств Италии – широко известны. В качестве примеров можно привести башни Портовенеро в Лигурии (рис. 1, 3), Замка Сфорца в Милане (рис. 1, 2), Замка Векьо во Флоренции.

В данном сообщении хотелось бы обратить внимание на деревянные машикули. Считается, что они предшествовали каменным, однако, в дальнейшем почти на всех западноевропейских памятниках сосуществовали с ними. Миниатюры рукописей вплоть до XV в. изображают замки, где куртины и башни снабжены надстройкой в виде деревянного этажа, выступающего вперед и выполняющего роль закрытых сверху машикулей (рис. 2, 2). В конце XIII в. вдоль крепостной куртины машикули могли располагаться только на отдельных участках, но к XIV в. машикули, чаще всего, возвышались уже непрерывной линией вдоль всей куртины.

Главным аргументом для выводов о наличии деревянных машикулей являются квадратные сквозные пазы для деревянных балок с внешней стороны крепостной куртины на уровне ее боевой площадки (рис. 2, 1). Деревянные настилы, о наличии которых свидетельствуют эти гнезда, должны были отличаться крайней простотой, так как только при этом условии их можно было устанавливать. Можно предполагать, что они маскировали зубцы стены и служили кровлей для дозорных площадок.

Устраивать подобный настил на виду у противника было бы опасно; поэтому архитекторы, предусматривая настил в своих проектах, несомненно, подготовляли возведение его всеми средствами, способными сократить и облегчить монтаж частей. Довольствовались они одним или, реже, двумя рядами гнезд для балок. По-видимому, все сооружение состояло из частей, которые можно было уложить на балки, вставленные в эти гнезда, т. е. оно представляло собою помост, образующий у нижнего края зубцов стен как бы горизонтальный щит, нечто вроде балкона (рис. 2, 1). Для этого требовались только балки, поддерживаемые подкосами, а по балкам — толстые доски. К тому же балки могли быть заделаны заранее, а в момент атаки оставалось только настелить помост.

На этом помосте естественно должны были помещаться большие запасы снарядов или кучи булыжников, которые предполагалось обрушить на атакующего противника. Тем не менее, эти деревянные временные машикули преследовали только одну цель: прикрыть защитников, когда они производят навесные выстрелы в противника, подошедшего к самому подножию укрепления.

Именно такие пазы зафиксированы на куртинах цитадели Судакской крепости, состоящей из комплекса Донжона, безмянных башен № 2 и № 3, Георгиевской башни с проездными воротами и барбаканом (рис. 2, 3). Наибольший интерес представляет куртина IV расположенная между Донжоном и т.н. «Георгиевской» башней (рис. 2, 4). Ее длина составляет 62,89 м при максимальной сохранившейся высоте 6,36-8,12 и толщине 1,45 м. По сведениям Е.И. Лопушинской при реставрации куртины в ее толще были отмечены продольные и поперечные деревянные связи [5, с. 72]. В верхней части куртины сохранились гнезда от балок (рис. 2, 5), некоторые из которых заполнены остатками дерева. Е.И. Лопушинская предполагала, что они использовались для установки деревянных консолей на которые опиралась боевая площадка стен [5, с. 72]. В современной литературе утвердилась точка зрения о том, что эти гнезда служили для опоры деревянного боевого хода куртин цитадели [3, с. 69]. Не исключая такого варианта их использования, тем не менее, логично предположить, что гнезда использовались и для установки деревянных машикулей. Аналогичные пазы зафиксированы

и на отрезке куртины III, примыкающей к Георгиевской башне с запада. Исходя из того, что в 1989 г. поблизости от описываемых куртин на территории барбакана цитадели была найдена геральдическая плита 1426 г. консула Франческо ди Камила, достаточно полно описанная в литературе [1, с. 99–108], этим или близким к нему временем можно датировать и сооружение деревянных машикулей. Повторим, что, исходя из западноевропейских аналогий, известно, что в конце XIII в. вдоль крепостной куртины машикули могли располагаться только на отдельных участках, но к XIV в. они, чаще всего, возвышались уже непрерывной линией вдоль всей куртины. Не исключено, что в ряде случаев деревянные переносные машикули могли трансформироваться в деревянные галереи с отверстиями в полу. Последние и выполняли роль машикулей, как это показано на реконструкции деревянной галереи в Уэльском замке. Существовала ли такая система в средневековой Солдае, сказать пока сложно.

К сожалению, судить о том, существовали ли деревянные машикули на других участках обороны генуэзской Солдаи так же сложно. На всем протяжении куртин Нижнего города они почти все не дошли до нас на высоту боевых площадок. С другой стороны не исключено, что финансовое положение генуэзских колоний в Крыму, особенно после 1453 г. не позволяло устраивать подобные сооружения на всем протяжении городских куртин.

Как же могли выглядеть эти деревянные машикули цитадели Солдаи. Безусловно, они должны были отличаться крайней простотой, так как только при этом условии их можно было быстро устанавливать в ходе осады города или замка. Западноевропейские аналогии свидетельствуют о том, что, по-видимому, все сооружение представляло собой помост, образующий у нижнего края зубцов стен своеобразный горизонтальный щит, напоминающий балкон. Для этого требовались только балки, поддерживаемые подкосами, а по балкам — толстые доски. К тому же балки могли быть вставлены заранее, а в момент атаки оставалось только настелить помост.

Таким образом, внимательный натурный осмотр сохранившихся фортификационных сооружений Судакской крепости и привлечение западноевропейских аналогий позволило предположить наличие на куртинах цитадели генуэзской Солдаи деревянных машикулей.

Литература

1. Баранов, И. А. Новые латинские надписи Генуэзской Солдаи / И. А. Баранов, Л. Г. Климанов // Археология Крыма. – № 1. – Симферополь, 1997. – С. 99–108.
2. Висоцький, С. О. Генуэзька фортеця в Судакі / С.О. Висоцький. – К., 1972.
3. Джанов, А. В. Фортификационные сооружения генуэзской Солдаи / А. В. Джанов // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. – Киев-Судак, 2004. – С. 68-76.
4. Лапин, Н. Сугдея-Солдайя-Судак / Н. Лапин. – М., 1928.
5. Лопушинская, Е. И. Крепость в Судакі / Е.И. Лопушинская. – К., 1991.
6. Полканов, А. И. Судак. Путеводитель / А. И. Полканов, Ю. А. Полканов. – Симферополь, 1978.
7. Секиринский, С. А. Судакская крепость / С. А. Секиринский, О. В. Волобуев, К. К. Когонашвили. – Симферополь, 1971.
8. Скржинская, Е. Ч. Судакская крепость. История, археология, эпиграфика / Е. Ч. Скржинская. – К., 2006.
9. Шуази Огюст. История архитектуры. В двух томах / Auguste Choisy. Histoire de L'architecture. – Т. 1. – М., 1935. (Репринт 2005 г.).

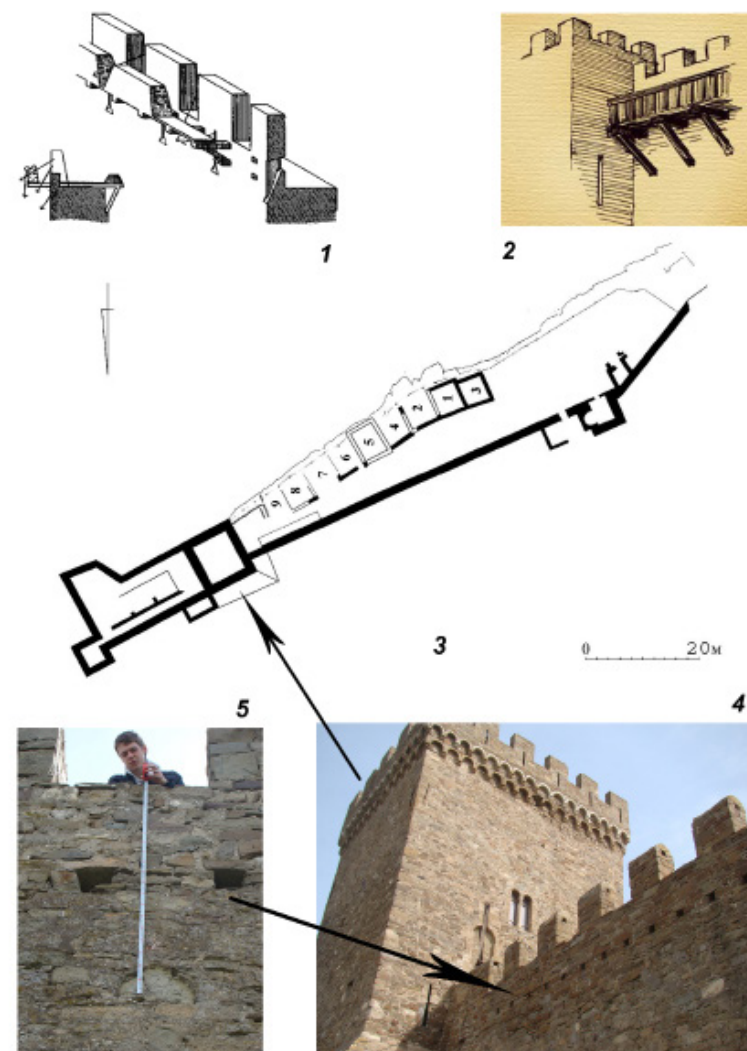
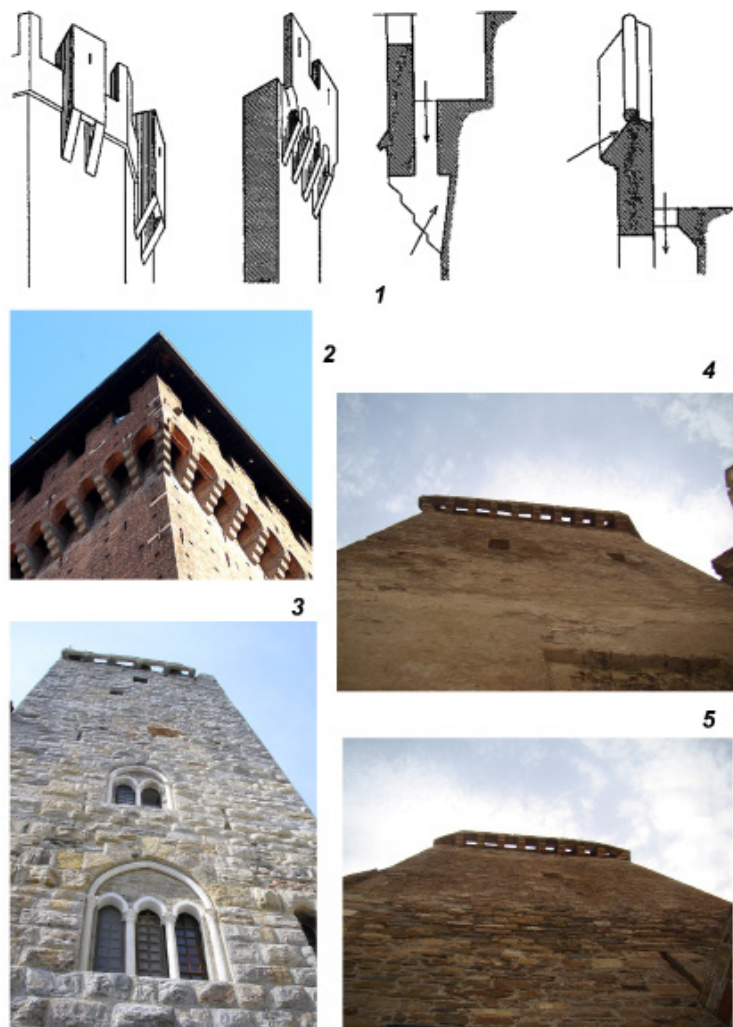
СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ:

Рис. 1. Каменные машикули в фортификации итальянских государств.

1 – устройство каменных башенных машикули (по О. Шуази); 2 – замок Сфорца в Милане; 3 – портовая башня Портоверено в Лигурии; 4 – башня Бернабо ди Франки ди Пагана; 5 – башня Якобо Торселло.

Рис. 2. Деревянные машикули в фортификации генуэзской Солдаи.

1 – устройство деревянных машикули (по О. Шуази); 2 – реконструкция закрытых деревянных машикули; 3 – план цитадели генуэзской Солдаи; 4 – куртина между Консульским замком и Георгиевской башней; 5 – отверстия для установки балок опоры деревянных машикули.

Набатейско-иудейские отношения в I в. до н.э.*Походнякова Алёна Сергеевна*

Походнякова Алёна. Набатейско-иудейские отношения в I в. до н.э. Статья посвящена проблеме взаимоотношений двух соседствующих ближневосточных государств: Nabatea и Iudea. На основании данных письменных источников было определено, что иудейский вектор внешней политики был одним из основных для набатейских правителей, он оказал значительное влияние на историю Nabataean state.

Ключевые слова: nabateans, Jews, foreign policy.

Походнякова Алёна. Набатейсько-іудейські відносини в I ст. до н.е. Стаття присвячена проблемі взаємовідносин двох сусідніх близько-східних держав: Nabateя та Іудеї. На підставі даних письмових джерел було встановлено, що іудейський вектор зовнішньої політики був одним з основних для набатейських правителів, він справив значний вплив на історію Nabataean state.

Ключові слова: nabateя, іудеї, зовнішня політика.

Pokhodnyakova Alyona. Nabataean-Jewish relations in the I BC. The article is devoted to the problem of relations between the two neighboring Middle Eastern states: Nabatea and Judea. On the basis of narrative sources it had been established that the Jewish vector of foreign policy was one of the main for nabataean rulers, it had a considerable impact on the history of the Nabataean state.

Key words: Nabateans, Jews, foreign policy.

Территории Идумеи и южного Заиорданья, занимаемые набатеями, с III в. до н.э. стали объектом соперничества двух крупнейших держав эллинистического Ближнего Востока – Птолемеев и Селевкидов, а в I в. до н.э. египетское влияние сменилось римской экспансией, вплоть до аннексии Nabataean state в 106 г. н.э. императором Траяном.

В ходе исследования была сделана попытка реконструировать политическую историю Nabataean state в контексте его контактов с Iudea, определить их характер и проанализировать влияние на политику набатейских царей. Кроме того, интерес представляет роль Римской империи в взаимоотношениях двух держав.

В основе исследования лежат труды античных авторов: Иосифа Флавия [2; 5], Диодора [20], Страбона [9], Кассия Диона [18], также использованы сведения из Библии (Вторая книга Маккавейская, Послание к Коринфянам, Деяния святых Апостолов) [3]. Историографической базой исследования являются работы таких ученых, как Г. Бауэрсон [17], М. Эвенари [21], А. Негев [25], Дж. Патрик [26], Э. С. Грюен [23], А. К. Боуман [17], И. Ш. Шифман [13; 14] и др.

Основным источником данного исследования является труд ближневосточного эллинистического автора Иосифа Флавия «Иудейские древности». Однако у Флавия была определенная цель изложения истории иудейского народа: он стремился оправдать иудеев и показать их в наиболее выгодном свете. Это в известной мере сказывается на содержании данного исторического источника, что существенно затрудняет работу с ним и предполагает привлечение других письменных источников, а также работы современных исследователей.

Иудейский царь Яннай сумел завоевать около двенадцати городов, принадлежащих Nabatea, большинство из которых располагались в регионе Моава. Около 93 г. до н.э. Александр вступил в решающий бой с набатейским царем Ободатом I (96-87 гг. до н.э. [25, p. 365]), но оказался в засаде около галаадской деревни Гарады в Гавланитиде. Блокированное в глубоком ущелье иудейское войско было затоптано стадом верблюдов. [5, XIII, 13, 5; 2, I, 4, 4]. Александр едва спасся оттуда бегством в Иерусалим. Таким образом, Ободат приостановил экспансию иудеев в Заиорданье и тем самым предотвратил потерю территорий, которые открывали им дорогу в Сирию [25, p. 365].

Следующим царем Nabataean state был Арета III Филэллин (87-62 гг. до н.э.), который пытался продолжать политику своего предшественника. Об этом правителе пишет Иосиф Флавий [2, XIII 15, 2-4]. Оказавшийся в кольце владений, принадлежавших арабам, Александр Яннай был разбит в сражении при Аддиде, когда Арета III предпринял поход на Иудею. В результате между противниками был заключен договор, а Александр вновь удалился из Иудеи. Однако через некоторое время Яннай, взяв реванш, снова укрепился в Южной Сирии и на юго-восточном побережье Средиземного моря, захватив целый ряд сирийских, идумейских и финикийских городов [25, p. 365; 26, p. 24].

Такая враждебная ситуация, сложившаяся между арабскими и иудейскими правителями, привела к тому, что в Nabatea перебирались многие политические изгнанники Iudea. Свидетельство этому находим у Флавия, который пишет, что «фарисеи, жалуясь на свои большие потери во время войны, говорят царице Александре, жене Яннай, что они найдут приют у врагов ее мужа (набатеев) и встретят в высшей степени радушный и почетный прием у арабского князя Ареты и у других правителей» [5, XIII, 16, 2].

После смерти Александра Янная и его вдовы царицы Александры Арета III вмешался в борьбу за иудейский престол между наследниками Гирканом и Аристокбулом. Гиркан был свергнут с престола и сбежал в Петру к арабскому царю, где попытался убедить Арету выступить против Аристокбула. Арета с пятидесятитысячным войском выступил в поход против Аристокбула. Последний потерпел поражение и бежал в Египет, а в 65 г. до н.э. началась осада Иерусалима [5, XIV, 2, 1].

Сирия в то время была оккупирована римскими войсками во главе с Марком Скавром, и римляне также вмешались в события в Палестине. Марк Скавр, приняв сторону Аристокбула, освободил его город от осады и приказал Арете III отступить, угрожая, что тот будет объявлен врагом римлян [5, XIV, 2, 3]. Набатейский царь не мог не послушаться, иначе бы его ждало столкновение с римлянами, которое, в свою очередь, привело бы к поражению. Аристокбул во главе большого войска пошел на Арету и Гиркана, разбил их в битве при Папироне, что стало серьезным поражением для набатеев [26, pp. 24-25].

Резкое изменение политического положения наступило для Набатеев в 64 г. до н.э., когда Сирия была обращена в римскую провинцию. Ранее набатеи имели возможность активно участвовать в жизни сирийско-палестинского региона, поскольку селевкидские правители Сирии были относительно слабы. Это же позволяло набатейским правителям сохранять политическую самостоятельность, даже расширять свои владения, так как не имели общих границ с сильными государствами [30, p. 47]. Теперь же существование Набатейского государства оказалось под угрозой, находясь в зависимости от воли Рима [26, p. 25].

После образования провинции Сирии в 64 г. до н.э. стало ясно, что римское правительство будет предпринимать попытки подчинить Набатеев. Аппиан также упоминает о том, что Гней Помпей, который успешно завоевал Сирию, организовал поход против арабов [1, Митридатовы войны, 106]. Однако, по свидетельствам Иосифа Флавия, в это время в Иудее началась борьба между братьями Гирканом и Аристокбулом, что отвлекло внимание Помпея [5, XIV, 1, 2, 26, p. 25]. Направляясь в сторону Дамаска, он задержался, чтобы рассудить споривших между собой иудейских правителей [5, XIV, 3, 2-3]. Выслушав аргументы обеих сторон, Помпей признал факт насилия, совершенный Аристокбулом, и пообещал вернуться в Иудею вновь после того, как «разберется с набатейцами» [5, XIV, 3, 3]. Аристокбул проигнорировал приказ Помпея не предпринимать никаких действий и поднял восстание. Последний, узнав об этом, собрал войско, предназначенное для похода на набатеев, а также вспомогательные отряды из Дамаска, и во главе римских войск пошел на Аристокбула [5, XIV, 3, 4].

Скавр заставил Арету III признать римское верховенство. Однако, с приходом к власти нового арабского царя Малику I около 56 г. до н.э.,

Набатейское государство, по-видимому, отказалось признавать господство Рима. Об этом свидетельствует, к примеру, то, что во время гражданских войн Малику I (60-30 гг. до н.э.) вел, насколько об этом можно судить, непоследовательную политику, которая зависела от общей ситуации, складывающейся на Ближнем Востоке [25, p. 356; 31, p. 32]. К примеру, когда Цезарь пребывал в Египте, Малику предоставил ему свою конницу: «Когда вспыхнула Александрийская война, Цезарь вызвал с Родоса, из Сирии и Киликии весь флот, потребовал отстрелков с Крита, конницу от набатейского царя Малха и приказал отовсюду доставлять метательные машины, присылать хлеб и подвозить подкрепления» [11, Александрийская война, I; 6, с. 427]. В конце 40-х годов I в. до н.э. на первых порах парфянского вторжения у арабского царя появились надежды на избавление от римского владычества, именно поэтому он отказал Ироду, иудейскому правителю и стороннику Рима, в убежище [5, XIV, 11, 2; 26, p. 24].

В 34 г. до н.э. Антоний сумел взять в свои руки власть на Ближнем Востоке, а также подчинил значительную часть Набатеев. Различные источники свидетельствуют о том, что эта часть, вероятнее всего, являлась побережьем Красного моря, и Антоний «подарил» эти земли египетской царице Клеопатре [18, LXXIV, 32, 5; 7, Антоний, 36, 2; 26, pp. 24-25].

Клеопатра объехала свои новые владения, а когда явилась в Иудею, по свидетельствам Флавия, произошла встреча царицы с Иродом, которому она отдала под управление часть Аравии [5, XV, 4, 2; 6, с. 427]. Теперь Малику I, за которого поручился Ирод, выполняя административные функции, обязан был выплачивать ежегодную дань в размере двухсот талантов. Некоторое время он выполнял данные условия, но затем «стал неисправен в своих платежах», иногда отдавал часть наложенной на него дани, но не без принудительных мер [5, XV, 4, 4; 2, I, 18-19]. Всё это привело к длительным столкновениям между арабским царем и Иродом [23, p. 156; 26, p. 25].

Иосиф Флавий описывает эти события следующим образом. Ирод, обнаружив неверность арабского царя, не желавшего исполнять свои обязанности, решил организовать карательный поход, однако ему помешала римская междоусобная война. В борьбе Антония с Цезарем Ирод решил принять сторону первого и послать в помощь свои воинские контингенты. Однако Антоний, уже осведомленный о невыполнении повинности, отклонил помощь и предложил Ироду вступить в войну с набатейским царем Малику I [7, Антоний, 71; 26, p. 25]. Клеопатра также была заинтересована в этой кампании, рассчитывая на выгоды вследствие ослабления двух противников в результате столкновений. Некоторое время спустя Ирод подготовил конные и пешие отряды

и двинулся в сторону Диосполиса, где его уже поджидали набатеи, узнавшие о готовящейся против них войне. В результате ожесточенного сражения победили иудеи. Следующая военная стычка произошла в Кане (местность в Келесирии). Флавий утверждает, что набатеи были бы окончательно разбиты, если бы в последний момент некий Афенион, который был военачальником над той частью Аравии, которая находилась в зависимости от Клеопатры, не предпринял решающего удара с тыла на празднующую свою победу иудеев. Последние уже израсходовали запас сил и не ожидали нападения, поэтому потерпели поражение от быстрого натиска заранее подготовленного арабского войска. Победа в этой ожесточенной схватке досталась набатеям [5, XV, 5, 1].

Любопытно, что Флавий рассказывает о праздновании победы иудеями, хотя арабов они еще не разбили окончательно. Это заставляет усомниться в достоверности его свидетельств и предположить, что автор стремился таким образом оправдать поражение иудейского войска и подчеркнуть нечестность набатеев, напавших с тыла. Кроме того, он говорит о подготовленности арабского войска, хотя это было бы вряд ли возможным, если принять во внимание утверждение, что набатеи были почти разбиты. Следовательно, иудеи не были столь близки к победе, как это стремится показать Флавий.

2 сентября 31 г. до н.э. произошла решающая битва при мысе Акции между Октавианом и Антонием, которая положила конец гражданским войнам. Восточные правители, которые поддержали в этой битве Антония, оказались в трудном положении. Малику I, который прислал Антонию свои вспомогательные войска, хотя сам и не участвовал в сражении, теперь был вынужден помогать Октавиану, к которому перешла власть над огромной Римской державой [7, Антоний, 61; 31, р. 31].

В 26-25 гг. до н.э. состоялся поход Элия Галла в Аравию при правлении набатейского царя Ободата III (30-9 гг. до н.э.), который оказался неудачным. Однако Август сохранял интерес к Набатею и впоследствии вмешивался в ее внутреннюю политику [9, 16.4.22, 17.1.53-4; 14, с. 124; 17, р. 680; 23, р. 149; 24, р. 711].

Октавиан сохранил за Набатеей и Иудеей самостоятельность, а также изменил границы между двумя царствами, передав важный портовый город Газу Ироду и позволив ему сохранить завоеванный город Эсбос. Иные территории у Набатеи отняты не были. В 23 г. до н.э. Ироду была отдана также Батанея или Башан, а в 20 г. до н.э. – Гавланея, области, которые представляли больший интерес для набатеев и заселены преимущественно арабскими племенами. Протекторат Ирода над этими территориями фактически означал римско-иудейский барьер между Сирией и арабами на востоке и севере, а также то, что набатеи утратили контроль над торговыми путями в Сирии [31, р. 32].

Соперничество между набатеями и государством Ирода Великого в Палестине неоднократно становилось причиной того, что Октаван слушал и разбирал обоюдные претензии сторон [14, с. 112]. Об этом более подробно рассказывает Иосиф Флавий. Еще при жизни Ободата III его ближайший советник Силлай полностью отстранил царя и фактически самостоятельно правил страной [25, р. 356]. Он же позволил бежавшим из Иудеи арабским разбойникам из Трахонеи укрыться от Ирода в Набатею, совершая оттуда набеги на иудейские территории. Силлай также имел и личный мотив: он желал мести Ироду за неудавшийся брак с Саломеей [5, XVI, 9, 1-3; 27, р. 270]. Последний был в гневе и потребовал выдать арабов и также вернуть 60 талантов, которые он некогда занял Ободату. Так как Силлай не выполнил требований, Ирод организовал поход на Набатейю, что дало Силлаю повод отправиться в Рим и пожаловаться Октавиану. В результате хитрой дипломатической игры Силлаю удалось склонить римского императора на свою сторону и подорвать авторитет Ирода Великого в его глазах. Однако обман был раскрыт и Силлай в Риме был приговорен к смерти [5, XVI, 9, 4, XVIII, 9, 4].

Таким образом, в период с 64 г. до н.э. до регентства Силлая в 9-6 гг. до н.э. происходили постоянные столкновения интересов Набатеи и Иудеи, вследствие чего можно сделать вывод, что экономическое могущество Набатейского государства в этот период несколько ослабевает, особенно когда Октавианом были переданы Ироду Антипе территории Башан. Все это не могло не ослаблять позиции Набатеи на Ближнем Востоке. Кризисные явления также можно усмотреть и в отсутствие сильного монарха, власть которого была узурпирована набатейским министром Силлаем, неофициально правящим в государстве еще при живом Ободате III.

На рубеже 9-8 гг. до н.э. умер Ободат III, после чего в государстве вспыхнула тринадцатилетняя борьба за престол между узурпировавшим власть Силлаем и Аретой, сыном Ободата и прямым наследником престола. Положение Набатеи при отсутствии единого правителя ухудшалось [5, XVI, 9, 4, XVIII, 9, 4]. По словам Флавия, отношение к Арете у Августа было недоброжелательным из-за самовольного занятия престола. Он изначально хотел отдать Набатейю Ироду, но передумал в связи с тем, что Ирод уже был стариком, кроме того конфликтовал со своими сыновьями. Поэтому Август принял послов Ареты, укорив их только в том, что их царь поступил слишком поспешно, не дождавшись утверждения на престоле, принял дары и утвердил за Аретой власть [5, XVI, 10, 9; 6, с. 427; 25, р. 356]. Эти свидетельства Флавия вызывают сомнения, поскольку планы Августа вряд ли могли быть ему известны, а тем более, причины отказа Ироду в передачи Набатеи (если таковые планы вообще существовали). Вероятно, это попытка автора убедить читателя в высоком статусе Ирода при Августе.

Таким путем Арета IV (8 г. до н.э. – 40 г. н.э.) официально пришел к власти. Ему удалось несколько расширить свои владения в Заиорданье, Дамаск в его царствование также находился в составе Nabatei [3, 2 Кор., 11, 32; Деян., 9, 23-25]).

После смерти Ирода I в Иудее начались восстания [1, с. 391]. Оставленному в Птолемаиде римскому легиону грозила опасность, поэтому Квинтилий Вар, как только получил весть о восстании, во главе двух других легионов поспешил на помощь. Иосиф Флавий сообщает, что Арета, царь Каменистой Аравии, который сблизился с римлянами из вражды к Ироду, предоставил Квинтилию Вару свои пешие и конные отряды (4 г. до н.э.) [5, XVII, 10, 9; 21, р. 346].

Таким образом, характер взаимоотношений государств был изменчив. Так, первоначально набатеев и иудеев сближала общая угроза со стороны Селевкидской Сирии. К концу II в. до н.э., с ослаблением Сирии и Египта, Nabateyское государство значительно окрепло и контролировало караванные пути в пустынных и полупустынных районах южного Заиордания и Негева. В этот период началась экспансия набатеев на север, приведшая к их столкновению с Иудеей. Арета II пытался помочь Газе в ее войне с Александром Яннаем, остановив продвижение последнего в Заиорданье. В правление вдовы Александра Янная, Саломеи-Александры, между двумя царствами поддерживались мирные отношения. Nabateyский царь Арета III вмешался во внутреннюю политику Иудеи, оказав военную поддержку Гиркану II в его междоусобной борьбе за престол со своим братом Аристокбулом II. Во второй половине I в. до н.э. набатеи вели частые войны с Иродом I Великим.

Контакты с Иудеей были важнейшим вектором внешней политики Nabateyского государства в I в. до н.э. Частые конфликты и войны сменялись непродолжительными периодами мирных отношений. Взаимоотношения двух государств были преимущественно сопернические, причем в это противостояние со второй половины I в. до н.э. вмешивалась Римская империя.

Литература

1. *Аппиан*. Митридатовы войны. Сирийские дела / Пер. С. П. Кондратьева / Аппиан // ВДИ. – 1946. – № 4. – С. 239-317.
2. *Бенгтсон, Г.* Правители эпохи эллинизма / Пер. с нем. / Г. Бенгтсон. – М., 1982.
3. *Библия*. Книги священного писания ветхого и нового завета: канонические. — М, 1994.
4. *Иосиф Флавий*. Иудейская война / Пер. с нем. / Иосиф Флавий. – СПб., 1990.

5. *Иосиф Флавий*. Иудейские древности: в 2 т. / Пер. с греч. / Иосиф Флавий. – СПб, 1990-1994. – Т. 1.; Т. 2.
6. *Моммзен, Т.* История Рима: в 5 т. / Пер. с нем. / Т. Моммзен. – М., 1949. – Т. 5.
7. *Плутарх*. Сравнительные жизнеописания: в 2 т. / Пер. с греч. / Плутарх. – М., 1994. – Т. 1., Т. 2.
8. *Смыков, Е. Ф.* Сирийское наместничество Авла Габиния / Е. Ф. Смыков // Античный мир и археология. – 2006. – Вып. 12. – С. 198-213.
9. *Страбон*. География в 17 книгах / Пер. Г. А. Стратановского / Страбон. – М., 1994.
10. *Тарн, В.* Эллинистическая цивилизация / Пер. с англ. / В. Тарн. – М., 1945.
11. *Цезарь, Гай Юлий*. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне / Пер. М. М. Покровского / Гай Юлий Цезарь. – М., 1993.
12. *Циркин, Ю. Б.* Гражданские войны в Риме. Победенные / Ю. Б. Циркин. – СПб., 2006.
13. *Шифман, И. Ш.* Nabateyское государство и его культура. Из истории доисламской Аравии / И. Ш. Шифман. – СПб., 2007.
14. *Шифман, И. Ш.* Цезарь Август / И. Ш. Шифман. – Л., 1990.
15. *Штаерман, Е. М.* Эллинизм в Риме / Е. М. Штаерман // ВДИ. – 1994. – № 3. – С. 3-13.
16. *Bowersock, G. W.* Roman Arabia / G. W. Bowersock. – Camb., 1994.
17. *Bowman, A. K.* Egypt / A. K. Bowman // The Cambridge Ancient History: in 14 vol. – 2-nd ed. – Camb., 1996. – Vol. X: The Augustan Empire, 43 BC–AD 69. – P. 676-702.
18. *Cassius Dio*. Roman History: in 9 vol. / Trans. from Greek / Cassius Dio. – Camb., 1917. – Vol. 5.; Vol. 6.
19. *Dar, S.* The Nabateans in the Hauran / S. Dar // The Nabateans in the Negev. – Jerusalem, 2003.
20. *Diodorus Siculus*. The Library of History: in 12 vol. / Trans. from Greek / Diodorus Siculus. – Camb., 1933. – Vol. 10. – P. 45-46.
21. *Evenari, M.* The Negev: The Challenge of a Desert / M. Evenari. – Camb., 1982.
22. *Goodman, M.* Judea / M. Goodman // The Cambridge Ancient History: in 14 vol. – 2-nd ed. – Camb., 1996. – Vol. X: The Augustan Empire, 43 BC–AD 69. – P. 737-781.
23. *Gruen, E. S.* The Expansion of the Empire Under Augustus / E. S. Gruen // The Cambridge Ancient History: in 14 vol. – 2-nd ed. – Camb., 1996. – Vol. X: The Augustan Empire, 43 BC–AD 69. – P. 147-197.

24. Kennedy, D. Syria / D. Kennedy // The Cambridge Ancient History: in 14 vol. – 2-nd ed. – Camb., 1996. – Vol. X: The Augustan Empire, 43 BC–AD 69. – P. 703-736.
25. Negev, A. Archaeological Encyclopedia of the Holy Land / A. Negev, S. Gibson. – N.-Y., 2005.
26. Patrich, J. The Formation of Nabataean Art: Prohibition of a Graven Image Among the Nabataeans / J. Patrich. – Jerusalem, 1990.
27. Peters, F. E. The Nabateans in the Hawran / F. E. Peters // Journal of the American Oriental Society. – N.-Y., 1977. – No. 3. – PP. 263-277.
28. Richardson, P. Herod: King of the Jews and Friend of the Romans / P. Richardson. – N.-Y., 1999.
29. Pliny The Elder: Pliny's Natural History: in 37 vol. / Trans. from Latin / Pliny The Elder. –California, 1847-8. – Vol. 1.
30. Van Beek, G. W. Retrieving the Past: Essays on Archaeological Research and Methodology in Honor of Gus W. Van Beek / G. W. Van Beek. – Jackson, 1996.
31. Wenning, R. The Nabataeans in History / R. Wenning // The World of the Nabataeans. – Stuttgart, 2007. – P. 25-44.
32. Winnett, F. V. Ancient records from North Arabia / F. V. Winnett, W. LaForest-Reed. – Toronto, 1970.

УДК 94(38):323.3“637”

Соціальна структура міноійського общества: опыт реконструкції

Яцьна Ангеліна Игоревна

Яцьна Ангеліна. Соціальна структура міноійського общества: опыт реконструкції. В статті підприємля попытка на основанні аналізу даних археології, свідень історико-міфологічної традиції і текстів лінійного письма Б внести уточнення в бытуючі представлення о соціальній структурі общества Міноійського Криту. Основне внимание уделено таким соціальним групам, як правящая еліта, дворцова знать, ремесленники і торговці, рабы.

Ключевые слова: Крит, міноійці, дворці, соціальна структура.

Яцьна Ангеліна. Соціальна структура міноійського суспільства: спроба реконструкції. У статті здійснена спроба на підставі аналізу даних археології, відомостей історико-міфологічної традиції та текстів лінійного письма Б внести уточнення в існуючі уявлення про соціальну структуру суспільства Міноійського Криту. Основна увага приділена таким соціальним групам, як правляча еліта, палацова знать, ремісники і торговці, раби.

Ключові слова: Крит, міноійці, палаци, соціальна структура.

Yatsyna Angelina. The Social Structure of the Minoan Society: Attempt of Reconstruction. An attempt is made on the basis of the analysis of the archaeological data, information of the historical and mythological traditions and the Linear B texts to make adjustments in the prevailing ideas about the social structure of the Minoan Crete. Emphasis is placed on such social groups as the ruling elite, the palace know artisans and merchants, slaves.

Key words: Crete, Minoans, palaces, social structure.

Вопрос о социальной структуре критского общества и ее трансформации в эпоху существования Миноийской цивилизации является одним из наиболее дискуссионных в современной исторической науке. Его актуальность определяется прежде всего тем, что с началом бронзового века Эгейский мир вступает в новую фазу своего развития. Она характеризуется существенными изменениями не только в экономической, но и в социально-политической жизни Крита, а именно: созданием централизованного государства и социальной дифференциацией миноийского общества.

© Яцьна А. И., 2014

С учетом того, что линейное письмо А не дешифровано, предпринятая в данной статье воссоздать социальный облик минойского общества основывается на результатах анализа археологических материалов [3, 13, 19-25 и др.], сведений историко-мифологической традиции [4-9, 14-17] и текстов линейного письма Б [10, 26].

Историографическую базу исследования составили публикации, посвященные изучению различных аспектов общественной жизни минойцев. Среди них следует выделить труды А. Эванса [20], С. Худа [24], Дж. Макинроя [25], К. Браниган [18], Ю. В. Андреева [1; 2; 3], О. Диккинсона [19], А. А. Молчанова [11; 12]. По мнению этих и ряда других исследователей, в эпоху «новых дворцов» минойское общество делилось на две части – дворцовую знать и рядовых общинников. На наш взгляд, подобное представление не полностью отражает всю специфику социальной структуры общества Минойского Крита и нуждается в уточнении.

Анализ архитектурной организации критских поселений, форм хозяйственного уклада в эпоху расцвета Минойской цивилизации дает определенное представление о структуре минойского общества. Размеры Кносса в раннеминойский период могут свидетельствовать о том, что он постепенно превращается в крупное поселение. Если Фест в то время занимал площадь в 1 га, Мохлос – 0,8 га, а Маллия – 2,6 га, то Кносс охватывал территорию размером в 4,8 га [18, р. 34]. Это свидетельствует о возвышении Кносса как будущего экономического и социально-политического центра Минойского Крита. По словам Геродота, именно Кносский дворец являлся резиденцией царя Миноса (Геродот, III, 122), который является единственно известным ныне критским владыкой.

По преданию, Минос был сыном Зевса (Илиада, XIII, 450) и Европы и унаследовал власть на Крите от своего земного отца (Мифологическая библиотека, III, 1, 1). Вероятно, во главе Критского государства стоял царь, который, согласно традиции, имел божественное происхождение и передавал свою власть по наследству. Наследование, по мнению А. А. Молчанова, могло осуществляться согласно традиции – по мужской линии [11, с. 105-106]. Властители Крита утверждали, что свою власть они получали по воле богов. Важным ритуалом при вступлении на престол считалась демонстрация покровительства, которое боги оказывают своему «земному наместнику». Чаще всего она выражалась в проявлении благих предзнаменований в связи с жертвоприношением красавца-быка (Мифологическая библиотека, III, 1, 3). Минойская религия выступала в качестве интегрирующего и консолидирующего фактора, позволяя сосредоточить в руках одного лица одновременно духовную и светскую власть. Известно, что на Крите до сих пор не

удалось обнаружить никаких монументальных сооружений культового характера [2, с. 126]. Вероятно, дворцы играли роль религиозных центров, а сам царь мог выступать как верховный жрец, в ипостаси царя-жреца [20, р. 9, 26, 154, 165; 12, с. 119]. Большое значение в политической жизни минойского общества играли, по-видимому, особые ритуальные обряды, которые совершались самим царем. К таковым относился обряд «общения» правителя с верховным божеством. По свидетельству Гомера, Минос общался с Зевсом раз в десятилетие (Одиссея, XIX, 178-179). Аналогичное подтверждение этому находим у Страбона, который говорил, что Минос каждый девятый год отправлялся в горы в пещеру Зевса и возвращался с записанными распоряжениями, которые он выдавал за веления божества (Страбон. География, X, IV, 8). Можно предположить, что на Крите царская власть носила ярко выраженный сакральный характер.

Ближайшее окружение критского правителя составляли сановники-военачальники. Диодор Сицилийский называет их вождями и упоминает, что за свою службу они получали в дар какой-нибудь город или остров (Диодор Сицилийский. Историческая библиотека, V, 79, 2). В системе административного управления Критским государством все ответственные и руководящие должности занимали представители царского рода. В то время как Минос считался верховным правителем, его младший брат Радамант являлся верховным судьей. Другой брат царя – Талос, трижды в год объезжал селения Крита и следил за выполнением предписанных законов (Платон. Минос, 320, С). Диодор Сицилийский отмечал, что Радамант, помимо того, что вершил справедливый суд, владел множеством островов и обширной областью в приморской части Передней Азии (Диодор Сицилийский. Историческая библиотека, V, 79, 1). По одной из версий, Минос, основав колонии на Кикладских островах, назначил их правителями собственных сыновей (Мифологическая библиотека, III, 2, 1-2). Вероятно, власть правителей Кносса в подчиненных минойцами землях осуществляли полномочные наместники из царского рода. Тем самым укреплялась власть верховного правителя и, соответственно, усиливалась власть центра над подчиненными землями. Диодор Сицилийский писал, что в результате подъема экономики и увеличения роста населения на Крите стали возникать новые города (Диодор Сицилийский. Историческая библиотека, V, 78, 2). Видимо, они получали название «Миной» – «Царский», от корня «*min*», который интерпретируется как «царь» [11, с. 111]. «*Min*» встречается также в текстах табличек линейного письма Б при написании личных имен, например: «*aminisode*» (KN Fr 48) или «*aminisijo*» (KN Am 601). Таким образом, можно предположить, что представители царского рода составляли в минойском обществе отдельную социальную группу – правящую элиту.

Особенности планировки критских дворцов, по мнению Ю. В. Андреева, позволяют предположить существование в минойском обществе социальной прослойки дворовой знати и крестьян-общинников [3, с. 165]. Дворцы, не будучи изолированными от городских кварталов стенами, вместе с примыкавшими к ним домами дворцовой элиты образовывали внутри основного жилого массива протогорода подобие аристократического анклава, занимавшего обособленное положение среди жилищ общинников [3, с. 147]. В домах знати встречаются залы с колоннами, туалетные помещения, световые колодцы, небольшие кладовые, настенные росписи и полы, вымощенные гипсовыми плитами [20, р. 375, 393; 13, с. 210]. Фактически, планировка домов минойской элиты во многом повторяла архитектурный облик того или иного критского дворца. По всей видимости, постройки были вовлечены в систему дворцовой администрации и хозяйства. Именно здесь могла концентрироваться дворцовая элита, контролировавшая процессы перераспределения прибавочного продукта среди населения и пополнения дворцового фонда для последующих приобретений чужеземных товаров или сырья. Это подтверждается находками табличек с надписями, сделанными иероглифическим и линейным письмом, оттисков печатей, служивших, вероятно, или «знаками собственности», или «квитанциями» [1, с. 98]. Возможно, они фиксировали момент получения продовольствия или товаров из дворцовых кладовых.

В историографии принято относить к сословию минойской знати дворцовых чиновников, жрецов и жриц, а также провинциальных и окружных наместников [3, с. 162; 24, р. 166; 12, с. 104]. Что касается крестьян-общинников, то, по-видимому, они значительно превосходили по численности минойскую знать, благосостояние которой, во многом, зависело от качества труда земледельцев и пастухов. Главными местами обитания крестьян были поселения, расположенные вдали от дворцовых центров, с которыми, однако, они были связаны узами экономической и политической зависимости. Наиболее известными минойскими поселениями на сегодняшний день остаются прибрежные городки восточного Крита: Гурния, Палекастро и Псира. Они характеризуются, как правило, чрезвычайной плотностью застройки, а дома в них сгруппированы в инсулы неправильной конфигурации [3, с. 152]. В Гурнии, например, ширина главных улиц не превышала 1,5 м, что было, скорее всего, продиктовано стремлением сохранить как можно большую площадь плодородных земель [3, с. 153]. Для Гурнии, так же, как и для других поселений, характерна определенная схожесть в застройке жилых кварталов. Исключение представляет лишь так называемый дворец: он занимал территорию 50x37 м на вершине холма, а с юга к дворцу примыкала небольшая площадь или «общественный двор»

размером 40x15 м [21]. Этот дворец мог служить резиденцией местной администрации, осуществлявшей контроль над жителями поселения и обеспечивавшей контакт с центральной администрацией острова, находившейся в Кноссе. Обитатели Гурнии занимались земледелием и ремеслом, что подтверждается находками на первых этажах зданий кладовых или мастерских, проникнуть в которые можно было сверху с помощью переносных лестниц [3, с. 154]. Это говорит о том, что в домах было два или три этажа. В отчете об археологических раскопках за 2010 г. указывается, что в Гурнии обнаружен дом, датируемый периодом «старых дворцов». Его первый этаж, по-видимому, занимала мастерская, специализировавшаяся на производстве оливкового масла, а размеры стен, обвал глины и отверстие для дымохода указывают на то, что дом имел второй этаж [22]. Еще ранее на территории поселения были обнаружены три места, где могли находиться мастерские по обработке бронзы, на территории одного из домов найдены плотничьи инструменты: двойной топор, балансир, пила, щипцы, резцы и т.д. [3, с. 159] Кроме того, Гурния располагалась в непосредственной близости от моря, а среди ремесленных изделий на поселении были найдены ткацкие и рыболовные крючки [22]. Следовательно, местные жители занимались не только земледелием, но и рыболовством, и торговлей.

Многочисленные находки ремесленных изделий свидетельствуют о том, что в минойскую эпоху происходит не только отделение ремесла от сельского хозяйства, но и зарождение ремесленных специальностей. Ремесленники в минойском обществе могли занимать особое положение и находиться на содержании у дворцовой администрации, снабжая жителей дворцов и сельских поселений необходимыми ремесленными изделиями и производя их на продажу. Можно предположить, что и ремесленники, и торговцы, входя в состав местной общины, составляли, при этом, отдельную социальную группу минойского общества. Структурными ячейками общины могли быть общесемейные или домовые общины. При этом между отдельными большими семьями, как и внутри них – между малыми семьями, могли существовать различия имущественного и статусного характера. Это подтверждается тем, что в рамках одного поселения, наряду с тесными и невзрачными домами, встречаются постройки более просторные и хорошо устроенные. Так, в 2011 г. в Гурнии найден дом, стены которого были покрыты красной штукатуркой, пол был выложен аккуратно подобранной морской галькой [23]. В нем имелись туалетные комнаты, световые колодцы, по бокам от входа в дом располагались каменные столбы, а с западной стороны к дому примыкал дворик, вымощенный каменными плитами [23]. Высокий уровень благосостояния обитателей дома подтверждают находки керамики и ремесленных изделий, глиняного штампа печати,

гончарного диска и сферических весов с грузилом весом в 318 г, что указывает на наличие в доме гончарной и ткацкой мастерских. Особо выделим находку миниатюрного кувшина с надписями, сделанными линейным письмом А [23]. Все это говорит о том, что в этом доме жили состоятельные и грамотные люди. Вероятно, дом имел второй, возможно, и третий этаж и, соответственно, в нем могли проживать несколько семей, занимавшихся, по-видимому, ремеслом. В ходе раскопок поселения Палекастро также были выявлены дома, различавшиеся между собой размерами, характером планировки и качеством архитектурных конструкций [25, р. 14].

В эпоху «новых дворцов» на Крите, по-видимому, присутствовала еще одна социальная группа людей – рабы, о чем свидетельствуют данные мифолого-исторической традиции. Страбон писал о том, что Крите существовала «так называемая община мноев, которая была крепостными рабами у критян», причем мноев по статусу он сравнивал с фессалийскими пенестами и со спартанскими илотами (Страбон. География, XII, III, 4). Плутарх упоминает, что рабами на Крите были чужеземцы, попавшие на остров как военная добыча или в качестве дани (Плутарх. Тесей, 16). Афиней, ссылаясь на Гермонта, подчеркивал, что «многами на Крите называют благородных слуг» (Афиней. Пир мудрецов, VI, 93). Этимологически «μνότης» связывается с «δόμος» – «жилище» или с «δῶμιον» – «укрошать» (Афиней. Пир мудрецов, VI, 93, 227). Термины «мнои» и «мноты» сравнивают с именем критского царя Миноса. В корне *min* происходит выпадение гласного при позднейшей греческой передаче содержащего его минойского слова, что наблюдается, например, в критском топониме «Ἀμνιβός», а в текстах табличек линейного письма Б встречается надпись «A-mi-ni-so» (KN Ai 1036, Ak 638, As 1520, M 719, Lk 550, Fr 1). По мнению А. А. Молчанова, этот термин скрывает в себе минойский титул со значением – «правитель», «царь», и в этом случае «мнои» следует интерпретировать как «царские», т.е. «принадлежащие царю» [11, с. 111]. Отметим, что античные авторы, упоминая о присутствии рабов в минойском обществе, сопоставляют его с социумом своего времени. Поэтому нельзя говорить о том, что «мнои» были общественными рабами в полном смысле этого слова. Их можно считать скорее слугами, которые подчиняются системе дворцового хозяйства.

Таким образом, опираясь на сведения историко-культурной традиции и данные археологии, можно предположить, что в минойском обществе существовали различающиеся между собой социальные структуры – правящая элита, дворцовая знать и крестьяне-общинники. Кроме того, представляется возможным выделить особую социальную группу лиц – ремесленников и торговцев, которые занимали, вероятно,

промежуточное положение: они, с одной стороны, не принадлежали к дворцовой знати, но, с другой – выделялись на фоне рядовых крестьян. Ремесленники и торговцы составляли ту категорию населения, которая обеспечивала связь общины с дворцовыми комплексами. Эту функцию выполняла также и дворцовая администрация, но она была обособлена от основной массы минойского населения, а ремесленники и торговцы были «внедрены» в общинную структуру, способствуя налаживанию контактов дворцов с поселениями. Вероятно, на Крите существовала отдельная социальная категория – «мноев», которые, не являясь рабами в полном смысле этого слова, представляли, по-видимому, обслуживающий персонал.

Литература

1. Андреев, Ю. В. Между Евразией и Европой (К вопросу об исторической специфике Минойской цивилизации) / Ю. В. Андреев // Вестник древней истории. – 1995. – № 2. – С. 94-112.
2. Андреев, Ю. В. Островные поселения Эгейского мира в эпоху бронзы / Ю. В. Андреев. – Л., 1989.
3. Андреев, Ю. В. От Евразии к Европе. Крит и Эгейский мир в эпоху бронзы и раннего железа / Ю. В. Андреев. – СПб., 2002.
4. Аполлодор. Мифологическая библиотека / Аполлодор / Пер. В. Г. Боруховича. – Л., 1972.
5. Афиней. Пир мудрецов / Афиней / Пер. Н. Т. Голинкевич. – М., 2003.
6. Геродот. История в 9 книгах / Геродот / Пер. Г. А. Стратановского. – М., 1999.
7. Гомер. Илиада / Гомер / Пер. Н. И. Гнедича. – СПб., 2008.
8. Гомер. Одиссея / Гомер / Пер. В. Жуковского. – М., 2000.
9. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Греческая мифология / Диодор Сицилийский / Пер. О. П. Цыбенко. – М., 2000.
10. Казанский, Н. Н. Предметно-понятийный словарь греческого языка / Н. Н. Казанский, В. П. Казанскене. – Л., 1986.
11. Молчанов, А. А. Государственно-политическое устройство Минойского Крита по данным античной мифолого-исторической традиции / А. А. Молчанов // ВДИ. – 1983. – № 3. – С. 103-115.
12. Молчанов, А. А. Социальные структуры и общественные отношения в Греции II тысячелетия до н.э. / А. А. Молчанов. – М., 2000.
13. Пендлбери, Дж. Археология Крита / Пер. с англ. / Дж. Пендлбери. – М., 1950.

14. Платон. Диалоги / Платон / Пер. С. Я. Шейнман-Тонштейна. – М., 1986.
15. Плутарх. Сравнительные жизнеописания / Плутарх / Пер. В. А. Алексеева. – М., 2014.
16. Страбон. География в 17 книгах / Страбон / Пер. Г. А. Стратановского. – М., 1994.
17. Фукидид. История / Фукидид / Пер. Г. А. Стратановского. – Л., 1981.
18. Branigan, K. Social Transformations and the Rise of the State in Crete / K. Branigan // *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age.* – 1995. – Vol. 1. – P. 33-44.
19. Dickinson, O. The Aegean Bronze Age / O. Dickinson [Электронный ресурс] /f–Режимfдоступа: http://books.google.com.ua/books?id=xWwn5JE1RX8C&pg=PA45&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false. Доступ – 13.06.2013 г.
20. Evans, A. The Palace of Minos at Knossos / A. Evans. – L., 1921. – Vol. 1.; Vol. 2. – P. 1. – 1928. – 390 p.;
21. Gournia. [Электронный ресурс]// – Режим доступа: <http://www.minoancrete.com/gournia.htm>. Доступ – 01.06.2014 г.
22. Gournia: 2010 Excavation. [Электронный ресурс]// – Режим доступа: <http://www.gournia.org/resources/2010%20Annual%20Report.pdf>. Доступ – 01.06.2014 г.
23. Gournia: 2011 Excavation. [Электронный ресурс]// – Режим доступа: <http://www.gournia.org/resources/2011%20Annual%20Report.pdf>. Доступ – 01.06.2014 г.
24. Hood, S. The Minoans: Crete in the Bronze Age / S. Hood. – L., 1972.
25. Mc Enroe, J. A. Typology of Minoan Neopalatial Houses / J. A. McEnroe // *American Journal of Archaeology.* – 1982. – Vol. 86. – № 1. – P. 3-19.
26. Schuhmann, R. Einführung in das Mykenische / R. Schuhmann [Электронный ресурс]// – Режим доступа: http://www.academia.edu/1738948/Einfuehrung_in_das_Mykenische_-_Ein_Reader. Доступ – 01.06.2014 г.

Нова та новітня історія

УДК 94(564.3-54:560+410)“187/190”

Статус Кипра в условиях Османской и Британской империй (до начала XX в.)

Артамонова Ксения Юрьевна

Артамонова Ксения. Статус Кипру в условиях Османской та Британської імперій (до початку XX в.). У статті розглядається перехідний період в житті острова Кіпр, пов'язаний з його передачею Османською імперією Великій Британії. Автор простежує основні зміни в суспільно-політичному житті острова в період османського панування, підводить йому підсумок та розглядає перші кроки британського правління на Кіпрі. На основі аналізу проблеми автор робить висновок, що зміна влади на Кіпрі не вплинула на його колоніальний статус.

Ключові слова: Кіпр, Османська імперія, Велика Британія, Кіпрська конвенція, Кіпрська православна церква.

Артамонова Ксения. Статус Кипра в условиях Османской и Британской империй (до начала XX в.). В статье рассматривается переходный период в жизни острова Кипр, связанный с его передачей Османской империей Великобритании. Автор прослеживает основные изменения в общественно-политической жизни острова в период османского господства, подводит ему итог и рассматривает первые шаги британского руководства на Кипре. На основе анализа проблемы автор делает вывод, что смена власти на Кипре не повлияла на его колониальный статус.

Ключевые слова: Кипр, Османская империя, Великобритания, Кипрская конвенция, Кипрская православная церковь.

Artamonova Ksenia. The status of Cyprus under the Ottoman and British empires (before XX century). The article discusses the transitional period in the life of the island of Cyprus, associated with its transfer from Ottoman Empire to United Kingdom. Author traces the major changes in the socio-political life of the island during the period of Ottoman rule, summarizes the Turkish domination and considers the first steps of the British leadership in Cyprus. On the basis of analysis of the problem the author concludes that the change of government in Cyprus is not affected his colonial status.

Key words: Cyprus, the Ottoman Empire, Great Britain, Cyprus Convention, the Orthodox Church of Cyprus.

Период турецкого правления на Кипре начался с захвата османами острова в 1571 г. Желание нормализовать хозяйственную и административную жизнь в захваченных землях вынуждало Порту проводить достаточно гибкую политику, что нашло свое выражение в известном покровительстве Восточной православной церкви и ее институтам [3, с. 178-185]. Со временем это привело к удивительному феномену – Константинопольская Патриархия стала одной из ключевых фигур, поддерживавших консервативное крыло османской администрации.

Порта восстановила в правах Кипрскую православную церковь, признала ее церковных иерархов, пообещав широкую автономию и самоуправление. Так, видный греческий исследователь З. Филиос, занимавшийся историей Кипра в начале XX века, писал: «Наибольшим подарком турок киприотам была настоящая религиозная и церковная свобода, наравне с признанием автокефалии КПЦ и ее иерархов, освобождением от латинского насилия» [18, с. 1035]. Предоставив широкую автономию КПЦ, султан заручился поддержкой Церкви, ее иерархов и духовенства. Это способствовало упрочению власти султана на острове, т.к. доверие к КПЦ среди местного населения, подавляющее большинство которого составляли православные греки, было велико.

На практике же Церковь не получила обещанной автокефалии и широкого самоуправления в составе греческой церкви во главе с Константинопольским Патриархом. Порта придерживалась того типа связи, когда единственным представителем греческого православной общины признавался лишь Вселенский патриарх, в связи с этим Архиепископ Кипра должен был полностью подчиняться Константинопольской Патриархии. Это противоречило давнему статусу Кипрской православной церкви, данной ей в 431 г. на III Вселенском соборе, в восьмом правиле которого была утверждена автокефалия Кипрской Церкви и ее независимость от Антиохийской Патриархии, претендовавшей на Кипр. КПЦ подтвердила автокефалию в 553 г. на V Вселенском соборе и в 680-681 гг. на VI Вселенском соборе [6, с. 38-44].

Со временем Кипрская Церковь добилась от Высокой Порты таких же привилегий, какие были даны Магомедом II Вселенскому Патриарху. В 1660 г. при архиепископе Никифоре Порта признала официально Предстоятеля Кипрской Церкви не только главой своей Церкви, но и народа Кипра, национальным вождем, главой греко-православного миллета на территории острова – этнархом («миллет-баши»), возложив на него обязанности взимать налоги с православных киприотов в пользу турецкого правительства [5, с. 296].

Кипрская православная церковь начинает играть еще большую роль в условиях ослабления Порты. Ее усилению способствовала политическая

структура Османского государства. Наличие единого управления и коллективного руководства в Османской империи не предполагали четкого размежевания между законодательной, исполнительной и судебной властью, а также между религиозными и административными функциями [1, с. 77]. Поэтому архиепископ Кипра, имевший духовную поддержку со стороны православных греков-киприотов, исполнял административные функции для православного населения острова в системе османского государства.

Греческая община получила определенную автономию в вопросах внутреннего управления, а также особый правовой и налоговый статус. Архиепископы и епископы, признанные как «законные защитники и представители райи», могли непосредственно обращаться к султану, направляя ему послания, скрепленные собственными печатями. Драгоман-пашу (главного переводчика) назначали из богатых и известных семей по представлению Архиепископа. Все дела греков-киприотов решались во дворце турецкого правителя Кипра при посредничестве драгоманов, чья власть на острове была огромной [4, с. 43].

Реформы Танзимата, начатые Османской империей в 1839 г., способствовали развитию торговой сферы на Кипре, в которой ведущее место принадлежало греческому населению, однако реформы кардинально не изменили экономическое и политическое положение на острове. Принятый в 1839 г. Гюльханейский хатт-и шериф провозглашал три основные цели преобразований: обеспечение безопасности жизни, чести и имущества для всех подданных империи вне зависимости от религиозной принадлежности; правильное распределение и взимание налогов; упорядочение рекрутского набора и сокращение срока военной службы. Против его осуществления на Кипре выступили местные турки, а в 1840 г. угроза восстания турецкого населения вынудила губернатора острова отложить преобразования [4, с. 45]. Активное противодействие реакционеров по всей империи привело к тому, что реформы Танзимата проводились непоследовательно. В 1856 г. вышел новый султанский указ о реформах, согласно которому гарантировалось равенство в сфере образования, правительственных назначений и отправления правосудия для всех жителей империи независимо от вероисповедания. Исследователь З. Филиос приводит 3 основные заслуги фермана: подтверждение этнохата КПЦ, запрет религиозных гонений и притеснений в отношении христиан, оснащение большой колокольни главной церкви Архиепископии в Никосии [18, с. 1087]. В свою очередь, глава турецкой общины Никосии после издания султанского декрета 1856 г. заверил местных турок, что этот указ будет иметь столь же малый результат, как и предшествующий ему Гюльханейский хатт-и шериф 1839 г. [4, с. 45].

Следует отметить, что Кипр при османах был местом ссылки для турецкого населения. Так, М. С. Мейер, описывая влияние османского присутствия на острове, говорит о формировании туркоязычной общины. Порты для укрепления своего влияния принудительно переселяла мусульман и немусульман на Кипр, но большинство возвращалось. Исследователи определяют численность новых жителей в 20 тыс. чел., включая постоянный гарнизон из 1000 янычар и 2666 конных воинов (сипахи) [4, с. 43], однако точную цифру переселенцев установить сложно. Значительную часть нового населения составляли представители тюркских племен кочевников из Анатолии, что способствовало формированию местной туркоязычной общины [4, с. 42-43]. Другим источником пополнения мусульманской общины, по мнению некоторых историков, было кипрское население, которое принимало ислам, чтобы облегчить налоговое бремя. Таким образом, община мусульман-киприотов представляла собой туркоязычную общность, состоящую из представителей различных народов Османской империи и местного населения. Примечательным фактом могут служить совместные восстания крестьян двух религиозных общин против произвола турецких властей на протяжении XVII – XVIII веков. Это свидетельствует о том, что политика осман на Кипре носила скорее феодальный характер, направленный на угнетение крестьянского населения острова.

Последним османским правителем Кипра стал Ахмет Киамил, занявший свою должность в январе 1877 г. Ахмет-паша был родом с острова Эвбея (Греция) и довольно неплохо владел греческим языком, о чем сообщает его современник И. Васильядис [17, с. 398]. Исследователь П. Самарас, занимавшийся изучением консульской переписки между Османской империей и Грецией в отношении Кипра, пишет, что современники Ахмет Киамила отмечали его суровый нрав и фанатичность в служении Османской империи. Так, по упоминанию И. Васильядиса, Ахмет-паша приказал разместить на стенах и в центрах кипрских городов листовки, сообщающие о якобы великих победах Турции в годы Крымской войны, дабы показать киприотам мощь османского войска [17, с. 399].

С началом русско-турецкой войны 1877-1878 гг. возросли налоги. Методы сбора налогов поражали своей бесчеловечностью. Так, П. Самарас, ссылаясь на того же И. Васильядиса и ряд писем от французского и греческого консульств, пишет, что в селах близ г. Пафос турки для взимания налога с христиан использовали плетки, подвешивание вниз головой и избияния, нередко приводившие к смерти человека [17, с. 400]. Подобную жестокость в отношении местного населения следует связывать не с общей политикой Порты на острове, а

с личностью Ахмет-паши. Так, Порты, в ответ на прошения греческого консула остановить бесчинства на острове, признала, что Ахмет-паша слишком фанатичен в своих действиях и превышает данные ему полномочия в сборе налогов, обещая смягчить давление на христиан [17, с. 401].

Во второй половине XIX в., помимо ужесточения внутренней политики осман на Кипре, меняется и международная обстановка. Англия переходит от политики сохранения целостности Османской империи к ее разделу, ставя одной из задач получение военно-морской базы вблизи Ближневосточного региона. Осенью 1876 г. британское правительство направило в Турцию миссию под руководством полковника Р. Хоума, целью которой было определить те стратегические территории Османской империи, которые могли бы быть полезными для Великобритании. Англия считала, что, прежде всего, следует занять Проливы, однако по итогам «миссии Хоума» было выдвинуто предложение по оккупации островов Кипр, Родос или Крит, поскольку это можно было осуществить в качестве «друзей и союзников» Турции [8, с. 52]. В ходе обсуждений в 1877 г. для создания военно-морской базы Великобритании было решено выбрать остров Кипр или Родос. В конечном счете, Англия остановила свой выбор на Кипре. Полковник Хоум отметил его преимущества не только как удобного военного плацдарма, но и с управленческо-коммерческой точки зрения. Смешанное население острова давало возможность лавировать между общинами, что облегчало управление ими; размеры и ресурсы острова были достаточными для формирования военной базы; остров был отличной перевалочной базой для торговли в Сирии и Малой Азии [7, с. 80].

На фоне русско-турецкой войны Лондон дважды делал секретное предложение Турции о продаже ряда ее территорий. Оба раза в числе объектов фигурировал Кипр. Первое предложение было сделано в июне-июле 1877 г., однако переговоры окончились безрезультатно. В ноябре 1877 г., когда Турция испытывала острый финансовый кризис, и стало ясно, что она не сможет сопротивляться России в течение долгого времени, премьер-министр Великобритании Б. Дизраэли решил вновь повторить попытку. Турция был предложен заем под гарантию «некоторых территориальных уступок, которые могли бы быть приемлемыми для Англии» [11, с. 186]. Однако турецкое правительство отвергло это предложение, заявив, что султан не может продать какую-либо часть своей территории, т.к. и другие державы потребуют соответствующей компенсации.

К началу мая 1878 г. английское правительство было настроено решительно в вопросе овладения Кипром. Дизраэли в письме королеве

Виктории от 5 мая 1878 г. писал, что если Кипр будет передан Портой Ее Величеству, и Англия одновременно вступит в оборонительный союз с Турцией, то мощь Англии на Средиземноморье, а также Индийская империя ее Величества значительно усилятся. Кипр, по мнению премьер-министра, был ключом Англии к Восточной Азии [8, с. 54]. Можно с уверенностью сказать, что Кипр для британского руководства выступал в роле нового плацдарма для продвижения на Восток.

Русско-турецкая война 1877-1878 г. закончилась полным поражением Османской империи. 4 июня 1878 г., накануне Берлинского конгресса, Турция и Великобритания заключили секретную Кипрскую конвенцию, в соответствии с которой Великобритания заключала с Османской империей оборонительный союз против России, получая взамен право на оккупацию Кипра и управление им. Согласно статье 1 данной конвенции «в случае, если Батум, Ардаган или Карс или одна какая-либо из этих местностей будут удержаны Россией, или если бы Россией была сделана попытка когда-либо захватить другую часть территорий е. в. султана в Азии, определенных окончательным мирным договором, то Англия соединится с е. в. султаном для защиты указанных территорий силою оружия. Взамен сего е. в. султан обещает Англии ввести необходимые реформы, которые позднее будут определены обеими державами и которые касаются надлежащей организации управления и защиты христианских и иных подданных блистательной Порты, проживающих в указанных территориях; а чтобы дать Англии возможность иметь нужные средства для выполнения ее обязательств, е. в. султан соглашается, кроме того, предназначить остров Кипр для его оккупации и управления Англией» [2, с. 226]. В дополнительных шести статьях к данному соглашению, подписанных 1 июля 1878 г. четко разъяснялись права, обязанности англичан и общественный порядок на Кипре. Так в статье 1 отмечалось, что мусульманский религиозный суд, принимающий исключительные решения по религиозным вопросам, продолжит работать на острове, и никакие другие учреждения, касающиеся населения мусульманского острова, созданы не будут. Статья 2 гласила, что представитель мусульман острова должен быть включен в Совет вакуфных фондов в Турции вместе с делегатом, предлагаемым британскими властями, для управления имуществом, средствами и землями, принадлежащими мечетям, кладбищам, мусульманским школам и другим религиозным учреждениям, существующим на Кипре. В статье 3 отмечалось, что Англия будет передавать Порте суммы, являющиеся превышением доходов над расходами острова и это превышение должно исчисляться каждые пять лет. Фактически Великобритания обязалась ежегодно платить в султанскую казну 99 799 фунтов стерлинга [4, с. 46], однако это сумма оставалась у англичан в пользу турецкого займа от 1855 г.

Статья 4 устанавливала, что Блистательная Порта может свободно продавать и арендовать землю и другое имущество на Кипре, принадлежащие Османской Короне и государству, продукция которых не образует часть доходов острова, упомянутых в статье 3. Статья 5 утверждала, что английское правительство или их уполномоченные органы могут приобрести по справедливой цене земли, необходимые для государственных улучшений или для других общественных нужд, а также земли, которые не возделываются. В статье 6 оговаривалось, если Россия вернет Турции Карс и другие завоевания, сделанные ею в Армении во время последней войны, англичане эвакуируются с острова Кипр, и Конвенция от 4 июня 1878 г. прекратит свое действие [9, р. 4-5].

Уже 17 июля 1878 г. в городе Ларнака высадились индийско-британские войска под командованием адмирала Дж. Хей, переброшенные с Мальты. Оккупация Кипра стала фактом. Верховным комиссаром и главнокомандующим был назначен Г. Уолсли. Хотя остров еще продолжал входить в состав Османской империи, однако учреждение там органов британского управления говорило о переходе контроля над островом к Великобритании.

По словам британского историка Дж. Хилла, от турецкого наследия на Кипре англичанам достались «руины и стройки». Турецкая администрация на острове практически не занималась городскими коммуникациями, обеспечением социально-бытовых условий жителей. Несмотря на оживленную торговлю в Средиземноморье и удобное расположение острова, порты и доки не были построены, а наиболее важный порт Фамагуста, по описанию британских офицеров, был «заблокирован песком и грязью». В связи с этим, прибывшие на остров англичане в первую очередь занялись строительством военных укреплений в Ларнаке и Фамагусте, стали приводить в порядок и расширять гавани для британского военно-морского флота; началось строительство железной дороги Фамагуста – Никосия – Морфу. Помимо этого была отменена откупная система, введены кредиты для крестьян, основана медицинская служба [14, с. 2-10].

Исследователь А. Мицидис отмечает, что турки не оставили на Кипре никаких памятников архитектуры или письменности, кроме минаретов, приращенных к христианским храмам, обращенными в мечети, или мечети, которые были построены на острове самими османами [15, с. 60]. С этим утверждением можно согласиться лишь частично, так как в период османского правления на острове были построены общественные бани, заложена система начального образования, что способствовало росту грамотности среди киприотов.

Местное население с радостью восприняло приход англичан, так как рассчитывало, что христианская Англия будет способствовать не только православному «ренессансу» на Кипре, но и налаживанию хозяйственной

жизни на острове. Лидеры КПЦ возлагали большие надежды на новое христианское руководство. Основную задачу Кипрская церковь видела в осуществлении энозиса (воссоединения) с Грецией. Официальная переписка между британской администрацией и КПЦ, начатая сразу же после смены власти, является важным источником в изучении положения дел на острове в первые годы британского правления. Новая администрация направила ряд писем в адрес архиепископа с целью составить перепись церковного имущества и оценить потенциал и влияние КПЦ на острове в условиях существования двух общин – греческой и турецкой. В свою очередь, Церковь в лице архиепископа Софрония направила первому Верховному комиссару Кипра Джозефу Вулзли меморандум, в котором просила британскую администрацию сохранить права КПЦ, данные ей Фуад-пашой в 1856 г. [18, с. 1185].

Одним из главных направлений светской деятельности КПЦ было образование. Все греческие школы находились на попечении архиепископа Кипра. Однако общий образовательный уровень среди населения и духовенства оставался довольно низким. В 1880 г. новый Верховный комиссар Кипра Роберт Биддалф посетил ряд школ в городах и селах острова, после чего британское руководство постановило ввести преподавание английского языка, основать английские школы, английский должен был стать главным языком в организации управления образованием Кипра [16, с. 15-16]. При этом КПЦ должна была продолжать попечение и финансирование православных школ под контролем англичан.

В 1881 г. была проведена первая перепись населения, которая отразила реальную этническую ситуацию на Кипре. Согласно этой переписи, общая численность населения острова составляла 185 630 человек: из них греки составляли 137 631 чел. (73,9 %), мусульмане – 45 458 чел. (24,4%) [10].

В 1882 г. Кипру была дарована конституция, согласно которой утверждалось создание Законодательного собрания, совет которого состоял из 9 греков-киприотов, 3-х турок-киприотов и 6 независимых членов (чаще всего англичан), что исключало возможность принятия решений, негодных британцам [4, с. 46].

Практически одновременно с британской администрацией на остров прибыла и Церковь Англии, которая рассматривала Кипр как хорошую возможность для расширения своей паствы. Столкнувшись с глубокими традициями греческого православия, англикане избрали тактику налаживания дружественных отношений между церквями. В 1890 г. в Лондоне под руководством принцессы Елены состоялся конгресс по религиозному вопросу на Кипре. На нем была принята резолюция, согласно которой Церковь Англии должна была

уважать принадлежность КПЦ к православным церквям, и активно способствовать повышению образовательного уровня ее духовенства. В 1896 г. английская Ассоциация Восточной Церкви (организация по изучению православия и возможности объединения англиканской и православной церквей) основала миссию на острове с целью улучшения образовательного уровня кипрского духовенства. Среди кипрского духовенства появились слухи о возможном объединении церквей как конечной цели деятельности Англиканской церкви на острове [12, р. 570-576]. КПЦ рассматривала данные действия англичан как прямое посягательство на ее авторитет.

Разногласия между британским руководством и КПЦ возникли и по вопросу налогов. Киприоты продолжали выплачивать налоги Порте, но при этом вводились новые налоги для содержания британской администрации. Ежегодный налог в пользу Турции, взимаемый в счет погашения англотурецкого займа 1855 г., дал основания греческому исследователю А. Мицидису сделать вывод, что налогообложение во времена англичан было более тяжелым по сравнению с временами османского правления [15, с. 62].

Особое внимание стоит уделить личности архиепископа Софрония. Многие исследователи сходятся во мнении, что одним из символов борьбы за улучшение положения киприотов и при османах, и при англичанах является именно он. На протяжении последних 13 лет османского господства и 22 лет британского владычества архиепископ находился в центре политических событий как на острове, так и за его пределами, защищая интересы Кипра. В 1889 г. Софроний в качестве главы кипрского посольства совершил поездку в Лондон, чтобы обратить внимание британского правительства на сложную политическую ситуацию, которая сложилась на острове [15, с. 62]. Одним из предложений архиепископа было осуществление энозиса. Однако в итоге его миссия окончилась безрезультатно. Архиепископ Софроний был важной фигурой, объединившей две исторические эпохи в истории Кипра. Его деятельность ознаменовала начало борьбы киприотов за свои права [13, с. 102]. В 1900 г. архиепископ умирает, и его смерть стала началом наступления британцев на права КПЦ.

Таким образом, последняя четверть XIX в. стала переломным моментом в истории Кипра. Возрастание налогов во время русско-турецкой войны ухудшило положение христианского населения острова. Смена правителей давала надежду киприотам на улучшение своего положения. КПЦ как лидер православного населения Кипра начала активное сотрудничество с британцами. Однако уже первые годы британского правления показали, что англичане оказались такими же колонизаторами, как и османы, что не могло поменять в корне общественно-политическую ситуацию на острове.

Литература

1. *Иванов, Н. А., Орешкова С. Ф.* Османская империя в XVI – XVII вв. Глава 4 // История Востока. – Т. 3. На рубеже средневековья и нового времени XVI – XVIII вв. – М., 2000.
2. *Ключников, Ю.В., Сабанин, А.В.* Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. От Французской революции до империалистической войны / Ю. В. Ключников, А. Сабанин. – М., 1925.
3. *Муртузалиев, С. И.* Положение зимми и Константинопольской патриархии в османской империи XV-XVI вв. / С. И. Муртузалиев // Византийский временник. – 2006. – Т. 65. – С. 178-185.
4. *Мейер, М. С.* Краткий очерк по истории Кипра // Республика Кипр: Справочник / сост. Иванов. – М.: Научная издательская фирма «Восточная литература», 1992. – С. 11-52.
5. *Нелюбов, Б. А.* История Кипрской Православной Церкви // Республика Кипр: Справочник. – М.: Научная издательская фирма «Восточная литература», 1992. – С. 292-302.
6. *Нелюбов, Б. А.* Кипрская Православная Церковь (краткий исторический очерк) // Журнал Московской Патриархии. – 1964. – № 6. – С. 38-44; № 7. – С. 47-51.
7. *Реутов, Г. Н.* Планы Великобритании в Восточном Средиземноморье и подготовка захвата Кипра (1876–1878 гг.) // Ученые записки Выборгского педагогического института. – 1957. – Т. 1. – Вып. 1.
8. *Шмелёва, О. И.* Средиземноморская колониальная политика Великобритании в конце XIX в. // Вестник МГГУ им. М. А. Шолохова. – Серия: История и политология. – 2013. – № 3. – С. 51-58.
9. *Annex to the Anglo-Turkish Convention signed between the two sides, 1 July 1878 // The Cyprus issue. A documentary history, 1878-2007. – London-New York, 2007.*
10. *Cyprus Blue book, 1881. – б. н., б. г.*
11. *Dwight, E. Lee.* Great Britain and the Cyprus convention policy of 1878. – Cambridge, 1934.
12. *Hill, G.* A history of Cyprus. – V. IV. The Ottoman Province. The British Colony 1571-1948 / G. Hill. – Cambridge: The University Press, 1952.
13. *Ιωαννίδης, Κλ.* Εκκλησία Κύπρου. Ιστορία και πολιτισμός 2000 ετών. – Κύπρος: Interamerican, 1995.

14. Λυμπουρίδης, Α. Η Αγγλοκρατία στην Κύπρο. Από της Κατοχής μέχρι του τέλους του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου 1878-1918 / Α. Λυμπουρίδης. – Λευκωσία, 1985.
15. Μιτσιδής, Α. Ν. Σύντομη ιστορία της Εκκλησία της Κύπρου / Α. Ν. Μιτσιδής. – Λευκωσία, 1994.
16. Μυριανθόπουλος Κ. Ι. Η παιδεία εν Κύπρω επί Αγγλοκρατίας 1878-1946 / Κ. Ι Μυριανθόπουλος. – Λεμεσός, 1946.
17. Σαμαράς, Π. Από τη διοίκηση του προτελευταίου κυβερνήτη Ahmet Kıamil στη διοίκηση του πρώτου Άγγλου κυβερνήτη Sir Garnet Walseley. 1877-1879 / Σαμαράς Π. // Πρακτικά του τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία, 1996 // Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών. Τ. Γ. Νεότεροτιμήμα, Λευκωσία, 2001. – Σ. 397-410.
18. Φίλιος, Ζ. Ιστορία της νήσου Κύπρου από την Αγγλική Κατοχή μέχρι το 1910. – Τ.Α. – Λάρνακι, 1911 / Εκδόσεις Επιφανίου, Λευκωσία, 1997.

УДК 27-789.5-053.67: 37.09 "15/16"

**Генеза і зміст освітньо-виховного напрямку
молодіжної політики ордену єзуїтів
(XVI – XVII століття)**

Басенко Руслан Олександрович

Басенко Руслан. Генеза і зміст освітньо-виховного напрямку молодіжної політики ордену єзуїтів (XVI- XVII століття). У статті подано ретроспективний огляд проблеми становлення організаційно-ідеологічних засад молодіжної політики ордену єзуїтів. Особлива увага приділена аналізу генези освітньо-виховного напрямку молодіжної роботи єзуїтів, конкретизовано специфіку єзуїтської освітньо-виховної системи, визначено її роль у молодіжній стратегії Товариства Ісуса, окреслено можливості актуалізації та втілення ідей єзуїтської педагогіки для модернізації вітчизняної освітньо-виховної практики.

Ключові слова: Товариство Ісуса (орден єзуїтів), молодіжна політика, єзуїтські колегії, Контрреформація, освітньо-виховна діяльність.

Басенко Руслан. Генезис и содержание образовательно-воспитательного направления молодежной политики ордена иезуитов (XVI – XVII века). В статье представлена ретроспектива проблемы становления организационно-идеологических основ молодежной политики ордена иезуитов. Особое внимание уделено анализу образовательно-воспитательного направления молодежной политики иезуитов, конкретизировано специфику иезуитской образовательно-воспитательной системы, показана ее роль в молодежной стратегии Общества Иисуса, определены возможности актуализации и внедрения идей иезуитской педагогики для модернизации отечественной образовательно-воспитательной практики.

Ключевые слова: Общество Иисуса (орден иезуитов), молодежная политика, иезуитские коллегии, Контрреформация, образовательно-воспитательная деятельность.

Basenko Ruslan. Genesis and content of educational and educative tendency of youth politics of the Society of Jesus (XVI - XVII century).

A retrospective review of the problem of formation of organizational and ideological youth politics of the Society of Jesus was introduced in this article. Special attention was paid to the analysis of the genesis educative direction of the Jesuits' youth politics. The specific educational system of the Society of Jesus was specified in this work. This paper focused on the role in the youth of the Jesuits' Order, the possibilities of actualization and realization of ideas of Jesuits' pedagogics to modernize our educational and pedagogical practices.

Key words: The Society of Jesus (the Jesuits' Order), Youth politics, Jesuits' colleges, The Counter-Reformation, educational and educative activities.

В умовах сучасного інформаційного і глобалізованого суспільства, саме у молодіжному середовищі зосереджується значний потенціал творчої інтелектуальної енергії, найчіткіше виявляється креативність, енергійність і соціальна активність. Відтак молодь упевнено виступає у ролі творця нового світового ладу, бере на себе відповідальність за подальший поступ людської цивілізації. У зв'язку з цим, загострюється боротьба усіх інституцій держави і суспільства за талановите і здібне молоде покоління, що знаходить свій вияв у проведенні молодіжної політики.

Для реалізації сучасної молодіжної роботи, академічну, суспільну і практичну цінність становить соціокультурний і педагогічний досвід Західної цивілізації, у цивілізаційній історії якої яскравим епізодом була стратегія молодіжної політики ордену єзуїтів, ченці якого одними з-поміж перших у XVI столітті виступили із ренесансною ідеєю необхідності піклування про світ молоді.

Наведені міркування зумовили вибір теми роботи, яка присвячена ретроспективному огляду проблеми становлення організаційно-ідеологічних засад молодіжної політики ордену єзуїтів. Із цієї метою необхідно відтворити картину формування та розгортання єзуїтської молодіжної роботи, виокремити її принципи і зміст, конкретизувати освітньо-виховні методи інтегрування молодого покоління, показати їхню роль у роботі єзуїтів серед молоді, окреслити можливості актуалізації та втілення ідей молодіжної політики єзуїтів у сучасних молодіжних концепціях та для модернізації вітчизняної освітньо-виховної практики.

Окремі аспекти історико-педагогічної ретроспективи проблеми знайшли своє відображення у працях, присвячених загальній історії ордену єзуїтів та Контрреформаційним процесам XVI – XVII століть. Передусім, це наукові доробки істориків другої половини XIX – початку XX століття (Г. Бьомера, Т. Гризінгера, Ж. Губера, М. Філіппсона, А. Бикова, О. Гожалчинського, А. Дем'яновича, К. Харламповича), науковців радянського періоду (Л. Великовича, Й. Григулевича, Д. Михневича, Б. Печникова), сучасних російських та білоруських дослідників (О. Андреева, Т. Блінової, В. Лявшука, Д. Шмоніна), вітчизняних істориків (Б. Года, В. Кіку, В. Кмета, Г. Навальської, А. Папазової, С. Серякова, О. Стародуба, Т. Шевченко).

Із метою загальнотеоретичного аналізу нашої проблеми, ми залучили широке коло актових, наративних та епістолярних джерел історико-педагогічного характеру: «Статут ордену єзуїтів», «Constitutiones» («Конституції Товариства Ісуса»), «Exercitia Spiritualia» («Духовні вправи») Ігнатія Лойоли, «Examen generalis» («Загальний екзамен»), «Ratio studiorum» («Уклад студій Товариства Ісуса»), листи єзуїтів, папські булли та послання.

Згідно з інформацією сучасного українського енциклопедичного видання, орден єзуїтів (Товариство Ісуса) – це католицька, чернеча, духовно-світська організація, заснована 1534 року іспанським дворянином Ігнатієм Лойолою для боротьби із Реформацією і посилення духовної та інтелектуальної міцї католицизму шляхом катехизаторської, проповідницької, місіонерської, соціальної, освітньо-виховної діяльності [10, с. 133]. Товариство Ісуса, розпочавши реалізацію амбітних завдань в умовах світської (гуманізм) та релігійної (Реформація) модернізації, було змушене шукати суттєво нові методи діяльності в суспільстві, головним з-поміж яких стала соціокультурна і педагогічна діяльність – молодіжна політика.

Розглядаючи зародження молодіжної політики ордену єзуїтів, слід відзначити, що цей процес був обумовлений глобальними тенденціями суспільного розвитку, мав власну логіку і зміст. Витоки єзуїтської роботи в молодіжному середовищі, насамперед, криються у модернізаційній сутності Контрреформації, в авангарді якої рухався орден єзуїтів. Такий історичний дискурс вимагає переосмислення самої сутності Контрреформації. Тривалий час унаслідок ідеологізації історичної думки побутувало твердження, що Контрреформація – це феодалний реакційний рух католицької церкви, спрямований на повернення нею втрачених позицій у країнах Західної Європи [16, с. 31]. Проте, сучасний дослідник Д. Шмонін відстоює іншу точку зору, згідно із якою: «Контрреформація – це глибока внутрішня реформа католицької церкви, яка ретельно готувалася, втілювалася упродовж тривалого часу та мала власну логіку. Такий рух в середині римської церкви призвів до появи оновленого католицизму, який, відстоюючи традиції, все ж відповідав духовним запитам новоєвропейського суспільства» [24, с. 64]. Наведене розуміння Контрреформації наштовхує на думку, що єзуїти невипадково реалізували ідею піклування про світ молоді. Таке новаторство відповідало модернізаційній сутності Контрреформації, у межах якої діяло Товариство Ісуса.

Вагому роль у зародженні освітньо-виховного напрямку молодіжної політики ордену єзуїтів відіграли постанови Тридентського собору (1545 – 1563 роки), реалізація яких була доручена саме ченцям-єзуїтам. Тридентський собор – XIX Вселенське зібрання католицької церкви, метою якого стало вироблення компромісних позицій між ригористичними католиками та Реформацією щодо питань віровчення та проблем церковного облаштування. За результатами Триденту, було прийнято низку постанов догматичного і канонічного характеру, а також затверджено програму внутрішньо церковних перетворень. Для становлення єзуїтської молодіжної роботи виключне значення мав декрет про священство, прийнятий на XXIII сесії Тридентського собору

у липні 1563 року [12, с. 1448]. Відповідно до нього, у кожній епархії запроваджувалися семінарії (колегії) для виховання і освіти юнаків, які готувалися зайняти церковні посади. До таких колегій приймали дітей віком від 12 років, які вмели читати і писати, демонстрували природні здібності щодо перспектив майбутнього церковного служіння [23, с. 32-33]. Тобто, Тридентський собор, високо оцінивши роль освіти молоді для внутрішньої католицької реформи, заклав основи молодіжної роботи єзуїтів у освітньо-виховній площині.

Крім того, детермінанти генези єзуїтської молодіжної політики полягали у загальних тенденціях розвитку західноєвропейського суспільства XVI століття. Сучасний дослідник В. Лявчук з цього приводу зазначає: «Дезінтеграція світу стала історичним тлом виникнення єзуїтської школи» [14, с. 130]. Дійсно, становлення молодіжного напрямку діяльності Товариства Ісуса відбувалося за умов руйнування традиційного укладу середньовічної цивілізації, дезінтеграції існуючих інституцій та структур, врешті – трансформації світогляду європейців. Так, промовистим свідченням соціальних змін став ріст соціальної мобільності, зростання чисельності населення міст, посилення ролі міщанства у суспільних процесах. Відтак, з'явився потенційний об'єкт молодіжної роботи – молодь міст. Це, у свою чергу, відкривало перед єзуїтами широкі перспективи, якими ченці досить вдало скористалися, розпочавши залучати до своєї освітньо-виховної системи саме представників міщанства.

Ще одним свідченням дезінтеграції суспільства XVI століття стала криза європейської освіти. Як резюмував вітчизняний дослідник європейського Відродження Б. Год: «Європа томилася від критики на адресу старої школи, від безглуздя тілесних покарань, погано підготовлених учителів-невігласів» [5, с. 366]. Така ситуація в освітній сфері, без сумніву, свідчила про те, що будь-яке якісне новаторство матиме успіх. Певна річ, що єзуїти, які вирізнялися дискурсивними, аналітичними практиками зрозуміли перспективу реалізації своїх завдань саме освітньому молодіжному середовищі.

Водночас, осмислення причинного аспекту генези молодіжної політики ордену єзуїтів підводить нас до думки про те, що серед результатуючих чинників інтенційності єзуїтів до роботи із молоддю було кілька. По-перше, суперечливість між амбітним цільовим компонентом і обмеженістю першопочаткових напрямів діяльності. Відомо, що Товариство Ісуса, розпочавши протидію Реформаційному рухові, поставило перед собою доволі широку мету: зміцнення духовної й інтелектуальної влади католицької церкви та посилення влади папи римського в церковній організації [24, с. 71]. Проте, єзуїтська максима «стати усім для усіх щоб заволодіти усіма», наштотувалася на

обмеженість напрямів діяльності, адже першопочатково Товариство Ісуса мало виключно місіонерський характер. Як підкреслював німецький історик першої половини XX століття Г. Бьомер: «Серед багатьох завдань, які визначалися Статутом Товариства Ісуса, освітня і виховна діяльність навіть не згадувалися. Ігнатій Лойола зовсім не передбачав завоювання кафедр» [2, с. 42, 45]. Єзуїти вважали, що їхня діяльність повинна спрямовуватися лише на пастирське, місіонерське та катехізаторське служіння.

Водночас, перед Ігнатієм Лойолою, без сумніву, поставало питання освіти своїх підлеглих, адже діяльність єзуїта вимагала ґрунтовної освітньої та інтелектуальної підготовки. Крім того, керівництво ордену розуміло наскільки вагомим здобутки їм може принести нова сфера діяльності – освіта і виховання світської молоді. Відтак, намагаючись залучити до католицизму якомога більше осіб і забезпечити якісну освітню підготовку власних кадрів, Товариство Ісуса перетворилося на «шкільний орден», розпочавши реалізацію духовного і світського навчання молоді.

Також, з-поміж чинників заснування єзуїтської молодіжної роботи слід виокремити взаємозв'язок між новаторством організаційно-ідеологічних засад Товариства Ісуса та віковою особливістю молоді, яка відчуває потребу в новому, швидко сприймає модернізаційні тенденції.

Відомо, що орден єзуїтів вдало поєднував традицію і новаторство, адже поставивши собі за мету перешкодити руйнуванню ортодоксального католицизму, він все ж теоретично виробив і практично втілював нові, прогресивні зміни у сфері інституту чернецтва, католицької духовності, характеру діяльності вірянина. Із цього приводу сучасний католицький теолог Дж. Оммен підкреслював: «Ігнатій Лойола створив нову форму чернечого життя: він вивів ченця із келії, звільнив його від ручної праці, послав на проповідь, спростив чернечий одяг, звільнив від постійних молитов і монастирського статуту [17]. Без сумніву, такі зміни у чернецтві відповідали трансформаційній сутності XVI століття. Відтак, як резюмував М. Караєв, середньовічний аскетизм в ордені єзуїтів був, так би мовити, затьмарений «дипломатичним мистецтвом» нового часу, завдяки чому відроджений католицизм і отримав суттєво новий характер» [9, с. 253].

Окрім нової форми, засновник єзуїтів модернізував зміст феномену чернецтва. Уже згадуваний Д. Шмонін стверджував, що Ігнатій Лойола зумів, хоч і частково, дати відповідь на вимогу епохи Відродження: увага до індивідуальності, до особистості. Це виявилось у тому, що єзуїт поєднував особисту свободу і готовність діяти конформно, волонтаризм та виконання імперативів. Кожен член ордену єзуїтів відчував себе соціальним атомом, при цьому усвідомлюючи, що орден регламентує усе його життя [24, с. 75].

Особливо зміст модерністських тенденцій виявився у зміні єзуїтами характеру діяльності ченця і вірянина. Замість середньовічної вченості та споглядацько-аскетичного життя, єзуїти запропонували життя діяльнісне, активне, перетворююче. Культуролог П. Біццеллі наголошував: «Орден єзуїтів був перш за все робочою організацією. Фактично, це – не чернечий орден. Ціль цієї організації не спасіння душ її членів, а служба церкві. Товариство Ісуса створило діяча, практика, частково – містика, який користувався містичними переживаннями лише як засобом збудження до діяльності» [3, с. 206-207]. Як бачимо, саме такі якості як активність і боротьба стали мірою святості католика у системі оновленої католицької доктрини.

Водночас, як уточнював англійський історик Р. Маккенні, суттєвими ознаками єзуїтського пуританізму (оновлення) був авторитаризм та ідейна переконаність у виключній вірності обраного шляху [15, с. 244]. Тобто, модерність єзуїтів була досить обмеженою, вони продовжували зберігати вірність традиційному середньовічному світогляду, стали головними зберігачами непорушних постулатів щодо авторитету римського понтифіка.

Разом із тим, без сумніву, можна констатувати, що такі новаторські організаційно-ідеологічні засади Товариства Ісуса були привабливими для молодіжного середовища, яке акумулюючи енергію і творчий потенціал, завжди тяжіло до оновлення та модернізації. Відтак, Ігнатій Лойола, розуміючи, що сутнісно його орден орієнтований перш за все на молоде покоління, *de facto* став одним із-поміж засновників, теоретиків і практиків молодіжної роботи.

Товариство Ісуса розпочало реалізацію молодіжної політики у двох головних напрямках: перший – залучення молодого покоління до католицької віри шляхом організації освіти, проповідницької, місіонерської та добродійної діяльності. Другий – формування кадрового складу ордену із талановитого і здібного юнацтва [1, с. 58]. Слід зауважити, що провідним методом здійснення як першого, так і другого напрямів молодіжної роботи Товариства Ісуса, була освітньо-виховна діяльність – єзуїтська педагогіка.

Організаційні засади освітньої діяльності ордену єзуїтів були викладені у його програмних документах. Так у Статуті – установчому документі, який уклав засновник та перший генерал ордену єзуїтів Ігнатій Лойола 1539 року зазначалося: «Наше Товариство засноване лише для того, щоб поширювати віру шляхом ... виховання юнацтва. Нічого немає більш кориснішого для досягнення нашої цілі за першопочаткове навчання» [20, с. 414, 416]. Крім того у апостольському листі папи римського Павла III *Regimini militantis Ecclesiae* від 27 вересня 1540 року про схвалення Інституту Товариства Ісуса стверджувалося: «Спільнота

заснована з метою докладати зусиль для поступу душ у християнському житті ... особливо через навчання дітей. Члени Товариства мають право засновувати при університетах колегії» [22, с. 4, 10].

Для реалізації молодіжної політики єзуїтів в освітньо-виховній площині визначальне значення мав дуалістичний характер освіти, тобто поєднання світського і духовного навчання. «Дуалізм єзуїтської освітньої системи, – зазначав вітчизняний історик С. Серяков, – полягав у тому, що, з одного боку, вона була спрямована на забезпечення фахової підготовки особового складу Товариства Ісуса, інших католицьких орденів, парафіяльного духовенства *etc.* З іншого – надавала світську освіту гуманістичного характеру і виховувала у потрібному для ордену річизні прийдешні покоління, передусім – представників соціальної еліти [19, с. 99]. Під світським вихованням єзуїти розуміли наставлення юнацтва католицькій вірі, а під релігійним – формування єзуїта [8, с. 45]. Таким чином, Товариство Ісуса, розпочавши навчання орденської і світської молоді, стало першим орденом католицького світу, який під гаслом служіння церкві, включив до своєї програми пункт про освіту і виховання молодого покоління.

Завдяки дуалістичному характеру єзуїтської педагогіки, орден зумів швидко і наполегливо перемагати гуманістів і реформаторів у світському освітньому просторі, а також – отримав можливість обирати талановиту і здібну молодь із світських шкіл для подальшого її залучення до своєї організації. Наведені міркування підтверджує зміст листа секретаря Ігнатія Лойоли Хуана де Поланко до провінціала Іспанії Антоніо де Араози (1551 рік) : «Хоч єзуїти не повинні нікого схилати до вступу в Товариство Ісуса, особливо коли мова іде про молодих людей, все ж їхній добрий приклад (організація навчання у світських школах – Р.Б.) та інші обставини дадуть змогу залучати робітників до Христового виноградника [13, с. 148].

Принагідно відзначимо, що кадрова політика ордену єзуїтів мала яскраво виражений молодіжний ухил, а відтак – залежала від освітньої системи. «Прагнучи збереження та розвою Товариства, – декларувалося у *Constitutiones* (Конституціях) ордену єзуїтів, – ми вирішили приймати до ордену молодих людей, які своїми добрими знаннями та здібностями породжують надію, що з часом виростуть у праведних та вмілих трудівників, покликаних до праці у Христовому винограднику» [11, с. 132].

Єзуїтську освітню традицію впевнено можна визначити як «передовий педагогічний досвід», зміст якого полягав у синтезі, тісному переплетенні античної, ренесансної, протестантської та схоластичної традицій. Відомо, що ігнатіанська педагогіка активно послуговувалася освітнім інструментарієм гуманістів, передусім, еразмівською програмою освіченого благочестя (*pietas litterata*), виховним ідеалом

якої були три чесноти – знання латини, що урівнювалося із освіченістю, діяльна побожність і вміння скрізь вести себе належно [25, с. 12]. Послідовно втілюючи наведений ідеал «християнського гуманізму», єзуїтська освіта стала визначатися як гуманістична.

Загалом, з словами Б. Года, класична гуманістична освіта ґрунтувалася не на церковно-схоластичному догматизмі, а на світсько-раціоналістичних принципах. Її метою було прилучення до античної культури (*studia humanitatis*) світських знань. Гуманістична школа була загальноосвітньою, а за змістом – гуманітарною [5, с. 131-132].

Єзуїтська інтеграція ренесансного освітньо-виховного досвіду, передусім, виявилася у вивченні латинської мови на прикладах із античної літератури (*humanae litterae*): студювалися твори Цицерона, Вергілія, Горація, Овідія, значна увага приділялася мистецтву красномовства. Проте, у єзуїтській освіті, античні твори зазнавали значної цензури, їхній зміст вихолощувався, підлаштовувався до католицького ригористичного світогляду. Також, гуманістична ідея пізнання особистості була перекручена і спотворена: учителі розпізнавали здібності учня для виявлення його слабкостей, прихованих мотивів поведінки [5, с. 369].

Як бачимо, єзуїти, претендуючи на роль носіїв «католицького гуманізму», механічно запозичували досвід новаторської гуманістичної педагогічної теорії, трансформували його ідеї відповідно до своєї ідеології. Водночас, все ж єзуїтські колеги приваблювали молодь у справі організації освіти, духовного виховання. Через них відбувалося сприйняття гуманістичної ідеології, ознайомлення з європейською філософією, античними авторами, ренесансною ідеєю всебічного і гармонійного розвитку особистості [6, с. 136].

Не менш важливою освітньою технологією молодіжної роботи єзуїтів слід вважати організацію навчання на основі принципів безкоштовності та релігійної терпимості. Як зауважувала вітчизняна дослідниця Н. Яковенко: «Щоб якнайкраще привабити молодь, її навчали й утримували безкоштовно, водночас офіційно проголосивши принцип терпимості до віросповідання учнів-некатоликів [25, с. 17]. Результат був передбачуваним: у єзуїтських колегіях навчалися школярі протестантського, православного та інших віросповідань. Це, у свою чергу, сприяло універсалізації та мобільності молодіжної роботи Товариства Ісуса.

Також вагому роль у залученні молоді до світської та духовної освітньої системи ордену єзуїтів відіграла перспективність ігнатіанської освіти, яка полягала у гарантуванні учням високих управлінських посад після закінчення навчання. У вже згаданому листі Х. Поланко зазначалося: «Ті, хто нині студенти, згодом стануть настоятелями храмів, громадянськими чиновниками, будуть вершити суд, займати інші

важливі посади» [13, с. 149]. Дійсно, як резюмував німецький історик другої половини XIX століття М. Філіппсон, єзуїти, користуючись прихильністю правлячих кіл, мали моливість обіцяти своїм учням отримання високих посад в органах влади і, що важливо, дійсно виконували дані обіцянки, намагаючись, в інтересах ордену, займати усі значні посади своїми схоластичними (учнями) [21, с. 197].

До позитиву єзуїтської освітньої молодіжної роботи слід віднести формування нового образу учителя і підвищення його професійного статусу. Сучасна дослідниця Н. Год, розмірковуючи над постаттю вчителя у суспільно-політичному житті релігійної модернізації XVI століття писала: «Це була вже не та «людина з різкою», що в середньовічній школі слугувала страховиськом для дітей. Відтепер статус учителя ґрунтувався на авторитеті, який, у свою чергу, засновувався на освіченості, професійності, ерудованості, підготовленості до викладання, серйозному ставленні до справи. Товариство Ісуса уважно стежило за зовнішнім виглядом і поведінкою наставників. Стиль спілкування повинен був бути доброзичливим, без зайвою фамільярності, урівноваженим і тактовним. Уважалося, що похмурому, меланхолійному викладачеві не місце у шкільній аудиторії» [7, с. 80-81]. Відтепер рівень фаховості та компетентності учителя був гідний подиву та наслідування, що приваблювало до єзуїтських освітніх закладів усе більше молодих людей.

Проте, особливістю єзуїтської педагогіки була соціальна вибірковість об'єкту молодіжної роботи. М. Філіппсон із цього приводу зазначав: «Єзуїти не намагалися організувати народну освіту. На їхню думку, увесь народ не потребував освіти, а повинен був сліпо рухатися у тому напрямі, на який його спрямує духовенство та урядові кола світської еліти» [21, с. 195]. Тобто пріоритетом освітньої мережі єзуїтів була суспільна еліта – дворянство, шляхта, велика буржуазія, заможне міщанство. Уважаємо, що така технологія негативно впливала на масовість молодіжної політики Товариства Ісуса, адже не дозволяла єзуїтам охопити своїм впливом широкі кола суспільства.

Важливою новацією єзуїтської педагогіки було запровадження фізичного виховання, послідовного піклування про збереження здоров'я молодих вихованців. У Конституціях Товариства Ісуса зазначалося: «Подібно до того, як надлишкове піклування про своє здоров'я заслуговує осуду, домірні старання зберегти свої тілесні сили – схвальні та обов'язкові для усіх» [21, с. 165]. Реалізуючи наведені принципи, єзуїти фактично скасували тілесні покарання, впроважували фізичне виховання, ввели санітарно-гігієнічну регламентацію, опікувалися станом приміщень, рівнем освітленості та чистотою. Також вводився режим навчання і відпочинку. Наведена позиція мала непересічне

значення, адже саме в єзуїтському шкільному статуті – Ratio Studiorum (1599 рік) уперше надавався графік навчальних занять, який передбачав проведення в усіх єзуїтських колегіях лише чотирьох занять на день – два до обіду, два – після [4, с. 33].

Крім того, для єзуїтської педагогіки була характерна єдність навчання і виховання. Ураховуючи те, що освіта Товариства Ісуса мала релігійний характер, то такі практики як загальна молитва, медитації, виконання реколекцій (духовних вправ), виховні бесіди успішно інтегрувалися в навчальний процес.

Підсумовуючи огляд генези змісту освітньої молодіжної політики Товариства Ісуса можна констатувати, що її становлення було закономірним, обумовлювалося як загальними тенденціями розвитку суспільства XVI століття, так і особливостями організаційно-ідеологічної системи ордену єзуїти. Успішність освітнього напрямку єзуїтської молодіжної роботи обумовлювалася специфікою змісту та методики освіти: дуалістичним (світська та духовна освіта) і гуманітарним характером, організацією навчання на основі принципів безкоштовності та релігійної толерантності, високим авторитетом учителя-єзуїта, наявністю фізичного виховання, конкурентноспроможністю єзуїтських випускників на ринку праці. Єзуїти зуміли вдало поєднати педагогічні напрацювання атичності, гуманістів і реформаторів, що обумовило авторитетність їхньої педагогіки, а відтак – успішність освітнього напрямку молодіжної політики.

Література

1. *Басенко, Р.* Генеза організаційно-ідеологічних засад молодіжної політики Товариства Ісуса / Руслан Басенко // Перші Полтавські студентські наукові читання зі всесвітньої історії (матеріали доповідей і повідомлень); 20-21 березня 2014 року. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2014. – С. 57 – 61.
2. *Бёмер, Г.* История ордена иезуитов / Генрих Бёмер; [перев. с нем. М. Попова]. – М.: Ломоносов, 2012. – 216 с.
3. *Бицилли П. М.* Игнатий Лойола и Дон Кихот / Петр Михайлович Бицилли // Место Ренессанса в истории культуры; [сост., предисл. и коммент. Б.С. Каганович]. – СПб.: Мифрил, 1996. – С. 201 – 224.
4. *Блинова, Т. Б.* Иезуиты в Беларуси (Их роль в организации образования и просвещения) / Тамара Борисовна Блинова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 425 с.
5. *Год, Б.В.* Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття) // Борис Васильович Год. – Полтава: АСМІ, 2004. – 464 с.

6. *Год, Б.* Духовна виховна традиція у східнослов'янських народів (XVI – початок XVII ст.) / Борис Год // Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Восьмого Всеукраїнського науково-практичного семінару (28 – 29 березня 2013 року). – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – С. 127 – 139.
7. *Год, Н.* Постаць учителя у суспільно-політичному житті релігійної Реформації XVI століття / Наталія Год // Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Сьомого Всеукраїнського науково-практичного семінару (30 – 31 березня 2011 року). – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2011. – С. 77 – 84.
8. *Гризингер, Т.* Иезуиты : в 2 т. / Теодор Гризингер; [пер. со второго нем. изд.] – М.: Издание Маврикия Осиповича Вольфа, 1868. – Т. 1. – 1868. – 351 с.
9. *Караев, Н.* История Западной Европы в Новое время: в 3 т. / Н. Караев. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1904. – Т. II: История XVI и XVII веков. – 1904. – С. 237 – 283.
10. *Кіку, В.* Єзуїти / Вероніка Кіку // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник / [відп. ред. М. М. Варварцев]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Випуск 2. Предметно – тематична частина: Д – Й. – С. 133 – 136.
11. *Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми:* [пер. з англ. А. Маслюх]. – Львів: Свічадо, 2005. – 532 с.
12. *Кудрявцев, О.* Тридентский собор / О. Кудрявцев // Католическая энциклопедия : в 5 т. / глав. ред. совет Задворный В. Л. (глава) [и другие]. – М.: Издательство Францисканцев, 2002-2011. – Т. 4: Р – Ф. – 2011. – С. 1444 – 1449.
13. *Лист Хуана де Поланко до провінціала Іспанії Антоніо де Араоза (1. 12. 1551 р.) / Лявшук В.* Происхождение иезуитской системы образования / Владимир Лявшук // Homo historicus 2008 / Гадав'ік антрапалагічної гісторії; [пад рэд. А. Ф. Смаленчука з удзелам І. М. Дубянецкай]. – Вільня: ЕГУ, 2008. – С. 148 – 149.
14. *Лявшук, В.* Происхождение иезуитской системы образования / Владимир Лявшук // Homo historicus 2008/ Гадав'ік антрапалагічної гісторії; [пад рэд. А. Ф. Смаленчука з удзелам І. М. Дубянецкай]. – Вільня: ЕГУ, 2008. – С. 128 – 154.
15. *Маккенни, Р.* XVI век. Европа. Экспансия и конфликт / Ричард Маккенни; [пер. с англ. С.Б. Володиной]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 480 с.

16. *Михневич, Д. Е.* Очерки по истории католической реакции (иезуиты) / Д. Е. Михневич. – М.: АН СССР, 1953. – 312 с.
17. *Омэнн, Дж.* Христианская духовность в католической традиции [Электронный ресурс] / Джордан Омэнн; [пер. с англ. Н. Вакуленко]. – Рим–Люблин: Издательство Святого Креста, 1994. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/katholic/Aumann/08.php. Доступ – 02.07.2014 р.
18. *Ratio studiorum*: Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти: [пер. з лат. Р. Паранько, пер. з англ. А. Маслюх]. – Львів: Свічадо, 2008. – 252 с.
19. *Серяков, С. О.* Повсякденне життя єзуїтських шкіл України / С. О. Серяков // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії : в 2-х т. / [гол. ред. В. Смолій; відп. ред. В. Горобець; ред. колег.: Н. Старченко (заст. відп. ред.), Н. Білоус, В. Зема, О. Романова (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України]. – К. : Інститут історії України, 2012. – Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. – 2012. – С. 99 – 140.
20. *Устав ордена иезуитов* // Историческая хрестоматия по новой и новейшей истории: [пособ. в 2 т.; сост. Я. Г. Гуревич]. – СПб.: Паровая скоропечатня «Надежда», 1895. – Т. 1. – 1895. – С. 414 – 417.
21. *Филиппсон, М.* Религиозная контрреволюция в XVI веке: Общество иезуитов / М. Филиппсон; [пер. с фр.]. – М.: ЛИБРОКОМ, 2011. – 208 с.
22. *Формули інституту Товариства Ісуса, схвалені і підтвержені папами Павлом III і Юлієм III* // Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми: [пер. з англ. А. Маслюх]. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 3 – 13.
23. *Шмогрунов, З.* Тридентський собор / З. Шмогрунов // Труды Киевской Духовной Академии. – 1863. – Сентябрь – С. 4 – 61.
24. *Шмонин, Д. В.* В тени Ренессанса: вторая схоластика в Испании / Дмитрий Викторович Шмонин. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – 277 с.
25. *Яковенко, Н. М.* Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. / Н. М. Яковенко // Київська старовина. – 1997. – № 1-2 (315). – С. 11 – 27.

Аналіз політичної та суспільної реакції в Німецькій Демократичній Республіці на події у Чехословаччині періоду «Празької весни»

Віруцька Світлана Володимирівна

Віруцька Світлана. Аналіз політичної та суспільної реакції в Німецькій Демократичній Республіці на події у Чехословаччині періоду «Празької весни». В статті досліджено та проаналізовано трансформацію поглядів керівних кіл Німецької Демократичної Республіки та реакцію її громадськості на події у Чехословаччині 1968 року. Встановлено, що позиція суспільних кіл Східної Німеччини стосовно «Празької весни» суттєво відрізнялась від офіційної доктрини державних структур.

Ключові слова: «Празька весна», Німецька Демократична Республіка, Вальтер Ульбріхт, Організація Варшавського договору.

Вируцкая Светлана. Анализ политической и общественной реакции в Германской Демократической Республике на события в Чехословакии периода «Пражской весны». В статье исследована и проанализирована трансформация взглядов правящих кругов Германской Демократической Республики и реакция ее общественности на события в Чехословакии 1968 года. Установлено, что позиция общественных кругов Восточной Германии относительно «Пражской весны» существенно отличалась от официальной доктрины государственных структур.

Ключевые слова: «Пражская весна», Германская Демократическая Республика, Вальтер Ульбрехт, Организация Варшавского договора.

Virutska Svitlana. The analysis of political and social reaction in Germany Democratic Republic on the events in Czechoslovakia of «Prague Spring» period. The article studied and analysed conversion of views of leading sphere of Germany Democratic Republic and reaction of it public on the events in Czechoslovakia in 1968. Determine, that the position of social sphere of Eastern Germany with reference to «Prague Spring» essential characterized from official doctrine of state structure.

Key words: «Prague Spring», Germany Democratic Republic, Walter Ulbricht, Organization of Warsaw Pact.

Події, які відбулися в Чехословаччині в 1968 році є важливою ланкою в дослідженні не тільки історії Чехословаччини, а й історії країн Центральної та Південно-Східної Європи. «Празька весна» стала тією подією, за якою з великим інтересом, а в деякій мірі і з занепокоєнням, слідували не тільки політичні діячі, а й громадськість усього світу. Саме на неї покладали надії у реформуванні соціалізму, надання йому так званого «людського обличчя», а звідси й надії, що після Чехословацької Соціалістичної Республіки (ЧССР) такі трансформації соціалістичної системи можуть відбутися і в усіх країнах соцтабору. Але, як відомо, цей процес був придушений у серпні 1968 року введенням військ країн членів Організації Варшавського договору (ОВД). Отож, на нашу думку, важливим та актуальним залишається питання про позицію країн сателітів Радянського союзу відносно даної події, оскільки це питання є мало дослідженим, але дуже важливим у розкритті загальної картини міжнародної реакції на «Празьку весну» в Чехословаччині. Тому доцільно було б дослідити позицію однієї з країн Центральної Європи, а саме Німецької Демократичної Республіки (НДР), члена Організації Варшавського договору, який і зупинив розвиток «Празької весни» введенням військ на територію Чехословаччини у серпні 1968 року.

Питанням суспільної та політичної реакції в НДР на події в Чехословаччині є відкритою проблемою, оскільки ґрунтовного дослідження по цій темі ще не здійснено. Різними зрізами даної проблеми займалися чеські (Дж. Белда, А. Бенчік, Ж. Печка [1], Т. Вільсбек [3]), німецькі (М. Вільке [6], Р. Венцке [5]) та російські (А. Богуславський [4]) вчені, нажалі українськими дослідниками дана проблема не піднімалась.

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані документи, які репрезентують позицію НДР на різних етапах розвитку Чехословацьких подій, що вміщені у збірниках ««Пражская весна» и международный кризис 1968 года: Документы» під редакцією Н. Томиліної, С. Карнера, А. Чубарьяна, а також «Mezinárodní souvislosti Československé krize 1967-1970». під редакцією Ж. Вондрової.

Метою даної розвідки є дослідження та аналіз суспільної й політичної реакції в НДР на події в Чехословаччині 1968 року. З огляду на мету поставлено завдання: прослідкувати трансформацію поглядів керівництва НДР на ситуацію в Чехословаччині; дослідити вплив віянь «Празької весни» на громадськість Східного Берліну та її реакцію на введення військ країн ОВД у Чехословаччину.

17 березня 1967 року між ЧССР і НДР було підписано договір про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу, що й стало новим етапом у розвитку відносин двох соціалістичних країн. Оскільки, до цього

стосунки між двома державами були вкрай напружені в зв'язку зі спробою А. Новотного налагодити контакти з Західною Німеччиною в обхід домовленостей в Карлових Варах. А в умовах політично-дипломатичної ізоляції НДР зі сторони більшості країн світу, це могло нанести серйозний удар авторитету, політичній стабільності і безпеці східнонімецького режиму [4, с. 25]. Тому рішення про призначення першим секретарем ЦК КПЧ О. Дубчека було сприйняте верхівкою НДР без зайвого занепокоєння і з надією на подальшу тісну співпрацю.

За змінами у вищих ешелонах влади ЧССР з особливою увагою спостерігало і східнонімецьке суспільство, оскільки після будівництва берлінської стіни Чехословаччина стала одним з тих місць, в якому його представники без проблем могли зустрічатися зі своїми західнонімецькими родичами та друзями, або проводити свій відпочинок.

Перша офіційна зустріч новопризначеного О. Дубчека та В. Ульбріхта відбулася 18 лютого 1968 року в Празі. «...Східнонімецький лідер не тільки привітав свого чехословацького колегу з обранням на керівну посаду, але й порадив йому послідовно зміщувати «догматиків» та замінити їх кадрами, готовими здійснювати реформи», а також йти по «національному шляху розвитку соціалізму» [4, с. 26]. Зрозуміло, що В. Ульбріхт не мав на увазі тих змін, які відбулися в Чехословаччині далі, а лише говорив про економічні реформи на зразок тих, що були здійснені в НДР та про наведення порядку в ідеологічній й культурній сферах.

На початковому етапі розвитку ситуації в ЧССР політбюро ЦК СЄПН не проявляло особливого інтересу до реформеного процесу в сусідній країні. Головним чином, це пов'язане з тим, що саме в цей період в свою заключну фазу підійшла підготовка проекту нової Конституції НДР, яка законодавчо закріплювала керівну роль партії СЄПН в країні, а також повинна була підкреслити внутрішню та зовнішню незалежність держави, що було дуже важливим «психологічним» моментом в умовах міжнародної ізоляції НДР. Отож, у зв'язку з цією подією на деякий період зовнішньополітична тематика відійшла на задній план.

Однак, зміни, які на початку березня 1968 року почали відбуватися в сусідній Чехословаччині, а саме відміна цензури, процес реабілітації дисидентів, зміна кадрів, не могли залишитися поза увагою не тільки керівництва СЄПН, а й суспільних класів НДР. Як вказує Т. Вільсбек: «У той час як у Чехословаччині пройшла спроба відновлення громадянського суспільства, східнонімецький режим... почав обмежувальний курс по відношенню до культурної політики і взагалі до всього, що відрізнялася від точки зору офіційної концепції «соціалістичної особистості»» [3, с. 49]. В НДР цензура постійно ліквідувала будь-який прояв критичного

мислення, через що в країні майже не здійснювалися спроби відновлення політичних партій та угруповань, які могли б виявляти і представляти інтереси безпартійних і колишніх політичних в'язнів, займатися питаннями реабілітації. Цю ситуацію вдало характеризує А. Лутзова: «Те, що в ЧССР призвело до Празької весни, в НДР залишилось тільки критикою окремих інтелектуалів, яким не вистачало більш широкого соціального фону» [3, с. 49]. Але все ж у НДР залишалися й ті люди, яким були не байдужі ідеї «Празької весни», які з переживаннями та надіями слідували за подіями в сусідній ЧССР. «Все, що приходило з Праги, ми буквально ковтали», – зазначає Г. Вейгель [3, с. 49]. Дуже цікавим є свідчення Б. Ейзенфельда, який в травні 1968 року відвідав Прагу, і у своєму щоденнику писав: «Люди навколо нас дивляться вільно і впевнено. Ми навпаки відчуваємо себе консервативно, навіть, коли мова йде про наш одяг» [3, с. 51].

Основою для окреслення позиції ЦК СЄПН відносно подій у Чехословаччині, стала березнева доповідь посла НДР в Чехословаччині П. Флоріна. Дипломат зазначав, що посилюється «активність опозиційних сил» і це все набуває «контрреволюційного вигляду». «Під девізом «боротьби з консерватизмом» і за безграничну «демократію» вимагають відсторонення президента республіки, міністра національної оборони, керівника профсоюзів та інших товаришів... зростаючу роль відіграє вимога реабілітації всіх відсторонених у минулому осіб... Центральна преса, телебачення, радіомовлення... і ряд журналів, знаходяться в руках ворожих сил... Вони добилися зняття цензури...» [11, с. 16-17].

19 березня 1968 року завідділом сусідніх країн МЗС НДР Р. Хельмер у розмові з радником посольства СРСР в НДР В. Гренковим, оцінюючи ситуацію в ЧССР, зазначав, що будь-який успіх ворожих соціалізму сил в сусідній країні буде використаний «імперіалізмом», для того щоб спробувати створити подібну атмосферу і в НДР, нанести удар керівній партії і соціалістичному ладу республіки [10, с. 21].

Варто відзначити і той факт, що в НДР утримувалися від об'єктивного і повного освітлення дискусій і подій в ЧССР, на підтвердження цього можна привести слова Р. Хельмера: «...Ми з великою обережністю ставимося до публікацій в нашому друці повідомлень про події, які відбуваються в ЧССР та оцінок цих подій. Ми, звісно, не можемо їх якось замовчувати; ці події живо цікавлять членів нашої партії, все населення НДР... В нашому друці ми друкуємо лише те, що вважаємо необхідним і корисним для нас і, звичайно, для здорових сил в ЧССР і що не може бути розтлумачено, як втручання у внутрішні справи ЧССР...» [10, с. 22-23]. Одним з основних засобів формування громадської думки в НДР відносно чехословацьких подій 1968 року, стали партійні документи,

в яких давався критичний аналіз причин та характеру цих подій, які в першу чергу видавалась, щоб орієнтувати керівництво і партійний актив СЄПН. В пресі обмежувалися повідомленнями про роботу і рішення партійних конференцій і пленумів ЦК КПЧ, а також друкувалися ті документи, в яких говорилося про наміри КПЧ укріплювати та розвивати основи соціалізму, дружбу і співпрацю з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами [7, с. 53].

Коли в Чехословаччині реформаційний процес набрав сили, то ним зацікавилась широка громадськість, виключенням не стало й населення НДР. Хоча спочатку соціуму НДР важко було сформувати власну думку про події, оскільки репортажі та коментарі зі Сходу та Заходу були полярними [5, с. 393]. Як підкреслює Р. Венцке: «...Східнонімецькі комуністи намагалися за допомогою обману, напівправди і спекуляцій викликати у громадян НРД ворожість по відношенню до чехословацької політики реформ та страх перед третьою світовою війною» [5, с. 394]. З огляду на це, з Чехословаччини «...поширювалися докори на адресу німецьких друзів про те, що вони не повно та однобоко інформують суспільство НДР про події, які відбуваються в ЧССР, тобто замовчують про «демократизацію», «лібералізацію» та інші зміни» [7, с. 53].

Важливою фазою стала зустріч представників країн співдружності 23 березня 1968 року в Дрездені, на якій основним залишалось питання ситуації в Чехословаччині. Делегати зустрічі схилилися до думки, що в ЧССР розпочалась контрреволюція, і саме на цій зустрічі потрібно знайти шляхи виходу з даної ситуації, направити КПЧ у вірне русло. Під час цієї наради В. Ульбріхт вів себе помірковано та зазначав: всі розуміють – не можна за такий короткий термін справити все, що назбиралося в країні за попередні роки. Але кожна держава робить свій політичний вибір сама, а оскільки вона не одна на світі, «тому розвиток в одній соціалістичній країні і постанови однієї братської партії можуть мати далекосяжні наслідки для другої партії, і тим самим вони можуть впливати і на ситуацію в Європі. Імперіалізм – наш спільний смертельний ворог – не спить» [2, с. 74].

Характеризуючи відносини між СЄПН і КПЧ, НДР і Чехословаччиною посол СРСР в НДР П. Абрасимов у квітні 1968 року підкреслював, що події, які відбуваються в ЧССР сприймаються в НДР з великою стурбованістю. В доповідній записці вказується, що заклики до співпраці з Заходом у політичній, а особливо економічній сферах, до «лібералізації» і «демократизації економіки, послаблення керівної та контролюючої ролі партії» всі ці дискусії протилежні інтересам НДР. Наводиться приклад заяви міністра лісового господарства ЧССР Сморковського, який у своїх виступах заявляє, що зміни, які проходять в ЧССР мають стати прикладом для інших соціалістичних країн, а

«досвід» ЧССР має значення і для «німецьких соціалістів» [7, с. 52]. Оскільки такий розвиток подій не міг задовольнити партійне керівництво СЄПН, то основним підсумком Дрезденської зустрічі стала вимога до керівництва ЧССР відновити керівну роль КПЧ і згорнути розпочаті в країні реформи.

В своїй розмові з послом ЧССР в НДР В. Коларжом В. Ульбріхт зазначав, що СЄПН зацікавлена у співпраці з КПЧ та ЧССР, але разом з тим східнонімецький лідер підкреслював, що проти НДР ведеться психологічна війна, а матеріали західна преса черпає з ЧССР [9, с. 48].

Знаковою у трансформації позиції східнонімецької верхівки стала зустріч керівників п'яти країн у Москві 8 травня 1968 року. На ній В. Ульбріхт підкреслював, що контрреволюція атакує, і важливо якнайшвидше провести військові навчання країн ОВД, щоб дати зрозуміти народу Чехословаччини, що «його майбутнє в союзі з державами Варшавського договору» [8, с. 77], а також придушити пропагандистку активність ФРН, направлену проти НДР. «Що стосується військових маневрів в Чехословаччині, – продовжує В. Ульбріхт, – то добре було б організувати їх так, щоб введені туди війська трохи затримались і походили вздовж кордону з ФРГ» [8, с. 91]. Пізніше В. Ульбріхт висловив надію, що ситуацію в Чехословаччині все ще можна змінити політичними методами. Він сподівався, що в керівництві КПЧ знайдеться група, хоча і в меншості, яка буде стояти на «правильних позиціях», «...в підтримку якої «соціалістичні країни...здійснять спільний політичний виступ», а тоді в чехословацькому керівництві «на правильній позиції стане більшість», що і вирішить ситуацію [4, с. 29].

Особливе значення мав маніфест «2000 слів», опублікований у червні 1968 року, який був розцінений як заклик до контрреволюції, реакцією на який стала більш жорстка позиція країн співдружності, в тому числі й НДР. Було зроблено висновок, що керівництво ЧССР втратило свої позиції, і вже не в змозі боротися з контрреволюційними силами. В липні 1968 року Політбюро ЦК СЄПН підготувало свій лист у Прагу, в якому говорилося, що «чехословацьке керівництво несе повну відповідальність за «захоплення засобів масової інформації» тими, хто використовує їх для розпалення кампанії проти існуючого ладу, що й повело за собою публікацію «контрреволюційної» заяви «2000 слів». Робилося зауваження щодо відносин Праги з ФРН, у зв'язку з чим східні німці просили О. Дубчека «прийняти рішучі кроки проти антисоціалістичних груп і їх представників в органах масової інформації» [4, с. 31].

Що ж до східнонімецької інтелігенції, то ідеали «Празької весни» (можливості об'єднання соціалізму з демократією і громадянськими правами) викликали у них великі надії. 1968 рік був, за словами Р. Хавамана, роком «великих надій і гірких розчарувань». «Празька весна» для нього представляла собою революцію зверху, останній варіант перемоги «кращих

комуністів над сталіністами». Східнонімецьке населення недооцінювало головний вклад «Празької весни» в можливе просування демократичного соціалізму, вони розуміли події в ЧССР, як спробу «вийти із компанії, яка вже не вважалась життєздатною», – за словами історика і дисидента І.-С. Ковальчука [3, с. 50].

Влітку 1968 року, у Чехословаччині все-таки пройшли командно-штабні навчання об'єднаних сил Варшавського договору під назвою «Шумава», які стали своєрідною підготовкою до військової інтервенції проти ЧССР [5, с. 396]. Хоча, як вказує А. Богуславський, такий варіант розвитку подій не розглядався як єдино можливий. ЦК КПЧ відмовилося взяти участь у Варшавській нараді, намагаючись домогтися проведення двохсторонніх зустрічей з «братськими партіями», тим самим поступово налагодити відносини з усіма державами співдружності і запобігти вторгненню [4, с. 32]. Як показала історія це не дало очікуваного результату, можливо, через те, що переговори були проведені занадто пізно, вже після того, коли рішення про введення військ було прийнято.

В липні 1968 року в Варшаві відбулась наступна конференція «п'ятірки». Загалом доповіді партійних лідерів на цій зустрічі були більш схожими на підведення підсумків всього періоду розвитку подій в Чехословаччині. На цьому засіданні В. Ульбріхт констатував, що керівництво КПЧ саме не в змозі знайти вихід із положення. В результаті було підготовлено звернення до ЦК КПЧ, парламенту, робочого класу, колективів прогресивної інтелігенції, в якому акцентувалась увага на тому, що «робота ведеться контрреволюціонерами не тільки в середині країни, але і з Бонни, і з Вашингтона» [12, с. 129]. Саме під час цієї зустрічі була сформульована так звана «доктрина Брежнєва», яка стала стартовою платформою для вторгнення.

29 липня 1968 року відбулась зустріч в Чієрні-над-Тисою, на якій ЧССР було висунуто ряд вимог, з урегулювання політичних розбіжностей. КПЧ повинна була відновити контроль над засобами масової інформації і заборонити діяльність політичних клубів, а також зупинити спроби відновити соціал-демократичну партію, провести кадрові зміни та інше. Зрозуміло, що всі ці вимоги КПЧ вже ніяк не могла виконати, що дало легітимну основу для «колективної акції» [6, с. 171-172].

Вже 18 серпня 1968 року на засіданні «братських партій» в Москві, НДР підтримала рішення надати військову допомогу «здоровим силам» ЧССР. Основним виправданням цієї акції став «лист-запрошення», в якому консервативно настроєні члени ЦК КПЧ зверталися до радянського керівництва з проханням надати їм «всебічну допомогу» для порятунку «соціалізму», в тому числі й військово [4, с. 36].

Важливо зазначити, що В. Ульбріхт робив декілька спроб домогтися двосторонньої зустрічі з О. Дубчеком, на що неодноразово отримував

відмови. Можливо, він думав, що зможе переконати чехословацьке керівництво відмовитися від наміченого курсу, щоб зняти напругу навколо Чехословаччини. Хоча вже безпосередньо перед вторгненням 12 серпня 1968 року така зустріч відбулася у Карлових Варах, проте Ульбріхту не вдалося переконати Дубчека припинити реформи. А ця зустріч, за словами Аксьонова «нанесла велику шкоду», оскільки вона суперечила єдиній лінії країн ОВД [4, с. 36].

21 серпня війська країн учасниць Варшавського Договору ввійшли в Чехословаччину, тим самим припинивши так звану «Празьку весну».

Звіт про вторгнення в Чехословаччину викликав у НДР унікальну хвилю опору з боку активних кіл громадськості. Східні німецькі інтелектуали лівого спрямування заявляли, що це «зрада світової революції», а Л. Вольфганг, автор знаменитої книги «Революція пожирає своїх дітей», влучно зазначив, що більшої розбіжності між політикою Чехословаччини і ССРН не могло навіть відбутися [3, с. 52-53]. Органи безпеки у Східній Німеччині 21 листопада 1968 року зареєстрували більше двох тисяч проявів так званого «недружного єднання», тобто вираження співчуття чехословацькому населенню. Найчастіше це були написи на будинках («Хай живе Дубчек», «Ульбріхт зрадник») та велика кількість листівок, які розповсюджувалися по всій території НДР. Посольство ЧССР в східному Берліні наповнювали тисячі листів і звернень, в яких їх автори висловлювали підтримку чехословацькій нації. Відбулося навіть більш ніж сімдесят спроб організації протестних демонстрацій. Подібні заходи відразу ж припинялися службами безпеки, а найбільш активних учасників чекало ув'язнення [3, с. 54]. Хоча не все було так однозначно, протилежну позицію висловлювали німецькі солдати. Так, старшина танкової дивізії говорив: «Якби мене хтось запитав, чи було втручання у внутрішні справи Чехословаччини, то на це є тільки одна відповідь: Це не втручання, а допомога чехословацькому народу. І цим я пишаюсь» [1, с. 10].

Отже, можна підвести підсумок, що при формуванні політичної позиції НДР відносно всього перебігу подій в ЧССР, керівництво СЕНП орієнтувалося на офіційну доктрину узгоджену з СРСР. Разом з тим варто підкреслити, що позиція В. Ульбріхта не була сталою, а піддавалася корекції під впливом зовнішніх та внутрішніх обставин, і в залежності від партнера по переговорах ставала більш або менш категоричною. І все ж, із всього вище викладеного видно, що чим частіше здійснювалися контакти керівництва ЧССР із Західною Німеччиною, чим далі заходив експеримент з наданням соціалізму «людського обличчя», тим жорсткішою ставала позиція лідера СЕНП, що в результаті й вилилось у підтримку силової акції країн учасниць Варшавського договору. Щодо суспільної думки, то її діапазон був набагато ширший і залежав від

політичних поглядів окремих груп та осіб. Більшість людей не дуже вірили в «демократичний соціалізм», але розуміючи взаємозв'язок подій у країнах Східного блоку, їм здавалося, що успіх чехословацьких реформ змусить змінити існуючу обмежувальну політику і в їхній країні. Отож, настрої населення НДР були не однозначними, але в своїй основі зводились до засудження вторгнення військ ОВД, як порушення принципів міжнародного права, оскільки втручання відбулось проти волі чеського народу, і кваліфікували це як агресію і окупацію.

Література

1. Belda, J., Benčík, A., Pecka, J. Podíl NDR na intervenci proti Československu v roce 1968 / J. Belda, A. Benčík, J. Pecka. – Praha, 1995.
2. Stenografický záznam porady šesti komunistických stran v Drážďanech 23 března 1968, věnované událostem v Československu po lednovém plénu ÚV KSČ / Mezinárodní souvislosti Československé krize 1967-1970. Prosinec 1967 - červenec 1968 / J. Vondrová, J. Navrátil a kol. // Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Doplněk, Brno, 1995. — S. 73-117.
3. Vilímek, T. Pražské jaro a jeho reflexe v NDR / T. Vilímek // Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro: Sborník mezinárodní konferenci. – Praha, 2009. – S. 49-55.
4. Богуславский, А. Р. «Пражская весна»: взгляд из Восточного Берлина / А. Р. Богуславский // Новая и новейшая история. – 2012. – №4. – С. 25-38.
5. Венцке, Р. Национальная народная армия ГДР в Праге не задействована / Р. Венцке // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: Исследования / Гл. ред. Н. Г. Томилина, С. Карнер, А. О. Чубарьян. – М., 2010. – С. 393-404.
6. Вильке, М. ГДР в интервенционной коалиции против «социализма с человеческим лицом» / М. Вильке // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: Исследования / Гл. ред. Н. Г. Томилина, С. Карнер, А. О. Чубарьян. – М., 2010. – С. 156-178.
7. Записка посла СССР П. Абрасимова секретарю ЦК КПСС К. В. Русакову «К вопросу отношений между СЕНП и КПЧ, ГДР и Чехословакией». 19 апреля 1968 г. // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: Документы / Гл. ред. Н. Г. Томилина, С. Карнер, А. О. Чубарьян. – М.: МФД, 2010. – С. 49-55.

8. *Запись* беседы в Москве руководителей КПСС, БКП, ВСРП, СЕПГ и ПОРП о ситуации в Чехословакии. 8 мая 1968 г. // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: Документы / Гл. ред. Н. Г. Томилина, С. Карнер, А. О. Чубарьян. – М.: МФД, 2010. – С. 63-94.
9. *Запись* беседы первого секретаря ЦК СЕПГ и председателя госсовета ГДР В. Ульбрихта с чрезвычайным и полномочным послом ЧССР в ГДР В. Коларжом. 16 апреля 1968 г. // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: Документы / Гл. ред. Н. Г. Томилина, С. Карнер, А. О. Чубарьян. – М., 2010. – С. 45-49.
10. *Запись* беседы советника посольства СССР в ГДР В. П. Гренкова с заведующим отделом соседних стран МИД ГДР Р. Хельмером. 19 марта 1968 г. // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: Документы / Гл. ред. Н. Г. Томилина, С. Карнер, А. О. Чубарьян. – М., 2010. – С. 21-24.
11. *Информация* посла ГДР в Чехословакии П. Флорина в ЦК СЕПГ о ситуации в ЧССР. 10 марта 1968 г. // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: Документы / Гл. ред. Н. Г. Томилина, С. Карнер, А. О. Чубарьян. – М., 2010. – С. 16-19.
12. *Стенограмма* совещания в Варшаве руководителей ЦК БКП, ЦК ВСРП, ЦК КПСС, ЦК ПОРП и ЦК СЕПГ. 14-15 июля 1968 г. // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: Документы / Гл. ред. Н. Г. Томилина, С. Карнер, А. О. Чубарьян. – М., 2010. – С. 109-154.

Прощання із релігійним ідентитом: формування модерної моделі колективної свідомості чехів і словаків (1918-1938 рр.)

Кондратюк Марія Миколаївна

Кондратюк Марія. Прощання із релігійним ідентитом: формування модерної моделі колективної свідомості чехів і словаків (1918-1938 рр.). У статті розглядається проблема релігійної ідентичності чехів та словаків за часів Першої Чехословацької республіки. Автор аналізує релігійну самість, умови та чинники її формування в контексті загальної національної ідентичності. Досліджується роль у самовизначенні суспільства ідеї «чехословакізму». Робиться висновок про зміни у колективній свідомості чехів та словаків, зокрема відкидання католицького ідентитету, як імперського рудименту, що зумовлювалося впливом нової демократичної політики Чехословаччини.

Ключові слова: католицизм, релігійна ідентичність, Т. Г. Масарик, «чехословакізм», Чехословацька республіка.

Кондратюк Марія. Прощание с религиозной идентичностью: формирование современной модели коллективного сознания чехов и словаков (1918-1938 гг.) В статье рассматривается проблема религиозной идентичности чехов и словаков во времена Первой Чехословацкой республики. Автор анализирует религиозную самость, условия и факторы ее формирования в контексте общей национальной идентичности. Исследуется роль в самоопределении общества идеи «чехословакизма». Делается вывод об изменениях в коллективном сознании чехов и словаков, в частности отвержение католической идентичности, как имперского рудимента, которые обусловлены влиянием новой демократической политики Чехословакии.

Ключевые слова: католицизм, религиозная идентичность, Т. Г. Масарик, «чехословакизм», Чехословацкая республика.

Kondratyuk Maria. The farewell to the religious identity. The formation of modern models of the collective consciousness of the Czechs and Slovaks (1918-1938 years.) The article considers the problem of the religious identity of Czechs and Slovaks during the First Czechoslovak Republic (1918-1938). The author analyses the religious self, conditions and factors of its formation in the context of the overall national identity. Also the article investigates the role of «czechoslovakism» in self-determination of society. Article concludes about changes in collective consciousness of Czechs and Slovaks,

especially including the rejection of Catholic identity as imperial vestige that predetermined by a new democratic politics of Czechoslovak.

Key words: Roman Catholicism, religion identity, T.G. Masaryk, Czechoslovak Republic.

Різні аспекти процесу становлення нових незалежних держав Центрально-Східної Європи в міжвоєнний період, зокрема тих, які розвивалися демократичним шляхом, лишаються актуальними для дослідження й дотепер. Позаяк Перша світова війна спричинила зміни не лише на геополітичній мапі Європи, в її соціальній та економічних сферах, а й зумовила докорінну зміну свідомості людей, котра вилилася у активні націотворчі процеси держав, які утворилися на руїнах колишньої німецької Австро-Угорської та Російської імперій. Перед громадянами новоутворених держав гостро постало питання самоідентифікації та зміни загальногрупових маркерів ідентичності. Разом з тим, функціонально залишалася й релігійна самість.

Перша Чехословацька республіка стала яскравим тому прикладом. Об'єднуючи на одній території гетерогенне за етнічним та конфесійним складом населення, Чехословаччина у своєму демократичному розвитку, намагаючись відійти від австро-угорської практики експансії, поступово позбувалася усіх імперських рудиментів. Одним із таких пережитків залишався значний вплив Римо-Католицької церкви на суспільно-політичне життя чехів та словаків, який на початку існування нової держави зустрів значний спротив як населення, так і влади.

З огляду на це, актуальності набирає дослідження явища відмови чехів та словаків від попереднього релігійного католицького ідентити та формування нової релігійної ідентичності, яка виступала компонентом єдиної національної чехословацької ідеї.

Порушена автором проблема ще не була предметом окремого дослідження як у вітчизняній так і зарубіжній історіографії. Аналізуючи наукові праці з цієї тематики, відзначимо, що лише невелика кількість вчених досліджувала її окремі аспекти в контексті дослідження більш ширших тематичних блоків.

Так, частково розкривається порушена проблема у працях науковців, які займалися вивченням релігійної політики Чехословаччини у міжвоєнний період та її впливу на конфесійне життя. Зокрема, ці питання розглядали чеські науковці М. Пехр та Я. Шебек [13], М. Шмід [14] та українські – В. Бурега [1], М. Палінчак [7], М. Делеган [3].

Зауважимо, що з огляду на відсутність в історіографії предмету нашої розвідки, метою даного дослідження є спроба розкрити особливості

релігійної ідентичності чехів та словаків і фактори, які вплинули на її трансформацію за часів Першої Чехословацької республіки; дослідити умови в яких проходили дані перетворення та формувалася нова модель колективної свідомості чехословацького суспільства.

Для розв'язання поставленої мети ставимо перед собою наступні завдання:

- окреслити термінологічну основу роботи;
- проаналізувати історичні передумови, що впливали на формування релігійного ідентити чехів та словаків як націотворчих акторів нової Чехословацької держави;
- охарактеризувати основні чинники, які впливали на конструювання нової релігійної ідентичності чехословацького суспільства.

Досліджуючи релігійну самість чехів та словаків за часів Чехословаччини, варто передусім окреслити суть даного поняття. Під релігійною ідентичністю мається на увазі усвідомлення індивідом своєї належності до певного віросповідного напрямку чи релігійної організації через розуміння співвідношення з ідеями та цінностями, які в тій чи іншій культурі або суспільстві розглядаються як релігійні, або ж ті, які належать до конкретної релігії чи релігійної спільноти [4, с. 403-405]. Ми схилиємось до позиції дослідження релігійної ідентичності як дуалістичного явища. З одного боку, розглядаємо її як похідний феномен від внутрішніх психологічних чинників людини, а, з іншого, як явище, що виникає та формується під дією соціокультурних, політичних, економічних обставин [8, с. 86]. У даному випадку ми наголошуватимемо на другій складовій релігійного ідентити – визначенні індивідом свого місця в суспільстві, через усвідомлення себе приналежним до тієї чи іншої релігії/конфесії на основі системи цінностей традицій, характеру суспільного середовища та політики держави. При цьому дотримуємося конструктивістської точки зору, згідно якої релігійна ідентичність виступає як повсякденна історична конструкція індивідів та груп, яка виходить із попередніх історичних конструкцій [8, с. 90]. Вважаємо, що дослідження минулого дозволить розкрити характер релігійної ідентичності як особистості так суспільства в цілому на етапі сьогодення.

З огляду на це, варто звернути увагу на тривалість та специфіку релігійно-історичної традиції, яка існувала століттями на чеських та словацьких землях до утворення Чехословаччини, адже традиція виступає одним із основних факторів активізації релігійної ідентичності. Разом з тим, потрібно взяти до уваги відносини між державою та релігійними громадами, а також останніх поміж собою, що в сукупності формують релігійне «обличчя» нової чехословацької держави.

Традиційно чеські та словацькі землі були католицькими, однак ставлення чеського суспільства до католицизму характеризувалося

амбівалентністю. Офіційна статистика свідчить про те, що наприкінці XIX ст. значна частина населення ідентифікувала себе з католицизмом, а їхню релігійну самість визначав головним чином традиціоналізм [13, с. 15]. При цьому існував регіональний поділ на традиційно консервативнішу Моравію та Словаччину, на противагу Чехії, яка вже на той час відчувала значний вплив секуляризаційних процесів. Водночас, взаємовідносини католицької церкви та населення Чехії характеризувалися взаємною недовірою, оскільки в церковних колах пам'ятали гуситські війни та схильність чеського народу до релігійного інакодумства [13, с. 15].

Чеське національне відродження, що розпочалося наприкінці XVIII ст. і продовжилось пізніше, у XIX ст., було просякане духом розуміння чужості римської церкви чеському народу. Тим часом гуситство та чеське братство, виникнувши з чеського духу, вважалося істинною релігією чехів. Реформація заклала міцні підвалини в іншому сприйнятті чехами католицизму та подальшого національного відродження. Глибоко укорінилися в пам'ять більшості чехів ідеї Яна Гуса та наслідки поразки чеських протестантів у битві на Білій Горі 1620 р. проти німецького католицького війська Габзбургів. Причиною даного протистояння став опір проти політичного, економічного та культурного тиску німців та стремління чехів до автономії [10]. Однак, незважаючи на поразку протестантів, тиск католицької церкви та політику Габзбургів, чехам вдалося пронести ідеї реформізму в груповій свідомості свого народу, що стало джерелом чеського відродження у XIX ст. [10].

Перша світова війна спричинила ще більший розрив між суспільством і церквою. Через позицію підтримки Габзбурзької династії, католицька церква опинилась в кризовому стані, оскільки відчувала на собі дію національного руху, який виступав проти втручання церкви в державні справи [16, с. 255]. Разом з тим, утворення Чехословаччини сформувало нові умови для розвитку суспільно-релігійних відносин. Демократизація новоутвореного чехословацького суспільства, надання владою республіки усім визнаним церквам та релігійним організаціям рівних прав, розвиток національного руху та поширення секулярних ідей серед правлячих кіл держави впливали на зміну існуючої доти чеської та словацької релігійної традиції. Таку ситуацію доповнювала хвиля антикатолицьких протестів, яка прокотилася країною в перші роки її незалежності. Серед населення та чеського католицького духовенства лунали вимоги проведення докорінних змін в середині Римо-Католицької Церкви, звершення богослужінь національною мовою, а також послаблення впливу Ватикану на католицьку церкву Чехословаччини [1]. Варто зазначити, що антикатолицький рух «Přes

od Říma» отримав найбільшу підтримку на території Чехії. Слабший відголос рух мав на Моравії, Слезії та Словаччині, оскільки населення тут дотримувалося більш консервативніших поглядів [16, с. 255].

Разом з тим, рух духовенства всередині католицької церкви, спрямований на модернізацію та підкріплений підтримкою прихожан, призвів до того, що у 1920 р. на конфесійній карті країни з'явилася Чехословацька Церква, як Церква нової держави слов'янського зразка «національної церкви», котра повинна була відображати національні прагнення чехів та словаків. Ці події відбувалися впродовж перших років незалежності країни на фоні проголошених владою, але не затверджених законодавством, позицій щодо відокремлення держави від церкви та діючих законів, які помітно знизили роль церкви в житті суспільства [13, с. 48-49].

У таких умовах формувалася нова релігійна ідентичність громадян Чехословаччини, що була однією із складових ширшої гами компонентів національної ідентичності. Остання, у свою чергу, була покликана формувати чехословацьку націю та сприяти масовому поширенню нової національно-державної, громадянської свідомості серед населення Чехії та Словаччини.

Формування нової національної слов'янофільської політики в республіці відбувалося в умовах фактичної багатонаціональності населення. Керівництво і представники чеської та словацької інтелігенції незалежність держави ототожнювали з побудовою власної національної держави чехів та словаків. Становлення та розвиток республіки ґрунтувалися на міті національної ідеології [2].

Дані процеси проходили на фоні латентного протистояння чехів та словаків з німцями та угорцями, які історично репрезентували католицький теократизм. За часів Австро-Угорської імперії, чехи відчували на собі тиск німців, який вилився в спрямовані процеси германізації, інституційною опорою яких являлася католицька церква. У свою чергу, словаки зазнали політики мадяризації з боку угорців, в якій головну роль також відігравала католицька церква. Римо-Католицьку Церкву чехи та словаки сприймали як ворожий елемент, що у свою чергу історично асоціювався з експансією, насильною мадяризацією, германізацією. Тому, борючись з тенденціями германізації, зокрема відштовхуючись від національних, ліберальних принципів, чеське суспільство намагалося оновити маркери своєї національної ідентичності [9, с. 28].

Початок 20-х років XX ст. можна охарактеризувати переломним, і тим, що вивільнив стримувані релігійні настрої населення. Про це, в першу чергу, свідчать значні кількісні зміни в конфесійному складі держави, а також збільшення числа осіб, які не ідентифікували себе з

жодною релігійною організацією чи церквою [15, с. 14-15]. Такий стан справ можна пояснити як реформаторською минущиною, так і тим, що проголошення релігійної свободи могло стати причиною втрати релігійної ідентичності. Соціальна політика держави, спрямована на розв'язання релігійного питання, підкріплювалася низкою законів. Так, Конституція 1920 р. проголошувала захист народних, релігійних і національних меншин та рівність громадян незалежно від «релігії, віри, віросповідання» [17].

У свою чергу, розуміючи, що міцність національної ідеї молодій державі повинна гартуватися у школі в процесі виховання молодого покоління, держава низкою законів, постанов та положень зменшує вплив церкви, зокрема католицької, на сферу освіти [18]. Всі релігійні практики у державних школах з обов'язкових перейшли у категорію добровільних [18]. Таким чином, влада ще раз засвідчила своє бажання відійти від минулої католицької церковної всепроникності у суспільне життя, а також сприяти громадянам у вільному обранні релігійного виховання чи відмови від нього.

Процес формування релігійного ідентитету зазнавав значного впливу з боку влади, зокрема – ідеології правлячих кіл. Оскільки колективна пам'ять більшості чеського та словацького народу зберігала образ ортодоксального (класичного) католицизму як релігії австрійських завойовників, то, розуміючи такі настрої і прагнучи позбутися зв'язків з імперською минущиною, уряд Чехословаччини брав до уваги такий статус-кво. Зокрема, це добре усвідомлював перший президент Чехословаччини Т. Г. Масарик. Будучи основоположником ідеї «чехословакізму», яка ґрунтувалася на уявленнях про єдину націю чехів та словаків, які споріднені схожістю мови, культури та спільністю моральних устоїв, він займався конструюванням для чехословацького народу ідей соціальних зв'язків нового типу на демократичній основі. При цьому, Т. Г. Масарик розумів силу впливу, яку здатна здійснити релігійна ідентичність нації на формування демократичного суспільства та забезпечення єдності в країні. З огляду на це, при розробці та пропаганді ідеї «чехословакізму», він опирався на ідеал «гуманної демократії» та позицію надання і забезпечення свободи та справедливості всім громадянам незалежно від національності, мови, а також віросповідання [5, с. 120].

Т. Г. Масарик особливу увагу приділяв останній складовій – релігійному аспекту. Плекаючи утвердження демократії, президент сповідував ідею відокремлення церкви від держави, але не відходу від релігії, а навпаки: свої політичні позиції він будував на вірі у духовність людини як найвищій її цінності й розвивав ідею «релігійної демократії» [6, с. 20]. Концепцію останньої Т. М. Масарик розумів як

тривалий глобальний напрям, який слід підтримувати в політичній площині, забезпечуючи відокремлення держави від церкви та створення необхідних інституційних умов для функціонування релігійної терпимості [6, с. 20].

У програмній праці «Чеське питання», ідеї якої згодом лягли в основу «чехословацького проекту», а також у ще двох пов'язаних між собою працях – «Наша нинішня криза» та «Ян Гус», Т. Г. Масарик розкрив оригінальну концепцію філософії чеської історії. Він аргументував ідею божого провидіння в історії нації, яке приготувало для кожного народу свій особливий план [11, с. 7-8]. Шукаючи опори в традиціях минулого, закладених чеськими інтелектуалами – духовними вождами нації – Яном Гусом, Петром Хельчицьким, Яном Амосом Коменським, Яном Колларом, Карлом Главічком та Франтішком Палацьким, і обґрунтовуючи релігійний характер відповіді на чеське питання, Т. М. Масарик вказує на гуманізм як ціль і програму чеського народу, що повинен послідовно визначити її національну тактику [11, с. 220]. При цьому, така «національна тактика» повинна частково проявлятися у формі відходу чеського народу від католицької церкви, яка впродовж віків ставала перешкодою на шляху реалізації історичного призначення чеського народу. У зв'язку з такою позицією президента Т. Г. Масарика між Ватиканом та урядом Чехословаччини довгий час тривало напруження та неузгодженість позицій (аж до підписання «modus vivendi» у 1928 році) [12].

Під впливом вищезазначених подій, у Чехословаччині склалася наступна ситуація: релігійне «обличчя» країни визначалося забезпеченням державою свободи віросповідання, а також її поступовою політикою у врівноваженні прав різних церков і релігійних організацій та позбавленні залежності від Ватикану, зокрема від католицької церкви.

Завдяки режиму відкритості й проголошенню релігійної свободи центральною владою, Чехословаччина створила такі сприятливі передумови для формування власної релігійної ідентичності громадян, яких вони ніколи не мали. У виробленні єдиного ідентифікаційного конструкту чехів та словаків була зацікавлена влада нової держави. Конструювання нової моделі релігійної свідомості населення здійснювалось таким чином: 1) інтелектуалами та владною елітою популяризувалось повернення до витоків релігійної традиції чехів та словаків – протестантизму (гусизму); 2) зменшувався вплив католицької церкви на сферу освіти та виховання; 3) формувалася і пропагувалася ідея «чехословакізму», складовою якої виступала нова релігійна ідентичність. Загалом процеси конструювання релігійної колективної свідомості в Чехословаччині входили в загальний комплекс формування чехословацької національної ідентичності.

З огляду на це, суспільство зрештою позбувалося нав'язаного йому попередньою владою католицького релігійного ідентитету. Вважаємо, що поліконфесійність чехословацького суспільства стала основною об'єктивною передумовою пошуку нової релігійної ідентичності: протестантської і навіть атеїстичної. Такий плин подій віддзеркалював одну з тенденцій у суспільному житті Європи: виникнення національної ідентичності, яка функціонувала поруч із релігійною, а нерідко ставала й домінуючою.

Література

1. *Бурега, В. В.* Государство и Православная Церковь в Чехословацкой республике (1918–1938) : автореф. дис... канд. наук; спец. 07.00.03 / В. В. Бурега [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.referun.com/n/gosudarstvo-i-pravoslavnaya-tserkov-v-chehoslovakii>. Доступ – 22.05.2014 р.
2. *Дарський, Ю.* Чи розстануться чехи з національною ідеологією? // Незалежний культурологічний часопис «І». Середня Європа. Австрія після Австрії. – 1997. – № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n9texts/darsky.htm>. Доступ – 10.05.2014 р.
3. *Делеган, М. В.* Закарпаття у складі Чехословаччини: міжконфесійні відносини у 1919-1929 рр: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / М. В. Делеган. – К., 1999.
4. *Забіяко, А.* Религиозная идентичность / А. Забияко // Религиоведение. Словарь. – М., 2006. – С. 403-405.
5. *Кравчук, О. Т. Г.* Масарик про ідею Чехо-Словацької держави та принципи її національної політики / О. Кравчук // Проблеми історії Центральної та Східної Європи: зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 1. – С. 116-122.
6. *Нагорняк, М.* Томаш Масарик про внутрішні проблеми демократичного розвитку / М. Нагорняк // Політичний менеджмент. – 2010. – Вип 4. – С. 16-24.
7. *Палінчак, М. М.* Держава та церква в Чехословаччині (1918–1938 рр.) : (на матеріалах Словаччини та Закарпаття): дис... канд.іст.наук: 07.00.03 / М. М. Палінчак. – Ужгород, 1993.
8. *Папаяні, І.В.* Проблема концептуалізації релігійної ідентичності / І. В. Папаяні // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 1. – С. 85-92.
9. *Fiala, P.* Laboratoř sekularizace. Naboženství a politika v ne-naboženské společnosti: český případ / P. Fiala. – Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007.
10. *Kavka, F.* Bílá hora a české dejiny / F. Kavka. – Praha, 2003.
11. *Masaryk, T. G.* Česká otázka / T. G. Masaryk. – Praha, 1969.
12. *Modus vivendi.* Úmiuva mezi repuplikou československou a Svatou stolicí sjednaná v lednu 1928 vstoupil v platnost 2. Února [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spec.prf.cuni.cz/dokument/modus.htm>. Доступ – 09.05.2014 р.
13. *Pehl, M.* Československo a Svatý stolec. Od nepřátelství ke spolupráci (1918-1928) I. Úvodní studie. / M. Pehl, J. Šebek. – Praha, 2012.
14. *Šmíd, M.* Nepřítel: První republika. Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918-1938 / M. Šmíd. – Brno, 2012.
15. *Štencl, K.* Republika československá. Statistický přehled stavu populačního, hospodářského a kulturního / K. Štencl. – Praha, 1924.
16. *Trapl, M.* Vývoj Římskokatolické církve na Moravě v letech 1918–1938 / M. Trapl // Aena universitatis Palackianae Olomucensis facultas philosophica historica. – 2002. – № 31. – S. 255–262.
17. *Ústava Československé republiky z roku 1920, zák. 121/* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html. Доступ – 22.04.2014 р.
18. *Zákon Čís. 226* ze dne 13 červnce 1922 r. jímž se mění a dolnují zákony o školách obecných a občanských // Sbíрка zákonů a nařiyení státu československého. – Ročník 1922. – Částka 80. – Praha: Státní tiskárna v Praze, 1922. – S.1003–1007.

К вопросу о заселении Среднего Поосколья во второй половине XVII в.

Кушнарев Сергей Сергеевич

Кушнарьов Сергій. До питання про заселення Середнього Пооскілля в другій половині XVII ст. Стаття присвячена аналізу окремих аспектів заселення Середнього Пооскілля в другій половині XVII ст. Завдяки залученню архівних матеріалів автор доповнює подієву складову історії однієї з ділянок південного порубіжжя Росії, аналізує перебіг, характер та особливості колонізаційних процесів окресленого періоду. В роботі зроблено висновок про перевагу в досліджуваному регіоні внутрішньоповітових колонізаційних сил.

Ключові слова: колонізація, південне порубіжжя, помістя.

Кушнарев Сергей. К вопросу о заселении Среднего Поосколья во второй половине XVII в. Статья посвящена анализу отдельных аспектов заселения Среднего Поосколья во второй половине XVII в. Благодаря привлечению архивных материалов автор дополняет событийную составляющую истории одного из участков южного порубежья России, анализирует ход, характер и особенности колонизационных процессов обозначенного периода. В работе сделан вывод о преобладании в рассматриваемом регионе внутриуездных колонизационных сил.

Ключевые слова: колонизация, южное порубежье, поместье.

Kushnarev Sergey. Revisiting the Settlement of Sriednieie Pooskollie in the late XVIIth century. The article deals with the analysis of special aspects of the settlement of Sriednieie Pooskollie in the late XVII th century. Due to archive materials, the author supplements the historic events of one of the territories of the Russian South border, analyzes the passage, the character and specifics of the colonization processes during this period. There is a conclusion about the predominance of the inner-district colonization forces in the region of Sriednieie Pooskollie.

Key words: colonization, southern borders, manor.

О тличительной особенностью истории южных регионов России в XVII – начале XVIII в. является процесс их заселения и хозяйственного освоения. Степень разработки проблемы заселения южного порубежья Российского государства неравномерна как в территориальном, так и в хронологическом плане. Проблемы колонизационных и историко-демографических процессов на юге России в определенной степени изучены начиная с XVIII в., т.е. с момента

© Кушнарев С. С., 2014

проведения первых генеральных ревизий. Наиболее исследованными являются уезды, находившиеся в свое время под защитой Белгородской черты. История освоения тех территорий, которые находились южнее черты, в историографии должного освещения не получила. Причиной тому является как сам характер освоения этого региона, многоплановость процессов, протекавших в рассматриваемый период, так и избирательность в изучении отдельных проблем. Так, заселение Среднего Поосколья рассматривается в связи со строительством отдельных участков Новой (Изюмской) черты [9]. Территория Среднего Поосколья, имеющая в силу своего географического положения специфические черты процесса заселения, в украинской историографии не становилась объектом специального изучения. Процессы заселения края в годы, последовавшие за строительством оборонительных сооружений и предшествовавшие генеральным ревизиям, в своем большинстве остаются слабо изученными. В частности, не нашли отражения в историографии сюжеты, связанные с внутренней колонизацией рассматриваемой территории в конце XVII в.

Целью данной работы является изучение особенностей колонизации территории Среднего Поосколья и определения роли и места в этом процессе различных категорий местных служилых людей.

Изучение значительного количества архивных документов позволяет уточнить в хронологическом и территориальном планах, а в фактическом плане существенно дополнить историю освоения рассматриваемого региона в конце XVII в. Основными источниками для написания настоящей работы послужили материалы столбцов Белгородского стола, хранящихся в фонде Разрядного приказа Российского государственного архива древних актов [22], а также различные документы Валуйской и Полатовской приказных изб, хранящихся в Государственном архиве Воронежской области [3]. Наиболее информативные источники – законодательные акты середины и второй половины XVII в., межевые книги, выписки из отказных книг, челобитные служилых людей и сыскные документы на поиск «дикого поля» в уезде. Они содержат основную информацию о характере землепользования и землевладения на рассматриваемой территории, особенностях и направлении внутриуездных колонизационных потоков и т.д. В целом источниковая база по данной проблеме является достаточно полной, что дает возможность рассмотреть отдельные вопросы по истории заселения территории Среднего Поосколья в обозначенный период.

Особое место в заселении рассматриваемого региона занимают Валуйки – одна из городов-крепостей на южных рубежах Российского государства в XVII в. Валуйки длительное время являлись единственным поселением на территории, применение термина «уезд» к которой возможно только с определенными оговорками. Необходимо отметить,

что уезд XVII в. как основная административно-территориальная единица имел свои особенности. Одна из них заключается в том, что на правах уезда существовал «город», который был центром «округи» и объединял пригородные слободы, населенные местности, пустоши, пчельники и т.п. [2, с. 139]. Подобное устройство «города-уезда» рисует Валуйская книга письма, меры и раздела Мирона Хлопова и Леонтия Недовескова 1626 г. Однако, принимая во внимание содержание наказа валуйским писцам 1625/26 г., можно прийти к выводу, что данный документ фактически является окладной книгой подгородных слобод служилых людей. Это позволило М. Ю. Зенченко сделать вывод о том, что уезд, в виде административного округа, вокруг Валук не сложился вплоть до начала XVIII в. [10, с. 28]. Это в значительной степени повлияло на заселение и хозяйственное освоение региона на протяжении всего XVII в.

Заселение города в начале XVII в. происходило путем перевода отдельных групп русских служилых людей из центральных регионов государства. Примерную географию происхождения валуйчан дают оттопонимные фамилии: Лихвинцов, Шацкий, Резанцов, Масалитинов, Москвитинов, Дедилов, Ржевской и др. Население города-крепости по социальному составу на протяжении всего XVII в. было практически неизменным и состояло преимущественно из русских служилых людей «по прибору». Росписная книга 1681/82 г. дает представление о численном составе служилого населения города: 44 рейтара и 86 солдат полковой службы, 86 пеших и 49 конных стрельцов, 174 полковых казака, 68 пушкарей, 144 станичника и 53 черкашенина [12, с. 938]. Все служилые люди имели свои земельные наделы, отмерянные им в 1626 г. писцами, а также отказанные в дачи позднее. Условия получения земельного надела были одинаковыми для всех служилых людей – обязательная военная служба. Если приборный не служил или не платил подати, то надел отбирался [1, с. 143]. Земельные участки каждая служилая группа получала отдельно на своем поле, которое отмечалось межевыми знаками. Казакам, стрельцам, затинщикам и пушкарям изначально отмерялись наделы на пригородных полях вокруг слобод. Станичники, которые в Валуйках занимали место городских детей боярских – низшей категории «служилых по отчеству», земельные наделы получили за пригородными слободами, т.е. фактически на уездных землях. Отказ дополнительных наделов станичникам и приборным служилым людям имел различные формы. Во второй половине XVII в. валуйчанами для получения уездной земли, находившейся к тому времени в их пользовании, активно применялось испомещение «по заимке». Наличие значительного количества свободной земли позволяли служилым людям занимать участки, которые являлись более удобными для ведения хозяйства и граничили с их угодьями. Служилый человек оседал на

«порозжей» земле и владел починком «не справя за собою» [17, л. 488]. Распространение данной практики объясняется тем, что поместный оклад был номинальным числом, определяющий то количество земли, которое служилый человек мог получить за службу. На практике размеры дач значительно уступали величине окладов.

Один из примеров внутренней колонизации уездных земель «по заимке» силами валуйских служилых людей связан с фамилией Посоховых, которые начиная с середины XVII в. служили станичными атаманами и ездоками. Самая ранняя сохранившаяся челобитная на сыск дикого поля относится к 1693 г. Из нее следует, что в 1683 г. Кузьма, Савелий, Ларион и Герасим Посоховы получили на уездных землях «выше города за рекой Осолом с крымской стороны от Черного лесу на Колтаков Рог...» по 37 четей¹ с осьминою в поле на человека [13, с. 1705]. В 1684 г. Посоховы по челобитной снова получили в поместье «к старым их дачам... в уезде за лесом за рекой Осолом по Мокрой Казинке с потеклями и с лушками... и по Бирючий лог...» 150 десятин дикого поля и сенокосу на 1500 копен² [13, с. 1705-1706]. В 1694 г. упоминаемые служилые люди получают поместья в придачу к имеющимся дачам в размере по 12 четей с осьминою в поле, а их родственники, по всей видимости верстанные в новики, Тимофей, Иван и Василий Посоховы получают по 50 четей в поле на человека [13, с. 1705-1706]. На одном поле с ними получил надел и солдат Московского полка Иван Короченец, прихоронившийся, по всей вероятности, зятем Кузьме Ивановичу Посохову. Таким образом, наличие заимочной земли у старшего поколения этого служилого рода позволило им не только увеличить собственные земельные наделы, но и обеспечить поместьями младшее поколение и ближайших родственников, по всей видимости, поступивших в это время на службу. Подобная практика земельных отказов еще в начале 70-х гг. XVII в. была закреплена законодательно: дети получали дачи «в межах и грянях» своих отцов и дедов [15, лл. 2, 5].

Интересно, что по раздаче 1626 г. эти угодья служилым людям отказаны не были и в писцовой книге они не зафиксированы. Невдалеке от описываемых урочищ были отказаны участки только конным стрельцам и пушкарям: «Сено косить около своей пашни, за надолобы, за Праворотьем, вверх по Козине речке... и по Сухой Казинке влево от Белгородския дороги» [11, с. 173]. Вполне возможно, что упоминаемые угодья Посоховыми были получены по отказным книгам письма и меры

¹Четверть (четь) – мера площади пахотных земель. Определялась как 0,5 десятины. Использовалась в качестве единицы поместного оклада служилых людей.

²С одной четверти луга снималось 5 копен сена. Усердские станичники в середине XVII в. получали по 90 копен на человека. Сенные угодья рядового полкового казака в рассматриваемое время равнялись 40 копнам, стрельца – 16, пушкаря – 12.

стольника Е. Баскакова в 1673 г. Однако документального подтверждения данному предположению найти не удалось.

В 1701 г. дети и племянники упоминаемых выше Посоховых подали в Разряд челобитную на отказ им лишней пахотной земли и сенокосов сверх дач их родителей [12, с. 911]. Лишняя пахотная земля появилась, по всей видимости, в результате новой заимки старшего поколения Посоховых. В результате на группу из 8 служилых людей было отказано угодий по 14 четей в поле и по 50 копен сенокоса на человека. В этом случае мы также видим пример придачи к поместной даче с испомещением новоприбранных станичников за счет заимочных земель их старших родственников. Осуществление придачи не на полный контингент служилой группы, а на указанную группу из 8 человек в данном случае отличает станичников от остальных приборных чинов. Последние получали землю «в оклады сполна» и практика индивидуальных придач для них была невозможной [1, с. 144].

Пример отказа уездных земель Посоховым является иллюстрацией процессов, которые происходили в структуре землевладения южнорусского города в конце XVII в. Количество служилых людей в семье увеличилось, а размеры земельных дач оставались на прежнем уровне. Происходило дробление жеребьев при наследовании, что являлось угрозой принципу соответствия размера наделов объему службы. Примечательно, что межевание земель Посоховым, как и другим станичникам, проводилось по грамоте из Поместного приказа. Последний, в отличие от Разрядного приказа, занимавшегося раздачей земли приборным чинам, регулировал дворянское землевладение [1, с. 107]. Это еще раз подтверждает особое положение станичников в социальном составе южнорусского города, где все служилые люди были включены в строгую иерархию. Те служилые люди, которые занимали более высокое положение, не только получали поместные оклады больших размеров и в лучшей степени обеспечивались земельными дачами, но и могли быть пожалованными индивидуальными поместьями на уездных землях, что видно на данном примере. Подобное испомещение служилых людей является иллюстрацией одного из этапов формирования однодворческой общины и, как следствие, нового витка заселения формирующегося уезда. Получая общие земельные наделы, они не только защищали их сообща от внешних врагов, но и обрабатывали собственными силами. Необходимость работать на землях, отдаленных от города, являлась стимулом к основанию новых населенных пунктов, которые в первоначальном виде представляли собой пчельники, починки или небольшие стоялые острожки. На землях, отказанных в поместье Посоховым в конце XVII в., по материалам переписи 1722 г. мы уже видим село Посохово [18, л. 490] (совр. Валуйский р-н).

Еще один из примеров заселения Среднего Поосколья «по заимке» связан с отмежеванием земельных участков полковому казаку

Л. Косякину «с товарищи». В октябре 1697 г. валуйский воевода Сергей Жданов по царскому указу отказал челобитчикам наделы по обоим берегам реки Оскол и вниз по речке Уразовой к Долгому липягу и Двудлучной луке. Оказалось, что казаки распахали дикого поля 100 четей в поле и «раскосили» сенокосы на 1000 копен. В результате каждый челобитчик получил в отказ по 20 четей в поле «а дву по тому ж»³ [12, с. 928-933]. Получение придачи приборным человеком на уездных землях В. М. Важинский объясняет его состоятельностью и возможностью получить земельный надел при помощи взятки [1, с. 118]. Обращает на себя внимание то обстоятельство, что по соседству с отказными землями полковых казаков находятся наделы станичников Василия Борисова, Ивана Лемзякова и сына боярского Якова Сафонова. В данном случае мы видим, что полковые казаки получили угоды «по службе», т.е. землю отказали на группу приборных служилых людей, в то время как станичники и сын боярский владели поместьями, отмежеванными им по окладу или являвшимися индивидуальными придачами к основным наделам. Подобный пример придач станичникам мы видели в случае с поместьями Посоховых. Это еще раз указывает на различие в сфере землевладения различных групп служилых людей внутри одного уезда, которые к концу XVII в. постепенно стираются в силу различных причин социально-экономического характера.

В 1684 г. группа служилых людей, среди которых мы видим станичников, пеших стрельцов, пушкарей и затинщиков, била челом на отказ им за Осолом распашной земли в диком поле, которую они в «давние годы распахали для убежищ и оберегательства от приходу воинских людей...» [12, с. 915-916]. В результате отказных мероприятий им было отведено 58 десятин «со всеми угодыми, и под дворы, и под усадьбы, и на выгон и под селище» по соседству с поместьями Посоховых в вершине речки Мокрой Козинки от Котлубацкого колодезя до Черного леса [12, с. 916]. Помимо того, что документы об отводе дикого поля под основание села на уездных землях для Среднего Поосколья само по себе явление довольно нечастое, обращает на себя внимание формулировка – «58 десятин ... под селище», т.е. земля не была положена в служилую четверть. Здесь мы видим отказ участка не в поместье или придачу к окладу, а отвод дикого поля для группы из различных категорий служилых людей именно под строительство нового населенного пункта. В 1720 г. на этом месте мы видим деревню Гладкую, названную по фамилии челобитчиков – Дмитрия и Бориса Глатких.

Среднее Поосколье в конце XVII в. совершенно не было затронуто землевладением думных чинов и московской служилой знати. Здесь

³ Дача рядового полкового казака на середину XVII в. составляла 12 – 18 четей в поле.

мы четко видим результаты государственной политики «заказных городов». По меткому определению О. В. Скобелкина, «уезды южного фронта оставались своеобразным «заповедником» мелкого служилого землевладения» [20, с. 62]. Размеры поместий в регионе были небольшими, а количество крупных поместий детей боярских было вовсе незначительным⁴. Однако в рассматриваемое время заселению отдельных участков уезда и сосредоточению в одних руках значительных земельных наделов способствовало, на наш взгляд, расширение права на отчуждение поместий. Соборное Уложение 1649 г. разрешало поступку поместий только по именному царскому указу и исключительно от отставных дворян⁵ [21, с. 180-181]. В дальнейшем, несмотря на ряд законов 1660-70-х гг., старавшихся ограничить поступку поместных земель, в январе 1678 г. было разрешено поместье несостоятельного должника передавать кредитуру в иск. В. М. Важинский пришел к выводу, что в южных уездах отчуждение поместий служилых людей в пользу крупных землевладельцев выступало не правом, а вынужденной мерой [5, с. 130-131]. Сохранившаяся в фонде Валуйской приказной избы поступная запись⁶ валуйских казаков части поместной земли сыну боярскому Филипу Рябинину является ярким тому примером. Полковые казаки за 30 рублей⁷ поступались «в Валуйском уезде... по сю сторону Первого Сазона выше ево Филипова двора ... на Солотех меж тернов и черного лесу поляну на сенные покосы со всеми угодьями» [4, л. 1]. Владеть поступными угодьями Рябинин «и жена ево и дети» могли до отдачи заемных денег казаками. Сын Филипа Рябинина – Яков, по данным 1787 г., владел селом Нижние Солоты в пределах описываемых выше угодий [13, с. 185].

Одна из особенностей заселения Среднего Поосколья в конце XVII в. связана с помещением на рассматриваемой территории детей боярских из соседнего Полатовского уезда. Наличие значительного количества свободной земли в северной части Валуйской округи вдоль рек Валуй, Полатовка, Мосей, Сенная, в окрестностях Большого Валуйского и Полатовского леса позволяло валуйским служилым людям обрабатывать наиболее удобные участки «сверх дач наездом» и без

⁴По разбору 1697 г. в Валуйском уезде поместий размером от 91 до 100 четвертей было всего 3, от 91 до 100 четвертей – 1, от 81 до 90 четвертей – 1, от 61 до 70 четвертей – 1. В соседнем Полатовском уезде: от 301 до 400 четвертей – 1, от 91 до 100 четвертей – 1, от 71 до 80 и от 51 до 60 четвертей – по 2. В Усердском уезде поместий более 60 четвертей не было вовсе.

⁵ По Соборному Уложению 1649 г. поступка поместьем разрешалась только при условии содержания новыми владельцами вдов, сирот и стариков, оставшихся после прежних владельцев.

⁶Начало документа утрачено. В описи дело датировано началом XVIII в.

⁷На юге России земля оценивалась в среднем в 3 – 3,4 рубля за десятину с угодьями.

оформления необходимых «крепостей». Отсутствие фиксированных административных границ уезда также способствовало практически беспрепятственному проникновению заимочного землевладения на значительное расстояние от города. С постройкой в 1671 г. на речке Сенной города Полатова [16, л. 157] происходит оттеснение валуйских служилых людей с их заимочных угодий. В январе 1681 г. полатовские дети боярские Осип Капустин «с товарищи 36 человек» били челом на отказ им в поместье угодий «...по левую сторону от Сенной Яруги, через Третий Созон к Хмелевому Колодезю... вниз по валуйские ездочные дачи» [5, л. 1]. Помимо пашни и сенокосов полатовцы просили разрешения «строитца дворами» на речке Нагольной Россоши [5, л. 1]. В сентябре 1685 г. полатовской приказной избы подьячий Федор Фролов отказал детям боярским в поместья, помимо запрашиваемых угодий, Сторожевую поляну в Большом Валуйском лесу [7, лл. 3, 3об., 4, 4 об.]. Отказ Сторожевой поляны, по всей видимости, был связан с невозможностью отказа «селитебных» мест по Нагольной Россоши ввиду того, что угодьями по этой речке были пожалованы черкасам воеводой М. Дмитриевым по грамоте из Стрелецкого приказа в 1651 г. [12, с. 884-885] В начале 1690-х гг. на упоминаемой поляне мы видим деревню Сторожевую, заселенную полатовскими детьми боярскими [6, лл. 1-10].

В ноябре 1693 г. полатовец сын боярский Максим Самарянин «с товарищи 40 человек» получил на речке Полатовке⁸, при впадении в нее Живой Воды, Копанной и Нагольной Россошей, пашни и сенных покосов 300 четъ в поле и места под постройку дворов [8, лл. 2-2об.]. Из документа следует, что поместья им отводились по меже с дачами полатовцев Андрея Дедова и Ивана Девкина, испомещенных в этих местах ранее. Не совсем понятно в данном случае положение валуйских черкас, владевших угодьями по Полатовке и Россошам на основе упоминаемого выше пожалованья 1651 г. Месяцем ранее, в октябре 1693 г., валуйчанам Игнату Безготкову и Акиму Чепухину с товарищами было отказано поместья в тех же местах по речке Полатовке⁹ [10, лл. 358-366]. Каким образом происходил передел поместий между детьми боярскими Полатовского уезда и валуйскими служилыми людьми выяснить не удалось. Получение в 1694 г. Игнатом Безготковым и Акимом Чепухиным усадьбных мест на отказанных годом ранее поместьях [10, лл. 358-366] позволяет предположить, что вероятный спор был разрешен мирно. Обращает на себя внимание тот факт, что граница между поместьями

⁸«А межа тем поместным землям... на речке Полатовке за Полатовским Большим лесом от Караульного логу вверх по Полатовой. Вниз по Живым Водам по обе стороны да полатовские лески ... ниже Мельникова логу подле Большого полатовского лесу...». [8, лл. 3-3об.]

⁹«Вверх по речке Полатовой по левую сторону до Мельникова логу, и возле Черной Полатовской лес, и вверх по Волую по Ельмин лог...». [10, лл. 358-366].

полатовцев и валуйчан прошла примерно по речке Нагольной Россоши. По всей видимости, здесь мы наблюдаем пример маркировки границы между соседними уездами, т.к. о каких-либо точных административных границах рассматриваемых уездов в конце XVII в. говорить не приходится.

Таким образом, заселение территории Среднего Поосколья во второй половине XVII в. имело ряд особенностей, не характерных в большинстве случаев для других регионов. Одной из таких особенностей является преобладание внутриездных колонизационных сил. В то время, когда уездные земли более южных городов (Чугуев, Салтов и др.) заселялись более активно за счет русских переселенческих потоков с центральных уездов и черкасс-переселенцев с Левобережной и Правобережной Украины, Среднее Поосколье осваивалось в основном за счет расширения различными методами землевладения местных служилых людей. Этот процесс проходил медленно ввиду отсутствия в городе, вплоть до конца XVII в., детей боярских, которые могли получать индивидуальные поместья на уездных землях (в различных его частях) и, тем самым, основывать новые населенные пункты. Станичники, занимавшие в определенной мере место детей боярских в социальной структуре южнорусского города, осваивать уездные земли, расположенные на значительном расстоянии от городских укреплений, начали достаточно поздно из-за постоянной опасности татарских набегов. И только постепенное стирание различий между землевладением приборных чинов и детей боярских, формирование однодворческой общины и укрепление позиций Российского государства в отношении с Крымским ханством и Турцией поставило освоение Среднего Поосколья на новый качественный уровень.

Литература

1. *Важинский, В. М.* Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (По материалам южных уездов России) / В. М. Важинский, – Воронеж, 1974.
2. *Водарский, Я. Е.* Дворянское землевладение в России в XVII – первой половине XIX вв. Размеры и размещение / Я. Е. Водарский. – М., 1988.
3. *Государственный архив Воронежской области: Путеводитель.* – Воронеж, 2010.
4. *Государственный архив Воронежской области (ГАВО).* – Ф.И. – 8. Валуйская приказная изба. – Оп. 1. – Д. 102.
5. *ГАВО.* – Ф.И. – 9. Полатовская приказная изба. – Оп. 2. – Д. 1.
6. *ГАВО.* – Ф.И. – 9. Полатовская приказная изба. – Оп. 2. – Д. 17.
7. *ГАВО.* – Ф.И. – 9. Полатовская приказная изба. – Оп. 3. – Д. 3.
8. *ГАВО.* – Ф.И. – 9. Полатовская приказная изба. – Оп. 4. – Д. 3.

9. *Загоровский, В. П.* Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж, 1980.
10. *Зенченко, М. Ю.* Южное российское порубежье в конце XVI – в н. XVII вв.: (опыт государственного строительства) / М. Ю. Зенченко. – М., 2004.
11. *Материалы для истории Воронежской и соседних губерний.* Воронежские писцовые книги: в 2 т. – Т. 2. – Воронеж, 1891.
12. *Материалы по истории Воронежской и соседних губерний: собранные и изданные секретарем Воронежского губернского статистического комитета Л. Б. Вейнбергом.* – Воронеж, 1886. – Вып. 10. Валуйские документы.
13. *Материалы по истории Воронежской и соседних губерний: собранные и изданные секретарем Воронежского губернского статистического комитета Л. Б. Вейнбергом.* – Вып. 15. Акты 17-18 ст. – Воронеж, 1889.
14. *Российский государственный архив древних актов (РГАДА).* – Ф. 1209. Поместный приказ. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 50.
15. *РГАДА.* – Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. – Д. 1293.
16. *РГАДА.* – Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. – Д. 1095.
17. *РГАДА.* – Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Поместного приказа. – Д. 192.
18. *РГАДА.* – Ф. 350. Ландратские книги и ревизские сказки. – Оп. 2. – Ч. 1. – Д. 245.
19. *РГАДА.* – Ф.1209. Поместный приказ. – Оп.163. – Д. 12292.
20. *Скобелкин, О. В.* Служилые люди южного фронта: особенности землевладения, земельной и сословной политики государства во второй половине XVII века / О. В. Скобелкин // Вестник ВГУ. Серия: История. Политология. Социология. – 2013. – № 1.
21. *Соборное уложение 1649 года / Под ред. М. Н. Тихомирова, П. П. Епифанова.* – М., 1961.
22. *Центральный государственный архив древних актов СССР.* Путеводитель. В 4 т. – Т. 1. – М., 1991.

УДК 325.4(6-52:430)«1874/1918»

Правовое регулирование жизни колонистов в африканских колониях Германии (1874–1918 гг.)

Луценко Сергей Михайлович

Луценко Сергей. Правовое регулирование жизни колонистов в африканских колониях Германии (1874–1918 гг.). Статья посвящена анализу немецкой законодательной системы, повлиявшей на жизнь колониального общества в африканских колониях в конце XIX – начале XX в. Рассмотрено правовое регулирование торговли оружием, эксплуатации природных ресурсов, создание финансово-денежной системы и др.

Ключевые слова: колонии, финансово-денежная система, колониальное законодательство, Германия.

Луценко Сергей. «Правове регулювання життя колоністів у африканських колоніях Німеччини (1874–1918 рр.)». Стаття присвячена аналізу німецької законодавчої системи, що впливала на життя колоніального суспільства в африканських колоніях наприкінці XIX – на початку XX ст. Розглянуто правове регулювання торгівлі зброєю, експлуатації природних ресурсів, створення фінансово-грошової системи та ін.

Ключові слова: колонії, фінансово-грошова система, колониальне законодавство, Німеччина.

Lutsenko Sergei. Legal regulation of the life of the colonists in the African colonies of Germany (1874–1918 years). This article is devoted to the analysis of the German legal system, affect the lives of colonial society in the African colonies in the late XIX - early XX century. Considered legal regulation of the arms trade, exploitation of natural resources, the creation of financial-monetary system, etc.

Key words: colony, financial and monetary system, the colonial legislation, Germany.

Исследуя историю германского колониализма в Африке, исследователи зачастую недостаточно освещают особенности немецкого колониального законодательства. Особенно это касается законов, которые были направлены непосредственно на регулирование всех сфер жизни простых колонистов в далеких заморских протекторатах. Данная проблема затрагивалась в работах Г. Штеккера,

Г. Лота, Б. Цурстрасен, А. Балежина. Однако, многие авторы в своих научных трудах дают оценку лишь тем колониальным законам, которые влияли на международную политику или на взаимоотношения между немцами и африканцами. То же законодательство, которое касалось регламентации жизни немецких колонистов в Африке, зачастую выпадает из поля зрения исследователей.

Целью данной статьи является анализ колониальных законов, повлиявших на развитие общества белых колонистов в германских колониях. Для более подробного исследования разобьем законы на группы, в соответствии со сферами их применения, что позволит более детально изучить их значение для развития германских колоний и немецкой колониальной общины.

С приобретением протекторатов, немецкие власти вместе с администрациями колоний начали разрабатывать различные законы, направленные на правовое регулирование всех сфер жизни колонистов.

Для предотвращения вооруженных восстаний и убийств колонистов аборигенами правительство Германии ввело государственный контроль над торговлей оружием и боеприпасами. Указом 1892 г. для Юго-Западной Африки, Того и германской Восточной Африки, а в 1893 г. и для Камеруна предусматривался запрет на продажу аборигенам современного оружия, причем с ограничениями продавались только старые кремневые ружья (по экономическим соображениям). Профилактической мерой стала обязательная регистрация оружия [7, s. 64]. С 1903 г. в колониях вводился строгий контроль за использованием и хранением взрывчатых веществ [4, s. 1-3]. Но данных мер оказалось недостаточно и после серии восстаний, происшедших в Юго-Западной и Восточной Африке, губернаторы приняли дополнительные меры по ограничению распространения оружия среди аборигенов. Указом губернатора Восточной Африки 1906 г. предусматривались следующие меры: ввозимое в колонию оружие и боеприпасы должны были храниться на специально оборудованных и хорошо охраняемых складах; для продажи оружия вводилась лицензия, которую могли получить только проверенные продавцы; все личное оружие колонистов было занесено в специальную картотеку; по требованию властей зарегистрированное оружие подлежало предъявлению [9, s. 134-135]. В Камеруне с 1906 г. для приобретения оружия необходимо было подать письменное заявление в контролирующий орган. Сбор за выдачу лицензии составлял 5 марок [9, s. 122-123]. В Юго-Западной Африке был введен полный запрет на владение огнестрельным оружием туземцами [10, s. 277].

Решения правительства по ограничению владения аборигенами современным огнестрельным оружием минимизировали опасность, исходящую от африканцев в случае восстаний.

Большое внимание германское правительство уделяло и созданию финансово-денежной системы в африканских колониях. Немецкие колонии имели различные исторически сложившиеся системы взаиморасчетов и денежных единиц.

Так, в Камеруне и Того до их колонизации Германией существовала собственная система взаиморасчетов при сделках, основанная на натуральном обмене и ракушках каури, заменявших деньги. Еще португальцы, прибывшие первыми из европейцев в Западную Африку, отмечали использование при расчетах ракушек каури. Появление и распространение ракушек каури в качестве расчетной единицы было связано с торговой деятельностью арабских купцов на востоке Африки, откуда эти ракушки распространились по всей Центральной Африке. Примечательно, что в Восточной Африке ракушки вскоре были вытеснены индийской медной и серебряной монетой. Каури нанизывали на шнур, и такими импровизированными бусами производили расчет [15, s. 708-709]. Приблизительный курс ракушек каури составлял 1600 ракушек к одной немецкой марке. Для облегчения денежных операций колониальные власти Камеруна и Того старались перевести расчеты на деньги. Указом губернатора Камеруна от 1 января 1912 г. запрещался ввоз в колонию ракушек каури. За их провоз предусматривался штраф в размере 500 марок. При этом на некоторое время было разрешено хождение иностранной валюты, причем как металлических монет, так и бумажных купюр. Тем не менее, несмотря на предпринимаемые колониальными властями попытки прекратить расчеты ракушками каури, их хождение продолжалось [11, s. 4-25]. В 1907 г. требования к монетарной политике двух колоний были пересмотрены в сторону ужесточения правил. Так, в Того был введен запрет на хождение в колонии австрийского серебряного талера Марии-Терезии, а в Камеруне запрещалось принимать в государственных кассах к оплате любую иностранную валюту [9, s. 140; 10, s. 231].

В Юго-Западной Африке изначально имело место хождение германских и английских денег. Обменный курс составлял 1 шиллинг к 1 марке, но количество английских денег в колонии было незначительным. 1 августа 1893 г. был установлен официальный запрет на хождение иностранных денег в колонии. Для защиты экономических интересов колонистов был определен переходный период до 1901 г., на протяжении которого позволялось рассчитываться иностранной валютой [11, s. 2-3].

Что касается Восточной Африки, то она исторически имела обширные торговые связи с Индией, что обусловило широкое хождение в этом немецком протекторате индийской медной и серебряной рупии. Большим спросом у африканцев также пользовались австрийские

серебряные талеры Марии-Терезии. Стоимость индийской рупии зависела от изменяющейся международной цены на серебро, что вызывало неустойчивость курса

[11, s. 32]. Плавающий курс индийской рупии доставлял неудобство в торговле Германской восточноафриканской компании, управляющей протекторатом. Для создания устойчивой подконтрольной денежной системы и устранения конкурентов в лице индийских и арабских торговцев, немецкие власти указом от 14 апреля 1890 г. предоставили Германской восточноафриканской компании право чеканки монеты за собственный счет на монетном дворе Берлина [12, s. 178].

Монеты, выпускаемые Германской восточноафриканской компанией, имели следующий номинал: 1 песо – медная монета, серебряные монеты номиналом $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, 1 и 2 рупии [11, s. 33].

Предпринятые компанией меры по выпуску и внедрению собственных монет не привели к желаемым результатам, поскольку хождение индийских рупий в колонии еще больше увеличилось, девальвируя тем самым немецкое медное песо. Не добившись результата экономическим путем, немецкие власти для решения данной проблемы применили административные методы. Указом губернатора от 17 января 1893 г. был введен запрет на импорт и хождение иностранных медных монет в колонии, за нарушение которого предусматривался штраф в размере 500 немецких рупий или тюремное заключение. 18 сентября 1893 г. указом губернатора запрещался ввоз и принятие в казну серебряных австрийских талеров. Индийские серебряные рупии имели право на хождение и приравнивались по стоимости к немецким рупиям. Для решения проблемы неустойчивого обменного курса между серебряными рупиями и медными песо власти указом от 17 ноября 1896 г. установили курс, в соответствии с которым 64 немецких песо равнялись одной индийской и немецкой серебряной рупии [11, s. 35-37]. Вводился и плавающий курс обмена между немецкой маркой и германской рупией, который в 1900 г. составлял 1, 3925 рупии к одной марки [5, s. 13]. Данная мера установила в колонии стабильный валютный курс, что положительно повлияло на доверие аборигенов к немецким деньгам.

В 1902 г. имперская власть, выплатив денежную компенсацию Германской восточноафриканской компании, забрала себе право чеканки денег для колонии. В 1904 г. были отчеканены новые серебряные монеты номиналом $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, 1 рупия, в обиход вводились и новые бронзовые монеты номиналом $\frac{1}{2}$, 1, 5, 10 геллеров; 100 геллеров равнялись одной рупии

[12, s. 178]. Для удешевления производства денежной массы был наложен выпуск бумажных банкнот номиналом 3, 10, 50, 100 и 500 рупий [2, s. 6].

Регулировать денежное обращение в колонии было поручено специально созданному Германскому восточноафриканскому банку,

капитал которого составлял 2 млн немецких марок [12, s. 118-120]. Правительство, с целью надзора за деятельностью банка, назначало в управление своего комиссара [12, s. 130-131]. По рекомендации банка, для предотвращения оттока из колонии денежных средств, власти указом от 21 мая 1904 г. регламентировали выдачу возвращавшимся в Германию служащим только небольшой суммы заработанных денег наличными, и только бумажными купюрами, а остальные деньги они могли получить только на родине [11, s. 46].

С началом Первой мировой войны и установлением морской блокады ввоз денежных средств из метрополии в колонии прекратился. В Восточноафриканской колонии, которая продолжала сражаться, до конца войны ощущался острый дефицит наличных средств. С целью восполнение дефицита денежных средств колониальные власти в 1916 г. наладили выпуск монет внутри колонии, номиналом 5, 20 геллеров и 15 рупий [14, s. 45-52].

Законы, направленные на создание прочной финансово-денежной системы в немецких колониях, не привели к полной гегемонии немецкой денежной единицы из-за существовавших там своих особых денежных и расчетных систем. Тем не менее, данные меры смогли укрепить экономический контроль Германии в колониях.

Основным богатством колоний были их природные ресурсы. Германские власти относились очень серьезно к вопросам их разработки и эксплуатации. Для того, чтобы начать добычу ресурсов, необходимо было получить разрешение на концессию у самого канцлера. Лицензия определяла вид хозяйственной деятельности, место разработки, срок работ и др. Так, компания «Линди-Синдикат», получившая лицензию на добычу драгоценных, полудрагоценных камней и графита в Восточной Африке сроком на 5 лет, имела четкую географическую привязанность района разработки – от 10° южной широты до 9° северной широты, 9° западной широты и 38° восточной широты. Одним из требований, предъявляемых к компании, стало обязательное вложение не менее 10 тыс. марок в год в геологическую разведку выделенного района. Отчет о проделанной работе должен был представляться губернатору не позднее одного месяца после окончания календарного года. Компания также обязана была платить налоги в казну колонии. За невыполнение взятых на себя обязательств компанию могли лишиться концессии [8, s. 32]. Таким образом, чтобы заниматься разработкой природных ресурсов в колониях, необходимо было обладать большим финансовым капиталом. Для предотвращения заявок на концессии от малоимущих лиц указом императора 1906 г. для физических лиц исключалась возможность заниматься добычей полезных ископаемых. Определялся и перечень сырья, на которое необходимо было получить разрешение.

Так, для Юго-Западной Африки лицензии выдавались на добычу золота, серебра, драгоценных и полудрагоценных камней, руды, слюды, угля, графита, нефти, газа и соли [9, s. 36-55].

Законодательная база по природным ресурсам не ограничивалась только полезными ископаемыми. Для регламентации использования животных и растительных ресурсов колоний также были изданы многочисленные законы. Уже в 1900 г. указом губернатора Камеруна был введен порядок эксплуатации лесов и частичная их охрана [18, s. 231]. Такой же закон был принят и в Восточной Африке в 1904 г. [8, s. 218-220]. Для защиты животного мира от чрезмерного истребления в Восточноафриканской колонии законом вводилась пошлина на вывоз шкур антилоп [8, s. 122]. Там же, для того чтобы поохотиться, с 1904 г. необходимо было приобрести лицензию [8, s. 28]. За охоту на слона необходимо было заплатить 100 рупий, носорог стоил 30 рупий, бегемот, буйвол – 20 рупий, крупные антилопы (гну, орикс, куду) – 3 рупии, мелкие антилопы и газели – 1 рупия. Полностью запрещалась охота на жирафов, зебр, канн, шимпанзе, страусов и белых цапель. Лицензия требовалась для охоты с огнестрельным оружием; для охоты с копьем и стрелами лицензию покупать было не нужно, но охота с использованием отравленных стрел и сетей категорически запрещалась полностью. За охоту без лицензии предусматривался штраф в 8 тыс. рупий или трехмесячное тюремное заключение [6, s. 1-7]. Данные законы не смогли остановить уменьшения популяции диких животных, и в 1907 г. в Восточной Африке была полностью запрещена охота на слонов [10, s. 123]. Были созданы два охотничьих заказника в районе Руфиджи и Багамое с целью сохранения и восстановления дикого животного мира [10, s. 148, 273]. В Юго-Западной Африке вводился охотничий сезон на антилоп и газелей

[10, s. 229]. Германские власти пытались административными мерами регулировать численность вредных, по их мнению, животных. Для этого за отстрел животного, внесенного в специальный список как вредное, предполагалось выплачивать денежную премию. Так, за леопарда выплачивали 15 немецких марок [10, s. 378]. Для восстановления лесных насаждений и закладки плантаций колониальная администрация предоставляла денежное поощрение тем христианским миссиям, которые на своей территории занимались посадкой деревьев, таких как кокосовая и масличная пальма, являвшимися ценными хозяйственными породами, а также деревьев с ценной древесиной – эбеновое, сандаловое, черное дерево и др. [9, s. 157]. К принятию данных мер подталкивал все возрастающий объем потребления благородной древесины метрополией: например, только в порт Гамбурга в 1906 г. было ввезено 26 тыс. куб. м красного дерева, за которое платили до 150 марок за тысячу кг [16, s. 485].

Не обошло вниманием центральное правительство и земельные ресурсы в колониях. Наиболее остро вопрос земельной собственности стоял в Юго-Западной Африке, где основной хозяйственной деятельностью колонистов было сельское хозяйство. Императорским законом 1898 г. вводилось право собственности на недвижимое имущество в колонии. В обязательном порядке любой участок, принадлежавший белым колонистам, вносился в специальный реестр. В реестре указывался статус владельца земли – частное ли это или юридическое лицо, имя, либо название фирмы и дата регистрации. В случае залога или не полностью выкупленной земли по закону требовалось обязательно указать данный факт в реестре. По просьбе владельца в реестр также вносилась рыночная стоимость участка. За замер, оформление и внесение в единый реестр участка с его владельца взималась плата. Цена зависела от размера земельного надела, например, за участок от 100 до 500 га брали 20 марок [17, s. 1063-1078]. Регистрация земли африканцев в Юго-Западной колонии запрещалась. Такая позиция правительства по отношению к туземцам была обусловлена желанием колониальных властей превратить африканцев в наемных рабочих, а для этого требовалось лишить их любого имущества и средств существования. Однако земельный вопрос в Юго-Западной колонии усугублялся нехваткой свободной земли для поселенцев. Для решения проблемы колониальные власти установили льготные цены на государственную землю: от 50 пфеннигов до 1 марки за 1 га (в Германии стоимость 1 га поля составляла 12 тыс. марок). Но государственной земли на всех желающих не хватало, и губернатор Юго-Западной Африки Линдеквист своим указом урезал права земельных компаний, добившись льготной цены на продаваемую ими землю поселенцам [1, с. 386-387].

В других немецких африканских колониях также были введены земельные кадастры, но, из-за сложности освоения колоний и небольшого числа немецких земельных собственников в начальный период, африканцам разрешалось вносить в реестр и свои участки [8, s. 28]. Позиция германских властей по отношению к туземцам в колониях Того, Камерун и Восточная Африка по земельному вопросу основывалась на том, что африканцы обычно владели небольшими участками земли.

Германские власти для эксплуатации природных богатств африканских колоний разработали четко определенные законы для каждого вида ресурсов: земельного, природного и полезных ископаемых. Данная градация позволяла властям более эффективно контролировать процесс добычи, распределения, сохранения и восстановления природных ресурсов колоний.

С развитием колоний, ростом населения и городов, германские власти стали обращать внимание на благоустройство жизни колонистов. Для этой цели правительство приняло многочисленные законодательные акты. В колонии Того указом губернатора вводились строгие нормы при строительстве. Желающему построить новое здание или сделать перепланировку существующего необходимо было получить письменное согласие местного административного органа. Администрация проверяла и заверяла проектную документацию и сроки строительства. В случае несоответствия проектного здания архитектурному дизайну, планировке города, пожарной безопасности проект отклонялся. По завершении строительства объект следовало представить для осмотра органам надзора не позднее чем через месяц после окончания строительства. Категорически запрещалось строить стены и крыши из пальмовых листьев и травы. Живая изгородь не должна была состоять из кактусов, а заборы – из травяных изгородей. В случае нарушения предусматривался штраф в 150 марок

[10, s. 235-236]. Законодательные акты, направленные на регулирование строительства, позволили властям придать «европейское лицо» колониальным поселениям.

В специфических африканских условиях при отсутствии какой-либо инфраструктуры немецкие поселенцы на первых порах вынуждены были жить в примитивных условиях, приспособившись к существующим реалиям быта. Данный факт довольно сильно бросался в глаза, поэтому для поднятия уровня культуры колонистов и создания соответствующей инфраструктуры колониальная администрация вводила жесткие требования. В Юго-Западной Африке указом губернатора запрещалось выбрасывать мусор и нечистоты в места, не отведенные для этого. Запрещалось ходить по нужде не в туалет, а сами туалеты должны были иметь закрывающиеся двери, бачок с водой и оборудованы приспособлением для сидения. В случае нарушения предусматривался арест до 6 недель, или взимался штраф в 150 марок [10, s. 67-68]. Жителей столицы колонии г. Виндхука административным постановлением обязывали освещать дорогу возле своего дома от вечерних сумерек и минимум до 12 часов ночи. Если же освещение отсутствовало, то на хозяина дома налагался штраф в 30 марок [10, s. 188]. За городами фермерам Юго-Западной Африки вменялось поддержание порядка на дорогах, проходящих по территории фермы, строительство подъездных путей к основным транспортным магистралям [13, s. 569]. Примером тотальной регламентации повседневной жизни в колониях является закон о введении налога в Юго-Западной Африканской колонии на собак. За одно животное взималось 30 марок, если у хозяина было несколько собак, то за каждое следующее животное брали еще 10 марок [10, s. 118-120].

Германские власти подвергли регламентации и процесс погребения в колониях. В Камеруне за захоронение европейца требовалось заплатить 100 марок. За эти деньги обеспечивался гроб, обитый черно-белой тканью, доставка его на кладбище, копка могилы и деревянный крест [9, S. 151]. При захоронении в Юго-Западной Африке плата взималась только за копку могилы и место на кладбище. Цена для европейцев составляла 10 марок, а для туземцев 5 марок [10, s. 338]. Гроб, крест обеспечивались родственниками покойного. Специальным указом губернатора Восточной Африки Гётцена для захоронений чиновников и военных в колонии через министерство иностранных дел закупались одинаково сделанные надгробные камни [3, s. 1]. Однако не все колонисты желали быть похороненными в Африке, многие завещали похоронить себя на родине в Германии. Для перевозки тела покойного требовалось получить специальный паспорт от губернатора, если же покойный был военным, паспорт выписывал командующий охранными войсками. Обязательным моментом для оформления документа на перевозку покойного являлась справка от врача, осматривавшего труп после смерти. Во врачебной справке указывалась причина, повлекшая смерть, а в случае смерти от инфекционной болезни (чума, холера, тиф, оспа) перевозка запрещалась. По инструкции умершие от инфекционных болезней подлежали погребению в колонии и только через несколько лет, когда процесс разложения тканей завершится, разрешалась эксгумация с целью транспортировки останков на родину. Ответственность за перевозку брал на себя лично капитан судна, удостоверяющийся, что по прибытию останки умершего будут встречены в порту родственниками или друзьями покойного [8, s. 262-263].

Колониальная экспансия Германии, как и других европейских индустриальных держав, была закономерным этапом эволюции западной цивилизации, стремившейся к овладению источниками сырья и рынками сбыта готовой продукции. Для более продуктивного использования ресурсов и регулирования жизни колонистов в колониях, немецкие власти разработали серию законов. Большое значение для развития белой общины в колониях стали законодательные акты, направленные на ограничение использования огнестрельного оружия аборигенами, что позволило в будущем избежать значительных жертв европейского населения во время антиколониальных восстаний. Для поднятия культуры быта колонистов были введены строгие нормы поведения, гигиены, строительства домов и дорог. В случае нарушения законодательных актов колонистами предусматривались наказания не только в виде денежных штрафов, но даже и лишения свободы. Принятые законы, несомненно, способствовали поднятию уровня жизни и культуры колониальной общины. Для регламентации экономической

жизни колоний германские власти попытались провести финансовую реформу. Для этого проводилась целенаправленная политика по вытеснению и замещению систем расчета, имевших место в колониях, на немецкие деньги. Однако, несмотря на предпринятые значительные меры в данной сфере, полностью осуществить денежную реформу не удалось. Немецкой законодательной системой были также приняты многочисленные законы, позволившие экономически эффективно использовать ископаемые, природные и земельные ресурсы. Так, в колониях было введено лицензирование на добычу сырья, допускавшее только компании, имевшие достаточный капитал, создавались охотничьи заказники, ставшие прообразами будущих национальных парков независимых африканских стран, закреплялась частная собственность на землю. Законодательная регламентация тем самым касалась всех сфер жизни колоний, копируя в этом существующую систему в метрополии. Представление германских властей сводилось к тому, что именно законами, регламентирующим жизнь в колониях, можно придать им «немецкое лицо» и тем самым сохранить их для метрополии. Благодаря законам немецкие власти решили в основном поставленные ими задачи по регулированию жизни колонистов.

Литература

1. Пуховская, Е. Ю. Колониальная идея в кайзеровской Германии: замыслы и воплощение: Дисс.... док. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Е. Ю. Пуховская. – Иркутск, 2001.
2. *Allerhöchte verordnung, betreffend die ausgabe von banknoten in den schutzgebiete. Vom 30 Oktober 1894 // Die Deutsche Kolonial-Gesetzgebung.* – Berlin, 1905. – S. 6.
3. *Amtlicher anzeiger für Deutsch-Ostafrika. Beilage zur Deutsch-Ostafrikan. Zeitung № 7 (IV. Jahrg.).* – Dar-es-Salam, 13 Februar 1902. – S. 1.
4. *Amtlicher anzeiger für Deutsch-Ostafrika. Beilage zur Deutsch-Ostafrikan. Zeitung № 6 (V. Jahrg.).* – Dar-es-Salam, 7 Februar 1903. – S. 1-3.
5. *Amtlicher anzeiger für Deutsch-Ostafrika. Beilage zur Deutsch-Ostafrikan. Zeitung № 7 (V. Jahrg.).* – Dar-es-Salam, 26 April 1900. – S. 12-13.
6. *Amtlicher anzeiger für Deutsch-Ostafrika. Beilage zur Deutsch-Ostafrikan. Zeitung № 24 (V. Jahrg.).* – Dar-es-Salam, 13 Juni 1903. – S. 1-9.
7. *Bayer, Kgl. Die beteiligung Deutschlands fn der Bekämpfung des sklavenhandels und sklavenraubes / Kgl. Bayer.* – München, 1907.
8. *Dr., Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung / Dr. Köbner.* – Berlin, 1905.

9. *Dr., Köbner.* Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung / Dr. Köbner. – Berlin, 1907.
10. *Dr., Köbner.* Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung / Dr. Köbner. – Berlin, 1908.
11. *Deeken, M.* Das geldwesen der deutschen kolonien / Matthias Deeken. – Münster, 1913.
12. *Dr., Norbert.* Archiv des Deutschen Kolonialrechts / Dr. Norbert. – Brühl/Wesseling, 2008.
13. *Leutwein, T.* Elf Jahre Gouverneur in Deutsch-Südwestafrika / Theodor Leutwein. – Berlin, 1908.
14. *Meyer, Claus-Peter.* Das Geld-Bank-und Währungswesen im ehemaligen deutschen schutzgebiet Deutsch-Ostafrika / Claus-Peter. Meyer // MünzenRevue. – 2004. – № 5. – S. 45-52.
15. *Stuhlmann, F.* Mit Emin Pascha ins Herz von Afrika / Franz Stuhlmann. – Berlin, 1894.
16. *Tropenpflanzer* zeitschrift für Tropische landwirtschaft. – Berlin, 1907.
17. *Verordnung*, betreffend die Rechtsverhältnisse an unbeweglichen Sachen in Deutsch-Südwestafrika // Deutsches Reichsgesetzblatt. Band 1896. – S. 1063-1078.
18. *Verordnung*, betreffend Ermächtigung des Gouverneurs von Kamerun zum erlasse von Anordnungen zum schutze des Waldbestandes // Deutsches Reichsgesetzblatt. Band 1900. – S. 231.

Участь М. Брайчевського у створенні та діяльності Народного Руху України

Галішевський Віталій Анатолійович

Галішевський Віталій. Участь М. Брайчевського у створенні та діяльності Народного Руху України. В роботі досліджено участь М. Брайчевського у створенні та діяльності Народного Руху України. В ній проаналізовано роль вченого у процесі становлення НРУ, а також вказано на громадсько-політичні заходи проведені Брайчевським у рамках діяльності Руху.

Ключові слова: М. Брайчевський, Народний Рух України, пропагандистська робота, Союзний договір.

Галішевский Виталий. Участие М. Брайчевского в создании и деятельности Народного Руху Украины. В работе исследовано участие М. Брайчевского в создании и деятельности Народного Руху Украины. В ней проанализирована роль ученого в процессе становления НРУ, а также указано на общественно-политические меры, проведенные Брайчевским в рамках деятельности Руху.

Ключевые слова: М. Брайчевский, Народный Рух Украины, пропагандистская работа, Союзный договор.

Galishevskiy Vitaliy. The participation of M. Braychevskiy in the establishment and activities in the People's Movement of Ukraine. This paper investigates M. Braychevskiy's part in the establishment and activities of the People's Movement of Ukraine. It analyzes the role of the scientist in the making PMU and given to the socio-political activities conducted by him as part of the PMU.

Key words: M. Braychevskiy, People's Movement of Ukraine, advocacy, Union treaty.

Проголошення незалежності України послужило новим поштовхом для переосмислення подій і явищ вітчизняної історії. Зокрема, стало можливим розпочати дослідження українського національно-визвольного руху, історія якого довгий період замовчувалося.

Національно-визвольний рух, що розгорнувся на території СРСР, був невід'ємною складовою здобуття незалежності України наприкінці

XX ст. Михайло Юліанович Брайчевський один з найвидатніших постатей української історичної науки XX ст. займав активну позицію в українському визвольному русі. Громадсько-політична діяльність М. Брайчевського у 60-70-і роки XX ст. певною мірою висвітлена у сучасній історіографії, однак його діяльність у Народному Русі України досі залишається маловивченою. Саме тому дослідження участі М. Брайчевського у створенні та діяльності НРУ актуальним.

Метою роботи є дослідити участь М. Брайчевського у створенні та діяльності НРУ. Для досягнення мети було поставлено наступні завдання: висвітлити роль М. Брайчевського в процесі становлення НРУ; дослідити ключові аспекти діяльності вченого у лавах Руху.

Реалізація поставлених мети й завдань стала можлива за рахунок широкої джерельної та історіографічної бази дослідження. Джерельна база використана автором може бути поділена на кілька основних груп. По-перше – це джерела особового походження, серед яких провідне місце займають наукові та публіцистичні твори Михайла Брайчевського. Сюди ж можемо додати також конспекти публічних виступів вченого. До архівних матеріалів належать документи з особового фонду М. Брайчевського в Інституті Рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАНУ (ІР НБУВ НАНУ) частина з яких вводиться до наукового обігу вперше. По-друге – це актові матеріали, джерела, що стали наслідком діяльності державних установ УРСР. До цієї групи входять такі джерела, як «Записка завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л. Кравчука про спроби створення в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка осередку НРУ» та «Інформаційний матеріал ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р.», що опубліковані у збірці документів «Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України».

Історія Народного Руху України достатньо повно висвітлена у сучасній українській історіографії. Зокрема, до цієї теми зверталися Г. Гарань, Г. Гончарук, Г. Касьянов та ін. Однак, місце М. Брайчевського в цих процесах або висвітлюється побіжно, або взагалі не розкривається.

Народний Рух України виник у 1989 р. як широкий фронт, що об'єднував різні за поглядами ідеологічні сили: від комуністів-реформаторів, які так само як і Горбачов, сподівалися на реформування системи, до правих радикалів. Тому не дивно, що спочатку в назві Руху фігурували слова «за перебудову» [2, с. 7]. На думку Г. Гончарука «поява ідеї Руху була історично, соціально та психологічно обумовленою. Це явище зародилося у Києві серед інтелігенції, переважно в письменницькому середовищі» [4, с. 30].

Важко судити, чи брав Михайло Брайчевський якусь участь у процесі підготовки чи публікації основоположних документів НРУ. Ю. Кухарчук

пише, що Михайло Юліанович «брав активну участь у розробці політичної програми цієї організації, пропонував своє бачення розвитку України за нових історичних умов, дискутував з питань державного будівництва. Його нестандартні, завжди насичені цікавими фактами й оригінальними думками виступи збирали велелюдні аудиторії, його поважали навіть опоненти, до його думки прислухалися лідери політичних партій» [17, с. 23]. Однак, жодних згадок прізвища М. Брайчевського у зв'язку з роботою над створенням НРУ в документах не знаходимо аж до вересня 1989 р., тобто до часу проведення Установчого з'їзду НРУ за перебудову. Зважаючи на те, що свого часу М. Брайчевський читав лекції у Спілці письменників України і взагалі відносився до інакодумних громадян, вірогідність його впливу на формування Статуту та написання тексту відозви до українського народу аж ніяк не мізерна. Проте, якогось вирішального впливу він, скоріше за все, не мав, оскільки найвпливовіших лідерів національно-визвольного руху, як правило, викликали «на коврик» до ЦК КПУ. Серед таких зустрічаємо І. Драча, Б. Олійника, Д. Павличка, Ю. Мушкетика. До комісії партійного контролю при ЦК КПУ на розмову було викликано В. Брюховецького. Михайло Брайчевський не фігурує в такого роду справах.

Громадська активність М. Брайчевського також спостерігається лише з другої половини 1989 р. До того, публічні виступи вченого якщо і мали місце, то значного впливу на формування НРУ не мали. Так, у «Записці завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л. Кравчука про спроби створення в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка осередку НРУ» вказувалося про активну лекційну і агітаторську діяльність І. Драча, Д. Павличка, М. Поповича [7, с. 59].

Ймовірно, М. Брайчевського самого агітували приєднатися до Народного Руху України за перебудову. Як згадував М. Попович, залучення Михайла Юліановича до НРУ стало потужною підвалиною для цієї організації, важливим фактором довіри до неї, вагомим свідомством того, що це серйозна сила українського народу, зокрема й інтелігенції. Скоріше за все, така позиція верхівки НРУ була продиктована тим, що на зламі 1988 – 1989 рр. Михайло Брайчевський знову опиняється в епіцентрі уваги наукового співтовариства. Це сталося у зв'язку з публікацією його твору «Утвердження християнства на Русі». Концепція Аскольдового хрещення Русі та критика активного поборника язичництва – князя Володимира викликала активне обговорення серед теологів, у тому числі і найвищого рангу. Зокрема, ознайомившись з цією працею, папа Іоанн-Павло II запросив М. Брайчевського на особисту аудієнцію до Ватикану. Це, звісно, викликало широкий резонанс у суспільстві та відновило інтерес до творчості вченого. Зауважимо, що влада так і не дозволила Михайлу Юліановичу зустрітися з Папою Римським, пояснивши заборону на виїзд незадовільним станом здоров'я [17, с. 22]. Як наслідок, творча спадщина

М. Брайчевського стає доступною широкому загалу. Так, у квітні 1989 р. в газеті «Літературна Україна» було опубліковано його працю «Приєднання чи возз'єднання: критичні замітки з приводу однієї концепції». Вважаємо, що саме публікація «Приєднання чи возз'єднання» і сприяла тому, що вченому запропонували виступити на Установчому з'їзді НРУ, оскільки цей твір засвідчував, наскільки вчений відрізнявся від своїх колег по цеху і був близький до рухівських ідей поглядами на українську державність, українсько-російські відносини, ставленням до СРСР.

Організаційно НРУ за перебудову оформився на Установчому з'їзді у Києві 7 – 10 вересня 1989 р. На ньому було обговорено усі спектри політичного, соціально-економічного, міжетнічного життя в Республіці, розглянуто знакові для українського народу події історичного минулого та перспективи майбутнього державотворчого життя, ухвалено Програму і Статут, а також обрано керівні органи НРУ (головою організації було обрано І. Драча). Одну з доповідей під назвою «Витоки, розвиток та перспективи української державності» (в журналі «Український історик» вона була опублікована під назвою «Про українську державність») на ній виголосив М. Брайчевський. Основним лейтмотивом його виступу було доведення безперервності, тяглості українського історичного процесу. Зокрема, вчений зазначав, що «Київська держава розпалася внаслідок монгольської навали, а прямим її нащадком було Перше українське королівство створене Данилом Галицьким» [11, арк. 4]. Вже таке формулювання фактично європеїзувало українську державницьку традицію, оскільки Брайчевський прирівняв Данила I швидше до європейських монархів, як-то Капетинги чи Плантагенети, а не до північно-руських самодержців (Олександр Невський, Іван Калита).

Київське велике князівство сер. XV ст. М. Брайчевський вважав правонаступником Галицько-Волинського князівства, назвавши його «Другим українським королівством», зауважив, що його існування було втіленням «невмирущого потягу українського народу до державності», а опісля функцію її носія взяла на себе Запорізька Січ. Окрім того, вчений звинуватив більшовицький уряд В. Леніна в підписанні Брест-Литовського мирного договору з країнами австро-німецького блоку, який, на думку М. Брайчевського, призвів до німецько-австрійської окупації України й «наглого переривання процесу державного будівництва» [11, арк. 8] де-факто ствердивши антиукраїнську спрямованість зовнішньої політики ВКП(б). Дивно, однак ці тези Михайла Брайчевського не викликали особливого занепокоєння з боку партійних бюрократів. У Інформаційному матеріалі ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р.» вказано, що «основна частина виступу М. Брайчевського присвячена більш-менш об'єктивному висвітленню історичного шляху української державності» [8, с. 124].

Однак, набагато більше занепокоєння у партійців викликала теза про те, що «в сучасному світі краще живуть маленькі держави». Дійсно, Михайло Юліанович наголошував, що «найкращі умови матеріального життя демонструють якраз маленькі держави – як-от Бельгія, Нідерланди, Швеція, Норвегія, Ісландія, Греція і т.д., саме там маємо найвищий життєвий рівень. Та й досвід наших прибалтійських республік в період їхньої державної незалежності виглядає дуже повчальним» [12, арк. 7]. Ці слова вченого мали реальне підґрунтя, тому що на фоні величезної економічної кризи Радянського Союзу, продовольчого дефіциту в країні, економічний розвиток Європи безперечно вражав пересічних радянських громадян. Тому і не дивно, що Брайчевський піддав сумніву доцільність існування СРСР, зазначивши: «перед нами постає питання про життєвість, доцільність і необхідність подібної колосальної федерації, що становить шосту частину земної кулі. Колись цим колосом дуже пишалися і уважали його завеличезне досягнення людства. Нині панує зовсім інша тональність» [12, арк. 7]. Крім того, М. Брайчевський наголосив на необхідності «розпуску сталінсько-брежнєвського Союзу і заміні його об'єднанням незалежних держав, кожна з яких на свій розсуд має вирішувати проблеми власного державного устрою та напрямки політичної діяльності. За сьогоднішньою термінологією йдеться про заміну федеративного устрою конфедерацією» [12, арк. 8 – 9], зауваживши, що «якщо буде визнано необхідність створення замість СРСР в його сьогоднішньому вигляді нового об'єднання на ґрунті повної добровільності і нічим не обмеженого суверенітету, то маємо визнати принципову неприпустимість існування не тільки «сильного», а й взагалі будь-якого центру. Не повинно бути загальносоюзних міністерств та відомств. Не повинно бути єдиної армії, підвладної самому тільки Центру. Замість усього того потрібний лише один координаційний орган створений на суворо паритетній основі» [12, арк. 9]. Такі заяви М. Брайчевського у ЦК охрестили «провокаційними».

Питання федералізації було не єдиним, на якому зупинився Михайло Юліанович. Вчений став одним з небагатьох учасників Установчого з'їзду, хто відкрито поставив питання про утворення незалежної України, зазначивши, наступне: «Вироблена система політичної безпеки та стабільності, репрезентована ООН та її інститутами, виключає насильницьку інкорпорацію дрібних країн великими і сильнішими. І якщо в наш час благополучно існують не лише традиційні малютки на кшталт Люксембурга, Андорри чи Сан-Марино, а й такі крихітки, як острів Маврикій, або Барбадос і ніхто їх не збирається завойовувати, ніхто їм не думає загрозувати, – то чому не можуть існувати, як цілком незалежні, держави Україна з її 50 млн. населення чи маленька Естонія» [12, арк. 8]. Такі заяви в ЦК охрестили екстремістськими. У «Інформаційному матеріалі ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р.» зазначалося:

«члени КПРС, народні депутати СРСР, представники творчої інтелігенції, по суті, не намагалися ввести з'їзд у конструктивне русло, не дали відпору антирадянським, антипартійним промовам. Навпаки, окремі з них (письменники П. Мовчан, І. Драч, С. Плачинда, народний депутат СРСР С Конєв, історик М. Брайчевський та інші) практично зімкнулись багатьма позиціями з націоналістично-екстремістськими, клерикальними елементами» [8, с. 108].

Варто зауважити, що на час формування програми Руху, до осені 1989 р., його лідери не заявляли про вимоги незалежної України, наголошуючи на федеративному устрої Союзу, республіканському госпрозрахунку, відродженні національної культури. За результатами Установчого з'їзду було прийнято статут НРУ за перебудову, зареєстрований Постановою Ради міністрів УРСР від 9 лютого 1990 р. Незважаючи на деякі елементи поміркованості (наприклад зазначалося, що «Рух як громадська організація діє відповідно до своєї Програми та свого Статуту в межах Конституції Союзу РСР, Конституції Української РСР, законів Союзу РСР та законів Української РСР»), головним лейтмотивом Статуту було прагнення до побудови незалежної Української держави. Зважаючи на те, що відкрито ідею української державності на Установчому з'їзді виголосили В. Чорновіл та Л. Лук'яненко, які вказали на «природне право українського народу на власну незалежність», В. Берладян, який завершив свій виступ словами: «Хай живе незалежна Україна» та М. Брайчевський, з великою долею вірогідності можемо говорити про вплив останнього на зміни у ідеологічній платформі НРУ.

Попри надзвичайно жорсткий тиск з боку існуючої влади, рухівські ідеї оволодівали свідомістю трудящих України, які все частіше і масово були готові підтримувати політичні заходи Руху [6, с. 45]. Це пояснюється, насамперед, його значним творчим потенціалом. Так, завідувачий ідеологічним відділом ЦК КПУ О. Попович у грудні 1989 р. в інформаційній довідці повідомляв: «Народний Рух України за перебудову має підтримку серед вчителів, лікарів, інтелігенції» [цит. за: 6, с. 44]. Згідно з дослідженнями Г. Гончарука «кожен четвертий член Руху був інженерно-технічним працівником, кожен третій – представником творчої інтелігенції або викладачем, кожен восьмий – ученим» [4, с. 133]. Якраз спираючись на підтримку широкої громадськості НРУ вдалося провести низку політичних заходів, найпереконливішим з яких був «живий ланцюг» між Києвом і Львовом 21 січня 1990 р. Він був присвячений річниці об'єднання 22 січня 1919 р. Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. В Києві мітинг відбувся «при незліченній людності з усіх куточків України» на майдані біля Софійського собору, де у 1919 р. вперше було проголошено соборність України і звідки починався ланцюг 1990 р. На думку О. Гараня даний захід «акцентував увагу на тому, що саме цю подію, а не події 1939 р., які відбулися після

підписання «пакту Молотова-Ріббентропа», слід вважати юридичним аргументом на користь об'єднання українських земель» [3, с. 80]. На мітингу, який вів Д. Павличко, виступили О. Гончар, Ю. Мушкетик, П. Мовчан та В. Яворівський [6, с. 45]. Основний зміст виступів зводився до уславлення акту з'єднання УНР і ЗУНР та закликів до активної боротьби за незалежну самостійну українську республіку [15, с. 82]. Було прийнято резолюцію, в якій пропонувалося 22 січня вважати святом Соборності України. М. Браїчевський не виступив на цьому мітингу, однак, став автором відозви до української громадськості під назвою «До народу України. Звернення з приводу об'єднання УНР та ЗУНР», найвірогідніше, якраз з ініціативи керівництва Руху. Імовірно, мітинг був організований як агітація перед березневими виборами до Верховної Ради УРСР. Тому відозва Михайла Браїчевського мала дещо пропагандистський характер, хоча й тут прослідковується чітка позиція вченого щодо проголошення незалежності України. Він зазначав: «Рух виступає за вільну, незалежну суверенну Україну, за те, щоб усі, хто живе в ній, були не заложниками союзних міністерств та відомств, бюрократично-командної системи, яка не хоче віддавати владу, а повноправними господарями в своєму домі, своїй державі [...]. Хай живий людський ланцюг між Києвом і Львовом символізує глибинну історичну цілісність нашого народу, спільність долі і устремління усіх людей від Карпат до Донбасу, від Полісся до Криму – устремління до творення вільної суверенної України» [9, арк. 1 – 2].

Одним з наріжних каменів діяльності Народного Руху України було використання історичної пам'яті «як засобу консолідації суспільства й основу для відбудови суверенної, соборної української держави» [16, с. 151]. Як зазначала газета Народного Руху України «Час Руху» у зв'язку з його 16-річчям, «у перший рік свого існування Рух організував ряд великих масових заходів, метою яких була боротьба за державну незалежність, відродження української нації, відтворення історії українського народу й державності» [цит. за: 6, с. 48]. Особливу увагу в пропагандистській роботі Рух приділяв вихованню історією. Безперечно, що М. Браїчевському приділялася значна роль у такого роду діяльності. Він виступає по радіо на історичних передачах на теми з періоду Київської Русі та української ранньомодерної історії.

Ще одним аспектом ідеолого-пропагандистської діяльності Народного Руху України стала боротьба проти «культу Леніна» і виявом такої боротьби був демонтаж його пам'ятників. Перший пам'ятник В. Леніну демонтували 1 серпня 1990 р. у місті Червоноград Львівської області згідно з рішенням місцевої ради народних депутатів. Через тиждень такий же пам'ятник знесли в обласному центрі – Тернополі. У вересні зникли пам'ятники вождя у Львові, Івано-Франківську, Коломиї, Радехові, Дрогобичі. Ці акції викликали значний резонанс у суспільстві, причому не завжди однозначний. Усвідомлюючи важливість грамотного вирішення

цього болочого для України питання М. Браїчевський написав статтю «Не сотвори собі кумира. Про демонтаж пам'ятників В. І. Леніну» у якій висвітлив свій погляд не лише на причини та хід демонтажу пам'ятників В. Леніну, а й запропонував методи його здійснення. Михайло Юліанович вказував, що більшість таких пам'ятників не мають абсолютно ніякої мистецької цінності, окрім того, значна частина музеїв «В. І. Леніна із справжніми музеями не мали нічого спільного, а становили собою радше храми, розраховані на релігійні відправи (до пам'ятників В. І. Леніну ходили урочистими процесіями, покладали до їхнього підніжжя квіти і вінки. В школах 1 вересня проводилися «Ленінські уроки» і в квітні по всіх містах і селах відбувалися Ленінські суботники і т.д.)» [10, арк. 3].

Як вказує Г. Касьянов щодо зносу пам'ятників В. Леніну, «вигляд звичної атлетичної фігури з енергійно простягнутою рукою, при демонтажі безпомічно висячої на металічному тросі крану, вражав свідомість і викликав не зовсім приємні аналогії» [14, с. 27]. Це розумів і М. Браїчевський, запропонувавши «здійснювати демонтаж без публіки (наприклад, нічний час)», оскільки на його думку «подібні акції, перетворені на видовища, здійснювали поганий вплив на психіку, пробуджували найгірші і найнебезпечніші, деструктивні інстинкти» [10, арк. 7].

Організований партійними органами протест був непереколивим. Риторика про поганого Сталіна і правильного Леніна вже застаріла, спроби висвітлити демонтаж як акт вандалізму не мали успіху. Однак, М. Браїчевський вважав, що остаточне рішення щодо демонтажу пам'ятників «вождю світового пролетаріату» слід доручити «компетентному органу (Українському товариству охорони пам'яток), який мав би скласти список тих пам'ятників, що мали культурну та історичну цінність і могли уважатися за пам'ятки якраз задля попередження актів вандалізму. «Внесені такого списку об'єкти, – вказував М. Браїчевський, – мали б підлягати збереженню та охороні» [10, арк. 7].

25–28 жовтня 1990 р. відбулися II Всеукраїнські збори Руху. На відміну від першого з'їзду НРУ, збори мали яскраво виражене антикомуністичне спрямування. На них Рух відверто і остаточно оформився як антикомуністична, опозиційна КППС організація [1, с. 132]. Вони також не пройшли без участі М. Браїчевського, хоча і не такої значимої, як на Установчому з'їзді. В рамках цих зборів Михайло Юліанович взяв участь у «круглому столі» (у ньому брали участь переважно науковці), організованому у рамках II з'їзду Руху і присвяченому обговоренню нового Союзного договору. На ньому Михайло Браїчевський виступив з доповіддю «Про новий союзний договір». В основному його доповідь звелася до кількох основних постулатів: скасування загальносоюзних інституцій, відмови від спільних збройних сил, неприпустимості подвійного громадянства та російської мови в якості державної в рамках

нового державного утворення [13, арк. 7]. Фактично, М. Браїчевський виступав за конфедеративне оформлення Радянського Союзу.

На цьому активна фаза діяльності Михайла Юліановича в лавах НРУ практично завершується, найвірогідніше, не з його ініціативи. Такий висновок напрашується тому, що вже на II з'їзді НРУ прізвище М. Браїчевського відсутнє серед його учасників. Окрім того, вчений так і не став «партійцем» у повному розумінні цього слова. Поступовий відхід Михайла Юліановича з лав НРУ пояснюється тим, що «значення Руху як об'єднуючої сили нівелювалася, що призвело до поступового відпливу частини членів НРУ, які відрізнялися більшою концептуально-ідеологічною визначеністю» [5, с. 33]. Однак, становлення Народного Руху України, як громадсько-політичної організації та перші його кроки у якості політичної сили відбулися за активного сприяння М. Браїчевського. Насамперед, необхідно підкреслити його вплив на формування ідеологічної платформи НРУ у перший період діяльності Руху.

Література:

1. *Гай-Нижник, П.* Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989 – 1991 рр.) / П. Гай-Нижник // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. Вашкевич. – Вип. 57. – К., 2012. – С. 127 – 133.*
2. *Гарань, О.* Програмні документи Руху в контексті основних ідеологій сучасності / О. Гарань // *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К., 2010. – С. 7 – 12.*
3. *Гарань, О.* Убити дракона (з історії Руху та нових партій України) / О. Гарань. – К., 1993. – 200 с.
4. *Гончарук, Г.* Народний Рух України. Історія / Г. Гончарук. – Одеса, 1997. – 380 с.
5. *Деревінський, В.* Трансформація НРУ з громадсько-політичної організації в політичну партію / В. Деревінський // *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К., 2010. – С. 29 – 37.*
6. *Діденко, Ю.* Народний Рух України на початковому етапі боротьби за незалежність / Ю. Діденко // *Інтелігенція і влада. – Серія : Історія. – Одеса, 2007. – Вип. 10. – С. 42 – 53.*

7. *Затиска* завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л. Кравчука про спроби створення в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка осередку НРУ / Л. Кравчук // *Провісники свободи, державності і демократії : Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К., 2009. – С. 59 – 60.*
8. *Інформаційний матеріал ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р. / Л. Кравчук // Провісники свободи, державності і демократії : Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К., 2009. – С. 107 – 127.*
9. *ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1245. 2 арк. До народу України. Звернення з приводу об'єднання УНР та ЗУНР.*
10. *ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 370. 8 арк. Не сотвори собі кумира. Стаття про демонтаж пам'ятників В. І. Леніну.*
11. *ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 422. 25 арк. Українська державність: сучасність і майбуття.*
12. *ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 531, 9 арк. Витоки, розвиток та перспективи української державності.*
13. *ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 534. 7 арк. Про новий союзний договір (Виступ на «круглому столі»).*
14. *Касьянов, Г.* Украина 1991 – 2007: Очерки новейшей истории / Г. Касьянов. – К., 2008. – 480 с.
15. *Кіндрачук, Н.* Участь Народного Руху України в організації політичних заходів, які сприяли встановленню суверенної, демократичної України / Н. Кіндрачук // *Інтелігенція і влада. – Серія : Історія. – Одеса, 2007. – Вип. 10. – С. 78–87.*
16. *Князевич, Д.* Народний Рух України за перебудову й переосмислення історичного досвіду українського народу / Д. Князевич // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. Вашкевич. – К., 2011. – Вип. 53. – С. 151 – 156.*
17. *Кухарчук, Ю.* Просвітник українського народу / Ю. Кухарчук // М. Браїчевський. Твори. – К., 2004. – Т. 1. – С. 5 – 36.

УДК 94(477)«1945/1952»

Провідник Карпатського крайового проводу ОУН – Василь Сидор-«Шелест»

Ільницький Василь Іванович

Ільницький Василь. Провідник Карпатського крайового проводу ОУН – Василь Сидор-«Шелест». У статті на основі невідомих і маловідомих документів висвітлюються основні етапи життєвого шляху Василя Сидора. Важливе місце відводиться висвітленню його підпільної діяльності. Особлива увага акцентується на діяльності «Шелеста» на посаді провідника Карпатського крайового проводу ОУН. Окремо автор зупиняється на обставинах загибелі Василя Сидора.

Ключові слова: Василь Сидор, ОУН, УПА, Карпатський край, округа, репресивно-каральні органи.

Ильницкий Василий. Проводник Карпатского краевого провода ОУН - Василий Сидор-«Шелест». В статье на основе неизвестных и малоизвестных документов освещаются основные этапы жизненного пути Василия Сидора. Важное место отводится освещению его подпольной деятельности. Особое внимание акцентируется на деятельности «Шелеста» на должности руководителя Карпатского краевого провода ОУН. Отдельно автор останавливается на обстоятельствах гибели Василия Сидора.

Ключевые слова: Василий Сидор, ОУН, УПА, Карпатский край, окрестности, репрессивно-карательные органы.

Ilytskyi Vasyl. Explore the Carpathian regional OUN - Vasyly' Sydor-«Shelest». On the basis of unknown or little-known document highlights the main stages of Vasyly Sydor. Important is highlighting its clandestine activities. Particular emphasis is placed on activities «Shelest» as leader of the Carpathian regional OUN. Separately, the author dwells on the circumstances of the death of Vasyly Sydor.

Key words: Vasily Sidor, OUN, UPA, highlands, county, repressive and punitive organs.

Дослідження підпільної діяльності ключових постатей національно-визвольного руху 1940–1950-х рр. на сьогодні має важливе не лише наукове, але й суспільно-політичне значення. Водночас персоніфікація історія допомагає повернути цілу плеяду

незаслужено забутих імен. До таких визначних діячів належить Василь Сидор. Вивчення цієї постаті допомагає краще зрозуміти характер і суть процесів, які відбувалися в ОУН та УПА, а також його роль та місце у національно-визвольному русі українського народу.

Одним із перших біографічні дані про перебування В. Сидора в ОУН і УПА, на основі широкої джерельної бази, у своїх працях подає Петро Содоль [25; 26]. Про залучення В. Сидором до підпільної діяльності С. Фрасуляка пише історик Руслан Забілий [17]. У контексті дослідження ролі жінки у національно-визвольному русі Леся Онишко пише про дружину Василя Сидора – Надію Романів [23]. Перебування «Шелеста» на чолі Карпатського крайового проводу ОУН висвітлює дослідник Ігор Марчук [21]. Позитивним є, що автор акцентує свою увагу на періоді перебування В. Сидора на посаді провідника крайового проводу. Дослідник також пише про призначення В. Сидора у травні 1943 р. шефом крайового військового штабу Волині [20]. Окремі згадки про перебування «Шелеста» на Волині містить праця Олександра Вовка [1]. Окрему працю присвячену життєвому і бойовому шляху В. Сидора присвятив Б. Мак [19]. Потреба вивчення підпільної діяльності даної особистості зумовлена відсутністю спеціальних наукових студій, у яких повноцінно висвітлюється постать Василя Сидора, а також виявленням маловідомих архівних джерел, які дають можливість повніше висвітлити обставини його загибелі.

Народився Василь Дмитрович Сидор 24 лютого 1910 р. у селі Спасів Сокальського району Львівської області. Незважаючи на скрутні часи, батьки дали йому добру освіту. У 1931 р. він закінчив Перемиську гімназію. Після цього навчався на юридичному факультеті Львівського університету [8, арк. 147]. До речі під час навчання В. Сидор познайомився і зійшовся із кількома майбутніми чільними діячами ОУН. Наприклад, подружився із Степаном Фрасуляком, якого в подальшому залучив до підпільної роботи [17, с. 192]. Військовий досвід В. Сидор отримав у школі підхорунжих польської армії. Протягом досить тривалого перебування на різних щаблях підпільної адміністрації В. Сидор послуговувався псевдонімами «Верховинець», «Вишитий», «Зов», «Конрад», «Кравс», «Крегул», «Лісовик», «Ростислав Вишитий», «Чорноморець», «Шелест», «75», «718», «778», «808» [13, арк. 364, 421].

У міжвоєнний період Василь Сидор був активним членом Пласту у місті Сокаль та членом Організації вищих класів українських гімназій (ОВКУГ). У цей же час він проводить активну роботу у товаристві «Просвіта». Одразу ж після створення Організації українських націоналістів В. Сидор вступив до її лав. Маючи добрий талант організатора та вишкільника В. Сидор до 1934 р. працює членом Сокальського повітового проводу ОУН. Активна націоналістична

діяльність не змогла пройти повз увагу польських спецслужб і у лютому 1935 р. його засудили до 4 років ув'язнення. Вийти з ув'язнення вдалося у вересні 1936 р.

Репресії польської адміністрації не змусили В. Сидора відмовитися від поглядів і зректися ідеї боротьби за відновлення Української держави. У 1936 р. виконує функції бойового референта Сокальського повітового проводу ОУН. Здобутий досвід він продовжує розвивати працюючи у 1937 р. членом Сокальського окружного проводу ОУН. У той же час «Шелест» протягом 1936–1937 рр. працював військовим референтом Крайової езекутиви ОУН Північно-західних українських земель. Саме з його ініціативи у 1937 році формується один з перших повстанських відділ «Вовки», які здійснювали рейди теренами Волині. Поряд із підпільною діяльністю В. Сидор у 1937 р. керує діяльністю районної молочної у селі Перв'ятичах біля Сокаля. Проте у подальшому розгортання військового будівництва В. Сидору перешкодив арешт [24, с. 34–44]. За активну націоналістичну діяльність 5 серпня 1937 р. його заарештувала польська поліція. В казематах Львівської тюрми йому довелося сидіти до вересня 1939 р.

Після приходу радянської адміністрації Василь Сидор змушений був емігрувати у місто Краків (Польща), де до літа 1940 р. працював у німецькому «уряді праці». Паралельно викладав на старшинських курсах, які проводив Провід ОУН. Зокрема, у 1940–1941 рр. читав лекції із підготовки військових спеціалістів для підпільників [8, арк. 147; 2, арк. 36; 22, 810]. Влітку 1940 р. направлений Проводом у західні області УРСР, де до осені того ж року був військовим референтом крайового проводу ОУН. Після цього повернувся до м. Краків і там, до травня 1941 р. був комендантом курсів із підготовки військових спеціалістів і керівного складу ОУН для роботи на території радянської України [16, арк. 2, 311].

Користуючись великим авторитетом у підпіллі В. Сидор приймав активну участь в роботі Другого Великого збору ОУН у Кракові (31.03–3.04.1941) [8, арк. 147], на якому доопрацьовувалися політична, розроблялася соціальна та економічна програми, визначалася політика і тактика ОУН у зв'язку із зміною міжнародної ситуації, тобто поглиблювалися завдання національної революції. Перед початком радянсько-німецької війни «Шелест» був зачислений командиром 2 сотні в батальйоні «Нахтігаль» (1941). У грудні 1941 – його переводять у 201 батальйон «Шуцманшафт» в якому служить до грудня 1942 р. У цей час отримує звання поручника [8, арк. 148; 2, арк. 36]. На початку 1943 р. за активну націоналістичну діяльність В. Сидора заарештовують німці.

Після звільнення В. Сидора у лютому 1943 року Роман Шухевич призначає його керівником військового осередку при Проводі ОУН. У

1943 р. ситуація на Українських землях сильно загострилася, особливо на території Волині (жорсткий німецький окупаційний режим, радянські партизани, Армія крайова). У цей час нагальною потребою стає створення національної армії. Виконання цих завдань вимагало в першу чергу кваліфікованих, досвідчених військовиків здатних зорганізувати, об'єднати і вишколити розрізнені боївки. Саме тому у травні 1943 р. Провід ОУН призначив «Шелеста» шефом Крайового військового штабу на Волині [20, с. 177]. Перебуваючи на цій посаді В. Сидор отримує військове знання майора УПА (8.07.1943). Водночас, за посадою, був членом Головного військового штабу УПА (1943–04.1949). Взагалі роль і значення Василя Сидора у національно-визвольному русі надзвичайно велика. Оскільки він був одним із організаторів, творців і керівників Української повстанської армії. Потрібно також відзначити важливу працю «Хронологія Української Повстанчої Армії. Ч. 1 (10.1942–12.1943)», яку він написав під псевдонімом «к-р Р. Вишитий».

У січні 1944 р. «Шелеста» призначають заступником крайового провідника ОУН на ЗУЗ Романа Кравчука-«Петра» і водночас військовим референтом цього ж проводу, тобто командиром найчисельнішого та найактивнішого відтинку групи УПА-Захід. Потрібно сказати, що цю групу він очолював аж до смерті. Працюючи на цьому найважливішому відтинку В. Сидора призначають заступником Головного командира УПА. 15 лютого 1946 р. його підвищують до звання полковника УПА [18, с. 273]. За визначні досягнення у бойовій діяльності він був нагороджений Срібним Хрестом бойової заслуги 1 кл. (1945) [14, арк. 37; 8, арк. 146–153, 154; 4, арк. 170; 3, арк. 225зв.; 28, арк. 26–32; 22, с. 810; 27, с. 671].

Зимомою 1944–1945 відділи УПА понесли значні втрати. Однак ще більших втрат повстанці зазнали після «великої блокади». Для того, що зберегти віцілі кадри керівництво прийняло рішення розбити сили на дрібні підрозділи і вести боротьбу невеликими групами [16, арк. 52]. Враховуючи те, що відділи УПА підпорядковувалися тереновим провідникам, функції Василя Сидора як керівника і координатора великих з'єднань зникають і він переходить на теренову роботу. У першій половині літа 1947 р. Василь Сидор-«Шелест» став провідником одного із найбільших і найпотужніших підпільних об'єднань – Карпатського крайового проводу ОУН. Водночас за цією посадою він входив до складу Проводу ОУН та був обраний головним суддею організації [8, арк. 131, 269; 9, арк. 217; 4, арк. 170; 3, арк. 225зв.; 16, арк. 232]. Колишній командир ВО «Говерля» та ВО «Маківка» Іван Белейович на слідстві зізнавав, що у липні 1947 р. «Шелест» повідомив йому про своє призначення провідником Карпатського крайового проводу ОУН [15, арк. 127]. Цікаві думки про це призначення наводить окружний провідник ОУН

Рогатинщини Зиновій Благий, відповідаючи на припущення чекістів, що керівником крайового проводу став Василь Сидор. Він повідомив, що оскільки у даний час відділи УПА були переважно розформовані, а «Шелест» якоїсь конкретної роботи не вів, тому Провід поставив його для керівництва і контролю за діяльністю Карпатського крайового проводу. На питання чекістів, чи можна припустити, що «Шелеста» призначили провідником Карпатського крайового проводу ОУН, З. Благий відповів, що таку можливість виключає, оскільки таке рішення означало різке пониження «Шелеста» і вдаряло по його авторитету. Провідником крайового проводу ОУН після смерті «Роберта» був призначений, очевидно, один із підпільників, який до цього перебував у складі крайового проводу ОУН чи округи, набагато слабший за «Шелеста», а останній надавав йому лише допомогу. Окрім цього, у своїх зізнаннях Зиновій Благий називав прикмети В. Сидора: «Середнього зросту, нормальної статури, на лиці худий, на щоках постійний рум'янець, брюнет, колір волосся і очей – чорний, губи складені у формі бантика...» [8, арк. 264-266]. Дещо інший опис подає Василь Чижевський: «Шелест» вважається непоганим військовим командиром, сміливий. Грицай, однак, вважав його високочкою і хвальком. Його прикмети: років 36-37, високого зросту, худорлявий, блондин, волосся злегка хвилясте, зачісує вверху, лице видовжене, риси обличчя дрібні, червонощокий» [2, арк. 38]. Документи спецорганів подавали дещо інший опис: «високого зросту, худорлявий, блондин, очі сині, лице видовжене, ніс тонкий, довгий, волосся зачісує назад, ноги тонкі» [13, арк. 364; 16, арк. 82].

Перебуваючи у підпіллі Василь Сидор одружився із Анною Романів-«Наталкою». Із приходом радянської влади вона разом із дитиною перейшла за кордон у Німеччину. Після смерті дитина і важких переживань втрати первістка А. Романів у 1945 р. повернулася до свого чоловіка. Оскільки хотіла хоч якось зменшити душевні страждання і бути поруч із ним та вести активну боротьбу (почала працювала архіваріусом крайового проводу) [12, арк. 13; 8, арк. 135].

Василь Сидор залишався провідником аж до загибелі у квітні 1949 р., що підтверджується як документами підпілля, так і документами радянських репресивних органів [6, арк. 398; 13, арк. 421; 8, арк. 131, 269; 2, арк. 36]. Радянські оперативно-розшукові документи досить багаті на детальні відомості про місця проживання і перебування В. Сидора. Зокрема, у червні-липні 1944 р. «Шелест» проживав у місті Львів по вул. Унія Люблінська, 11. На початку 1945 р. переховувався в м. Тісня Болехівського району, у травні в селі Луковиця Долішня, на початку червня 1945 р. у селі Труханів Сколівського району [16, арк. 3, 72, 74, 311-312].

Здійснюючи досить ретельний пошук «Шелеста» чекісти багато довідувалися із свідчень заарештованих. Зокрема, встановили, що

криївка «Шелеста» розташовувалася у 12 км. від бункеру «Роберта», і про неї не знав навіть останній [16, арк. 76-77].

Реалізуючи свідчення Д. Ребрика і Й. Янішевського-«Ясного» у період з 25 жовтня по 15 листопада 1946 р. на території Болехівського району Станіславської області була проведена військово-чекістська операція із ліквідації В. Сидора-«Шелеста» і Я. Мельника-«Роберта». В ході якої були ліквідовані: крайовий провідник «Роберт», заступник референта СБ крайового проводу «Тирса», технічний референт СБ того ж проводу «Скала». Захоплені зв'язкові крайового проводу. В результаті цього вдалося встановити, що «Шелест» справді переховувався у районі гори Чорна-Сигла (Болехівського р-ну), проте йому вдалося врятуватися втечею [16, арк. 77]. До речі, про цей цікавий випадок розповідає заарештований Іван Долішний-«Богдан», «Бунтар», якому довелося розслідувати причини загибелі «Роберта». Зокрема, він зазначав, що 11 листопада 1946 р., коли чекісти віднайшли палатку «Шелеста», йому ледве вдалося врятуватися втечею. Після чого він переховувався у районного провідника «Черненка» [16, арк. 78]. Чекісти намагалися також використати І. Долішнього для пошуків «Шелеста». Як один із варіантів він запропонував налагодити зв'язок із «Шелестом» через колишнього референта УЧХ Болехівського району Олену Павлишину-«Гуцулку», яка була нареченою І. Долішнього. «Гуцулка» підтримувала зв'язок із родичами І. Долішнього і таким чином можна було контактувати. В разі встановлення зв'язку вона виходила на контакт із Прокофійом Пастухом-«Зиновієм». Останній виконував роль зв'язкового та міг зв'язати із господарчим референтом надрайонного проводу ОУН Стефаном Тимківським-«Волинякою». Через якого можна було вийти на контакт до районного провідника «Черненка» і кущового «Султана» і вже через них вийти на «Шелеста». Як один із варіантів пошуку «Шелест» розглядали, що він весною міг прийти на Долинщину і тоді зв'язок налагоджувався через «Волиняку» [16, арк. 79-80].

На фінішну пряму (по агентурній справі «Верховинці») у розшуку В. Сидора чекісти вийшли 6 березня 1949 р. в с. Сваричів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл., коли під час проведення спецоперації по розшуку і ліквідації референта СБ Крайового проводу ОУН «Дениса» у вбитого був вилучений папірець розміром 10 квадратних сантиметрів, на якому від руки була нанесена карта місцевості із відзначеними хрестиками і крапками, а також із зазначеними цифрами місяця 8 і 18. Після ретельного вивчення і перевірки по карті було виокремлено місцевість – район неіснуючого тепер хутора Рузярня і річки Петрос. На основі цього документу та деяких агентурних матеріалів, які повідомляли про те, що підпільники впродовж літа – осені 1948 р. заготовляли і транспортували у цей район продукти, було вирішено провести операцію з ретельним

обшуком місцевості по річці Петрос, район хут. Рузарня і потічку Яла. З 10 по 15 березня був складений план операції і створена оперативна група в складі оперативного керівника заст. начальника Перегінського РВ МДБ ст. лейтенанта Сенькіна, старшого оперуповноваженого РВ МДБ лейтенанта Чукіна, командира взводу 7 ср. 215 СП лейтенанта Литвиненка і 14 солдатів. 6 квітня 1949 р. агент «Крук» через спеціального зв'язкового доніс, що на зазначеному місці перебуває іноземна група. Отримавши ці дані, 10 квітня заступник начальника РВ МДБ Сенькін виїхав у район хутора Поблюте-Кузьменець з метою перевірки цих даних. 11 квітня 1949 р. Сенькін вийшов із оперативною групою в район хут. Рузарня і потоку Яла. Розшук продовжувався до 14 квітня. У цей день о 13.00 бійці групи, які конспіративно пересувалися по лісі, почули шум працюючої пилки, підійшовши ближче, побачили, як підпільники будували криївку із вікнами. Одразу ж відкрили вогонь, і розпочався бій, який тривав близько години. 16 квітня 1949 р. тіла вбитих підпільників доставили в УМДБ, піддали обробці і впізнанню. Серед вбитих були виявлені: провідник Карпатського крайового проводу Василь Сидор-«Шелест» та його дружина Надія Романів-«Наталка»-«Тирса» (архіваріус крайового проводу). Крім цього з ними загинуло два охоронці В. Сидора – «Бук» і «Куна»-«Богдан» [11, арк. 196-200; 8, арк. 146-153, 154, 269; 5, арк. 397-398; 7, арк. 298; 10, арк. 9, 48]. Було вилучено 5 автоматів, 4 гвинтівки, 7 пістолетів, 2 друкарські машинки, 2 радіоприймачі і до 60 кг оунівських документів крайового проводу ОУН [16, арк. 294-296; 11, арк. 199; 7, арк. 298, 301]. Після операції чекісти для того, що пересвідчитись у загибелі В. Сидора-«Шелеста» провели ідентифікацію та впізнання тіл. У впізнанні брали участь референт пропаганди Вигодського районного проводу ОУН «Скиталець» і Козкевич Богдан Михайлович [11, арк. 198-199].

Після загибелі Василя Сидора референт пропаганди Проводу ОУН П. Федун-«Полтава» власноручно склав на нього некролог у якому писав: «Як Шеф штабу УПА-«Північ», і особливо як Командир УПА-«Захід» полк. Сидор-Шелест поклав великі заслуги на полі організації УПА та на полі виховання кадрів повстанських командирів. Член ОУН, всі учасники підпілля, всі колишні бійці і командири УПА ніколи не забудуть полк. Сидора – Шелеста – свого любимого командира, революційного керівника та друга» [4, арк. 170; 3, арк. 225зв.].

Отже, Василь Сидор належав до когорти найвизначніших діячів українського визвольного руху 1940–1950-х років. Становлення його особистості проходило у важких умовах бездержавності, що не могло не відбитися на світогляді. Пройшовши шлях від рядового члена до командира УПА-Захід і провідника цілого Карпатського краю він зумів себе проявити не лише здібним організатором-керівником, але й талановитим пропагандистом і публіцистом.

Життєвий і бойовий шлях Василя Сидора є прикладом відданої боротьби і самопожертви за Українську незалежну державу. Проте ще десятки і сотні провідних та рядових підпільників, командирів і стрільців УПА залишаються забутими і чекають на достойну згадку нащадків. Перспективним напрямком дослідження є з'ясування особливостей життєвої і бойової діяльності інших цільних діячів Карпатського крайового проводу ОУН.

Література

1. *Вовк, О.* До питання про першого командира Української повстанської армії / *О. Вовк* // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Зошит 1. – Львів: «Мс», 2003. – С. 151-158.
2. *Галузевий державний архів Служби безпеки України* (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 6. – 340 арк.
3. *ГДА СБУ.* – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 20. – 276 арк.
4. *ГДА СБУ.* – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 13. – 458 арк.
5. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 28 (1960). – Т. 5. – 491 арк.
6. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 28 (1960). – Т. 6. – 528 арк.
7. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 28 (1960). – Т. 10. – 528 арк.
8. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 110 (1954). – Спр. 2. – Т. 5. – 405 арк.
9. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 110 (1954). – Спр. 2. – Т. 7. – 315 арк.
10. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 36 (1960). – Спр. 7. – 76 арк.
11. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 59 (1953). – Спр. 6. – Т. 1. – 378 арк.
12. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 62 (1953). – Спр. 4. – Т. 1. – 289 арк.
13. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 93 (1954). – Спр. 1. – 516 арк.
14. *ГДА СБУ.* – Ф. 2-Н. – Оп. 98 (1954). – Спр. 13. – Т. 1. – 171 арк.
15. *ГДА СБУ.* – Ф. 5. – Спр. 67448. – Т. 1. – 319 арк.
16. *ГДА СБУ.* – Ф. 65. – С. 7443. – 328 арк.
17. *Забілий, Р.* Полковник УПА Степан Фрасуляк-«Хмель» / *Р. Забілий* // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 5. – Львів: «Мс», 2005. – С. 192-202.
18. *Літопис Української Повстанської Армії.* Нова серія. – Т. 10: Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907–1950). Документи і матеріали [упоряд. Сергій Богунов, Віктор Даниленко, Анатолій Кентій, Сергій Кокін, Володимир Лозицький, Микола Посівнич]. – Київ; Торонто: [б.в.], 2007. – 832 с.
19. *Мак, Б.* [Михальчук]. Василь Сидор і справа його життя / *Б. Мак.* – Тернопіль: [б.в.], 1996.

20. *Марчук, І.* Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 / І. Марчук / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. – Warszawa : «Von Borowiecky», 2000. – Т. 1-2. – Т. 1. – 1000 s.; Т. 2. – 1001-1439. // Український визвольний рух. – Зошит 2. – Львів: Видавництво «Мс», 2003. – С. 170-179.
21. *Марчук, І.* Ліквідація радянськими карально-репресивними органами Карпатського крайового проводу ОУН (1945–1954) / І. Марчук // Український націоналізм: історія та ідеї. Науковий збірник. Вип. I / [ред. Олег Баган]. – Дрогобич: Посвіт, 2009. – С. 50-60.
22. *Мірчук, П.* Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки / [авт.кол. Олександр Дарованець, Володимир Мороз, Володимир Муравський, Микола Посівнич]. Видання третє, доповнене. – Київ : Українська видавнича спілка, 2007.
23. *Онишко, Л.* Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття / Л. Онишко // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Збірник 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – Львів: Коло, 2004. – С. 30-38.
24. *Посівнич, М.* Формування військової доктрини ОУН (1929–1939) / Микола Посівнич // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 3. – Львів: «Коло», 2003. – С. 34-44.
25. *Содоль, П.* Українська Повстанча армія 1943–1949. Довідник другий / Петро Содоль. – Нью-Йорк : [б.в.], 1995.
26. *Содоль, П.* Українська Повстанча Армія. 1943–1949 : Довідник перший / Петро Содоль. – Нью-Йорк : [б.в.], 1994.
27. *Федун, Петро-«Полтава».* Концепція Самостійної України. Том 1. Твори / [упоряд. і відп. ред. Михайло Романюк] ; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича ; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Львів, 2008.
28. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).* – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – 76 арк.

УДК 911.3:[334.713:323.3:63-051](477)"192"

Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу(1921-1928 рр).

Лапченко Анастасія Сергіївна

Лапченко Анастасія. Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу (1921-1928 рр.). Стаття присвячена територіально-галузевому розміщенню селянських кустарних промислів. Досліджено адміністративно-територіальне розміщення її галузей, динаміку суб'єктів господарювання, соціальні характеристики.

Ключові слова: неп, кустар, промисли.

Лапченко Анастасія. Географическое распределение крестьянских промыслов УСРР в период нэпа (1921-1928 гг.). Статья посвящена территориально-отраслевому размещению крестьянских кустарных промыслов. Исследовано административно-территориальное размещение ее отраслей, динамику субъектов ведения хозяйства, социальные характеристики.

Ключевые слова: нэп, кустарь, промыслы.

Lapchenko Anastasiia. The geographical distributing of peasant trades of UKRAINE is in the period of new economic policy (1921-1928). The article is devoted to territorial sectorial to placing of peasant handicraft industries. Investigational administrative-territorial placing of its industries, dynamics of subjects of menage, social descriptions.

Key words: new economic policy, handicraftsman, trades

Кустарно-ремісничя промисловість не зникла з появою і розвитком великої індустрії. А продовжувала існувати і вирішувала важливі економічні та соціальні проблеми. Дрібні промисловці, кустарі і ремісники виробляли значну частину товарів повсякденного попиту. Займатися ремеслом змушувало малоземелля, велика кількість зайвої робочої сили, неможливість прожити тільки на прибутки від сільського господарства, високі податки (інколи податок перевищував дохід селянина), бажання заробляти більше.

В історичних та історико-економічних працях в основному висвітлено питання аграрних відносин. Питання селянських родинних промислів

залишається вивченим досить фрагментарно і недостатньо. Перші дослідження з питання кустарних промислів та розвитку промислової кооперації з'явилися вже в 20-ті рр.. Велика їх частина, на думку істориків 70-х - 80-х років мала лише джерелознавчу цінність, що було вірним лише частково [1, с. 443; 4; 24]. На цьому етапі були позначені важливі теоретичні проблеми і отримані значущі конкретно-історичні результати. Завдяки, насамперед, роботам А.В. Чаянова [26; 27], формується організаційно-виробничий напрям кооперативної думки, центральною ланкою якої стає ідея стійкості селянського господарства та підвищення його ефективності за рахунок мережі обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів. До цього напрямку примикали роботи А.А. Рибникова [14, с. 45; 15; 16 с. 7], в яких кустарні сільські промисли розглядалися як частина селянської економіки. Змістовні дослідження були проведені з проблеми функціонування приватного капіталу в промисловості і торгівлі в умовах непу.

Дослідники 20-х рр. були першими в узагальненні та систематизації матеріалів дослідження дрібної і кустарної промисловості 1925 р., демографічного перепису 1926 р. і частково перепису дрібної промисловості 1929 р.. Всі перераховані статистичні заходи носили всесоюзний характер, їх результати були надалі опубліковані і містили багатющий фактичний матеріал. Тільки в 60-80-ті рр.. з'явилися перші узагальнюючі дослідження, що дозволили більш об'єктивно оцінити вихідні рубежі промислової модернізації із залученням даних про динаміку кустарно-ремісничої промисловості і промислової кооперації. В середині 70-х - першій половині 80-х рр.. більш інтенсивно стали вивчатися кустарні промисли і розвиток промислової кооперації в національних республіках і великих територіях. На початку 90-х років виходить ряд нових монографій та дисертацій (О.Бут, О. Десятникова, С.Лях, М.Анисимова, М. Олійника, О. Сушка та ін.).

Джерельна база дослідження складає комплекс господарських матеріалів і документів, економічна звітність, документи виконавчих і законодавчих органів влади [9; 10; 13]. Всеросійський перепис населення 1920 року, із-за громадянської війни не вважається загальним. Перепис не охопив ті райони, де йшли військові дії (Волинську, Подільську губернії, Крим, а також деякі місцевості Європейської Росії і України). Цей факт спонукає нас до особливої обережності при розгляді його кінцевих результатів. Проте, перепис 1920 року містить певний статистичний матеріал. Іншими джерелами інформації були всесоюзний перепис 1923 року та опис районів 1924 року. Найбільш значимим і змістовним у цьому напрямку став, безперечно, перепис 1926 року, який за вмістом статистичних матеріалів є найбільш детальним і повним. Також дослідження ґрунтується на статистичних матеріалах [17; 18; 19; 20; 21; 22; 23] і періодичних виданнях [25; 2; 3].

Метою статті є комплексне вивчення основних напрямків розвитку селянських промислів і їх територіально-галузеве розміщення.

Селянське господарство ніколи не було і не могло бути господарством чисто землеробським. Окрім польових робіт, селянин і його сім'я в тій чи іншій мірі вели будівельні роботи (хата, господарські будови), виготовляли і ремонтували інвентар, одяг і взуття; займалися переробкою сільськогосподарських продуктів і т. д.. До розповсюджених на Україні селянських промислів періоду нової економічної політики відносяться вишивка, виробництво художніх тканин, килимарство, різьбярство — взагалі художня обробка дерева, гончарство, гутництво, ковальство, обробка металів і ювелірних виробів, розпис тканин, в'язання, мереживо, лозоплетіння, художня обробка шкіри, каменю, кістки та рогу, художнє плетіння, вироби з бісеру та інше.

У період НЕПу в кустарній промисловості України відбулися певні зміни і роль кустаря і ремісника майже зрівнялися. Якщо до революції перший з них виготовляв свої вироби для продажу на ринку, а другий - за замовленням, то у період НЕПу за цією ознакою розділити їх функції було неможливо. Ремісник, нерідко працюючи на споживача, виробляв свої товари й для ринку, а кустар - брав замовлення від покупців. Розподіл між ремеслами і промислами також став досить умовний, якщо гончарство належить до промислів, то вишивка, ткацтво можуть бути як хатніми ремеслами, так і промисловими (тобто виготовлялися спеціально на продаж).

Селянські господарства, які займалися ремеслами, поділялися на дві групи: ті, для яких ремесла відігравали роль допоміжного заняття, і ті, для яких це було основним видом господарської діяльності. Поєднувати землеробство і ремесло було можливим, завдяки специфіці селянського господарства, коли виробництво ґрунтувалося на особистій праці селянина і членів його родини.

Інформацію про загальну кількість господарств-промисловців на початку 1920-х років фіксують статистичні довідники. Але вони не виокремлюють сільських кустарів, хоча підкреслюють їх галузевий розподіл. Найвичерпнішими і найрепрезентативнішими даними про соціально-професійний склад сільських кустарів і територіально-галузевий розподіл є матеріали демографічного перепису 1926 р. Відразу ж перші цифри перепису 1926 року нам дають чітке бачення того що в основному промислами займалися селяни і лише не велика частина міського населення. За переписом 1926 року на селі проживало 23 646 194 особи (81,5 %), а у містах лише 5 379 553 особи (18,5%) [6, с. 88, 102]. Також це підтверджують матеріали періодичної преси, які в основному базувалися на відомостях фінансових відділів і окружних

статбюро. Так на Полтавщині діяло 102 тис. кустарів, з них лише 17 тис. у містах [12, с. 5-7].

Промислами займалися 458606 сільських кустарів. За даними демографічного перепису 1926 р. 155 тис. чол. сільського населення визнали головним заняттям промисли, а побічним - відповідно 304 тис. на селі [7, с. 31]. Статдовідники виокремлюють п'ять груп, які займалися селянськими промислами: робітники, з наймитами, що працюють лише з членами родин, «одинці», члени сім'ї що допомагають у занятті. Перша категорія налічувала 19689 чол., друга – 14586 чол., третя – 51397 чол., четверта - 332804 осіб, п'ята - 40366 чол.[6, с.106-123].

Таблиця 1

Соціально-професійний склад сільських кустарів по регіонах в 1926 р.

Соціально професійна група	Число зайнятих осіб			
	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ
Ковалів	8183	15250	10639	13951
Столярів	4 063	8450	6912	4198
Бондарів	3642	4051	3266	2116
Рогозників	275	1722	2832	758
Кожухарів	1293	1724	2012	1271
Чоботарі	16354	30256	27514	21514
Кравці	11135	19036	16955	11509

Таблицю складено автором за переписом 1926 року[5].

У цей час розпочато кооперування народних майстрів і організацію артілей, що стало одним з аспектів посилення централізації влади. Промислами керувала Українкустарспілка, створена 1922 року на I Українському з'їзді кооперації в Харкові. Насамперед налагоджували ткацький та вишивальний промисли, які не потребували значних асигнувань. Вироби українських майстринь, особливо вишивальниць, мали значний попит і активно експортувалися[8, с. 30]. На 1927 рік 90% [11, с. 8] селян займалися побутовим самообслуговуванням: ткали полотна, шили з нього одяг, самотужки ремонтували взуття тощо.

За кількістю виробничих одиниць наймогутнішим є Лівобережжя, де зосереджено 31,9% загального числа[6, с. 38]. Найбільше було

підприємств, що виготовляли одяг і предмети першої необхідності – 38,4%. Промисловці, що виробляли харчову продукцію становили 20,7 %, металообробку – 20%, текстильну – 3,2%. У виробництвах добування та обробки мінералів значну роль відіграють гончарне та цегельне виробництво. Це було обумовлено розширенням будівництва та збільшенням потреб у будівельних матеріалах. На Харківщині цей промисел був найбільш розвинений.

В добувній та обробній галузі мінералів найбільше значення має гончарне виробництво. Дані статистики показують, що на селі майже не було двигунів (лише в гончарстві і то дуже не великий відсоток). Це було обумовлено постійною потребою населення регіону в різних речах домашнього вжитку. Так кількість виробничих одиниць, що наймають робітників та службовців, складає всього 1,5 %, від загальної кількості, а тих хто має механічного двигуна нараховується всього 6 закладів по всій Україні.

Таблиця 2.

Гончарне виробництво УСРР в роки непу.

Райони	Число виробничих одиниць	В них зайнято	З них	
			Одинаків	Найманих
Полісся	1510	1744	1323	12
Правобережжя	3756	4961	2946	65
Лівобережжя	1775	2154	1459	63
Степ	707	894	557	40
Всього на Україні	7748	9753	6285	180

Таблицю складено автором за переписом 1926 року [5].

Як видно найбільше гончарів зосереджено на Правобережжі (50,7%) та Лівобережжі(22,0%). За кількістю гончарень виділялися села Кам'янецької (823), Вінницької (659), Чернігівської (6266), Білоцерківської (461), Лубенської (457),Полтавської (448), Черкаської (424), Київської (410), харківської (379), Глухівської (378), Житомирської (232), Сумської (225) округ [11, с. 57].

Сільські ковалі займалися виготовленням виробів прикладного побутового та сільсько-господарського призначення з металу. У 1925 р.

їх налічувалося 29520. Також виготовленням виробів з металу займалися слюсарі (1431), бляхарі (1327). Загалом металообробна кустарна промисловість розподілилася так: Правобережжя – 12503, Степ – 11680, Лівобережжя – 8753, Полісся – 6298 [6, с. 4-10].

В деревообробній галузі в УСРР діяло 53311 закладів, 39521 з них знаходились в сільській місцевості. Харківська округа мала – 1578, Київська – 1500, Полтавська 1427 теслярів [7, с. 1]. Лозоплетіння, також належало до деревообробної промисловості і на 98% було зосереджено в селах. Загалом в Україні лозовим промислом займалося – 3381, а рогузовим – 4646 осіб [11, с. 68].

Кустарно-текстильна промисловість мала 2931 заклад, з них конопляно-прядильних 2578, конопляно-ткацьких 20884, льняно-ткацьке 2011, решту становили промисли з виготовлення сукна, мотузок. Майже кожен селянський двір в осінньо-зимовий період багато часу віддавав цій необхідній справі. Так як вона забезпечувала родину білизною, килимами, мотузками та іншим. Між регіонами конопляно-ткацьке виробництво розподілилося так: на Правобережжі 13996, на Лівобережжі 5879, на Поліссі 1461, в Степу 349 одиниць [11, с. 76]. А льно-ткацьке селянське виробництво розподілилося по іншому: в Степу 1031, на Поліссі 743, на Правобережжі 326, а на Лівобережжі всього 6 сімейних підприємств [11, с. 78].

Якщо більшість промислів було зосереджено на селі, то чоботарством займалися лише 11, 7% на селі, решта – в місті.

Важливим є територіальне розміщення селянських промислів та групування за кількістю зайнятих осіб. Із загальної кількості промислових закладів на селі 85,2 % становлять заклади-одинаки; з двома особами – 8,1 %; 3-5 осіб – 3,5%; а понад 5 зайнятих осіб є тільки 0,5 % закладів. Що стосується промисловців-одинаків, то головним чином вони були зосереджені на Лівобережжі та Правобережжі.

Аналіз структури розміщення селянських промислів в період непу свідчить, що їх формування залежало від багатьох факторів: наслідок історично-еволюційного розвитку селянських кустарних промислів; природно-сировинні; специфіка сільськогосподарського виробництва; велика промисловість; землезабезпеченість. Це призводило до нерівномірного розподілу кустарного сектору промисловості по всій УСРР.

В округах де була розвинута важка індустрія, дрібна та кустарно-ремісничка промисловість на селі було розвинуто слабо. Так наприклад у Сталінській, Маріупольській, Луганській, Запорізькій округах. В степових округах (Павлоградська, Миколаївська, Херсонська) також було слабо розвинуто дрібна промисловість. Найбільший розвиток припадає на: Полтавську, Лубенську, Чернігівську, Київську, Харківську,

Черкаську, Роменську округи. Решта округ належала за розміром числа зайнятих осіб до середніх.

Природні багатства завжди сприяли розвитку промислів. Наприклад, наявність покладів відповідної глини зумовлювала розвиток гончарства (Правобережжя 48% від усього гончарного виробництва), хороші природні умови для вирощування конопель та льону — ткацтва (Правобережжя 31%, Лівобережжя 20%, Полісся 13%). На Поліссі широко розповсюдженими були лісохімічні промисли — смолокуріння, дігтарний, напірний. У районах Лісостепу, особливо на Правобережжі, існував каменотесний промисел. На їх розвиток також впливали інтенсивність торговельних та етнокультурних зв'язків.

Наступним фактором, що сприяв розвитку кустарно-ремісничої галузі, стало поступове вичерпання вільних земельних фондів. У низці регіонів України існувала гостра проблема малоземелля. Найбільший відсоток безпосівних господарств на Лівобережжі (24,1%), трішки менший відсоток у Степу (22,8%). Подвірне кустарно-ремісниче виробництво в цих районах, яке спочатку було сезонним заняттям, поступово ставало основним.

Всі ці фактори призвели до такого територіально-галузевого розміщення селянських промислів по УСРР в роки непу: Лівобережжя (гончарство, чоботарство, лозоплетіння, ткацтво, шевський промисел та інші), Правобережжя (гончарство, ковальство, столярство), Степ (ковальство, ткацтво), Полісся(смолокуріння, шевський). Причини розвитку на Україні кустарних промислів в період непу: недостатня забезпеченість селянства землею; недостача грошей для покриття своїх потреб, голод 1921-1923рр., розруха, природні багатства. Можна виділити 2 етапи розвитку селянських промислів в роки непу. Перший етап це 1921-1924 рр., коли система домашнього промислового та кустарно-промислового виробництва була заснована на виготовленні дрібної дешевої продукції для сільського господарських і побутових потреб і мала вигляд, як подвірне виробництво. В період другого етапу (1925-1928рр.) намітився стійкий ріст дрібної і кустарно-ремісничої промисловості. Особливо динамічний розвиток промисли отримали в 1925-1927/28 рр. – під впливом податкових пільг. Чисельність кустарів і ремісників після 1927 року подвоїлася, а обсяг продукції потроївся. Що стосується питання питомої ваги селянських промислів, дуже чітко висловився Риков на XIV конференції ВКП(б): «кустарна промисловість, промисли й ремесло УРСР мають і ще довго матимуть надзвичайно важливе значення в загальній економіці СРСР» [11, с. 37]. Саме кустарі цілком обслуговували сільське господарство різноманітним інвентарем (подушки, колесо, дуга, лещата, борони граблі, вила, лопата, серп, підкова, колода, почасти плуг молотарка, віялка, вірвока, сани, копильчаки,

бричка, візок); більшість з цих виробів велика індустрія не тільки не виробляла, але й не могла виробляти. А ними треба задовольняти сільське господарство безупинно й у великій кількості. Різноманітні потреби хатньої частини селянського господарств в рогацах, кочергах, завісах, глечиках, прибогах, скобах, кільцях, діжках, бочках стільцях і табуретах, люстрах, скринях, взутті, чашках і ложках, кінській збруї — і ці безкраї потреби селянство задовольняло само. Навіть у галузі харчових продуктів селянське господарство задовольняло свої потреби само. Потреба сільсько-господарського населення в одягу, взутті, навіть у деяких тканинах, головною частиною задовольнялися з того-ж джерела — кустарної промисловості, бо чоботи й штиблети, рукавиці, панчохи, кожухи, шапки — потрібні селу (крім приміського) не такі, які виготовляє фабрика. Зважаючи на вказані факти, можна стверджувати, що в означений період дрібна та кустарно-ремісничя промисловість на селі мала помітну питому вагу не лише в загально промисловому балансі УСРР, а і СРСР.

Література

1. *В. И. Ленин и история классов и политических партий в России.* – М., 1970.
2. *Вісник кустарно-промислової кредит кооперации України.* – Харків, 1927-1928.
3. *Вісник промислово-кредитової кооперації України* – Харків, 1929-1930.
4. *Волконский, С.П.* Кустарная промышленность Сибири // Труды первого научно-исследовательского съезда. – Новосибирск, 1927. Т.3.
5. *Всесоюзная перепись населения 1926 г.* Т. XXVIII – XXX. – Москва, 1930.
6. *Всесоюзная перепись населения 1926 г.* Т. XXVIII – Москва, 1929.
7. *Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший.* - Х., 1929.
8. *Кара-Васильєва, Т.* Декоративне мистецтво// ІУМ: у 5 т. /Голов. ред. Г. Скрипник, наук. ред. Т. Кара-Васильєва. – К., 2007. – Т.5.
9. *Комітети незаможних селян України 1920-1933 рр.* Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1968 р.;
10. *Комітети незаможних селян Харківщини. 1920-1933 рр.* Збірник документів і матеріалів. – Харків, 1961 р.
11. *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: Збірник статей/ За ред. Зарудного С.* – Харків. 1927.

12. *Лесин, П.* Кустарная промышленность на полтавщине// Украинский экономист. – 1925. 30 октября.
13. *Матеріали до державного бюджету УСРР на 1927-1928 роки.* – Харків, 1928.
14. *Рыбаков, Б. А.* Ремесло Древней Руси. – Москва, 1948.
15. *Рыбников, А. А.* Мелкая промышленность России: сельские ремесленно-кустарные промыслы до войны. – М., 1923.
16. *Рыбников, А. А.* Очерки организации сельского кустарно-емесленного хозяйства. – М., 1926.
17. *Статистика України № 85.*
18. *Статистика України № 96.*
19. *Статистика України.* Грошовий обіг селянських господарств України за 1926-27 р. №123.
20. *Статистика України.* Грошовий обіг селянських господарств України за 1927-28 р. № 156.
21. *Статистика України.* Селянські бюджети України. № 115.
22. *Статистика України.* Селянські бюджети України. № 174.
23. *Статистична хроніка за 1926-1929 рік.*
24. *Фейгин, В.* Кустарно-ремесленная промышленность СССР. – М., 1927.
25. *Хозяйство Харьковщины.* – Харьков, 1923. - № 1-8.
26. *Чаянов, А. В.* Организация крестьянского хозяйства. – М., 1925.
27. *Чаянов, А. В.* Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. – М., 1919.

УДК 94(477.74-21):061-056.87:82:050.9“1834”

Жінки-благодійниці як засновниці літературних альманахів «Подарок бедным» та «La Queteuse» в Одесі

Лісунець Людмила Ігорівна

Лісунець Людмила. Жінки-благодійниці як засновниці літературних альманахів «Подарок бедным» та «La Queteuse» в Одесі. Стаття розкриває роль жінок у виданні літературних альманахів, форми їх участі в процесі підготовки збірок до друку. Висвітлено особистий внесок Є. Воронцової, Р. Едлінг, Г. Зонтаг у справу виходу в світ видань, їх мотиви, підсумки діяльності.

Ключові слова: альманах, «Подарок бедным», «La Queteuse» Новоросійське жіноче благодійне товариство опіки бідних, Є. К. Воронцова, Р. С. Едлінг.

Лисунец Людмила. Женщины-благотворительницы как основательницы литературных альманахов «Подарок бедным» и «La Queteuse» в Одессе. Статья раскрывает роль женщин в издании литературных альманахов, формы их участия в процессе подготовки сборников к публикации. Показан личный вклад Е. Воронцовой, А. Зонтаг, Р. Эдлинг в дело выхода в свет изданий, их мотивы, итоги деятельности.

Ключевые слова: альманах, «Подарок бедным», «La Queteuse» Новороссийское женское благотворительное общество опеки бедных, Е. К. Воронцова, Р. С. Едлинг.

Lisunets Lyudmyla. Women philanthropist as founders of the literary almanacs «A gift to the poor» and «La Queteuse» in Odessa. Article revealing the role of women in publishing of the literary almanacs, the forms of their participation in the process of preparation of anthologies for publications. Shows the personal contribution E. Vorontsova, A. Zontag, R. Edling in case of release of the publications, their motives, the results of the activities.

Key words: almanac, «A gift to the poor», «La Queteuse», Novorossiysk women's charitable society for the care of the poor, E. K. Vorontsova, R. S. Edling.

Жіноча історія з початку 60-х рр. ХХ ст. є одним із пріоритетних напрямків історичних досліджень. В основному науковці вивчають життєописання, жіночий рух, участь жінок у розвитку освіти, науки, мистецтва, культури і т. д. Однак, до сьогодні майже невисвітленою залишається їх роль у виданні регіональної періодичної

© Лісунець Л. І., 2014

преси, у тому числі одеських літературних альманахів на 1834 рік, що були підготовлені Новоросійським жіночим благодійним товариством опіки бідних.

Історія видання збірок, їх культурне значення висвітлювалося науковцями: З. Бориневич-Бабайцевою, С. Боровим, І. Гребцовою та ін. С. Я. Боровий розглянув публікацію альманахів в контексті вивчення проблеми книговидавництва в Одесі [2, с. 152-160], З. Бориневич-Бабайцева – під кутом зору участі у видавництві одеських альманахів О. Пушкіна [1, с. 51-69]. До історії видання збірок як частини процесу становлення регіональної преси підійшла І. Гребцова [3]. Відомості про альманахи містяться й в роботах присвячених історії Одеси, однак дана проблема досі не повставала з позицій «жіночих студій» та гендерного підходу. Досліджуючи питання історії публікації альманахів, вчені вказували на причетність жінок до виходу збірок в світ, однак не розкривали їх ролі в «народженні» видань. Для розкриття поставленої цілі доцільно звернутися не лише до попередніх праць із даної проблеми, але й опиратися на джерельну базу, котру становлять альманахи, розкрити умови їх видання.

Жінками-благодійницями було видано дві збірки: одна російською, інша французькою мовою [9; 13]. Російськомовний варіант отримав назву «Подарок бедным», франкомовний – «La Queteuse». Поштовхом до появи альманахів стали надзвичайні обставини. В 1833-1834 рр. ХІХ ст. південними губерніями Російської імперії ширився голод, спричинений неврожаєм. Допомога голодуючим була клопотом місцевої адміністрації, яка займалася вирішенням проблем, що стали наслідками голоду (виділення коштів із казни населенню на задоволення його первинних потреб: їжа, одяг, паливо для опалення житлових приміщень). До організації надання підтримки голодуючим долучилося й Жіноче благодійне товариство, яке зуміло зібрати 107 тис. руб. для потреб постраждалих. Але незважаючи на всі зусилля влади і громадян, коштів не вистачало. За таких обставин керівництво Новоросійського жіночого благодійного товариства в особі Є. К. Воронцової (голова) та Р. С. Едлінг (заступник) прийняло рішення видати у добровільних цілях літературні альманахи.

В першій половині ХІХ ст. видання благодійних альманахів було нетрадиційним і новаторським засобом збору коштів на добровільні цілі. Проте, для одеських благодійниць це була добре обміркована комерційна акція. По-перше, ними був продуманий тип видання – альманах, який як вид періодики став популярним ще з часів декабристів. По-друге, представниці жіночого товариства мали можливість забезпечити літературно-художнє наповнення збірок, залучити багатьох відомих літераторів. По-третє, ними була правильно обрана цільова аудиторія.

Успіх і попит у населення на попередні літературні видання, що були опубліковані в Одесі («Одесского альманаха на 1830 год», виданого під редакцією М. Розберга і П. Морозова й «Литературных листков»,

щотижневих додатків до «Одесского вестника», які редагував перший) дозволяли благодійницям сподіватися на отримання певної суми, що могла бути використана для надання допомоги бідним.

Перед тим, як перейти до історії видання альманахів, слід відзначити устої тогочасного суспільства, його гендерну нерівність. Література й видавнича справа в Російській імперії першої половини XIX ст., як і інші сфери політичного, економічного, культурного життя країни, знаходилися в руках чоловіків, тому видання збірок жінками було дзвіночком, який сповіщав про збільшення частки участі жінок у громадському житті країни, зміну застарілих гендерних позицій. Треба відзначити, що учасниці товариства взялися за дану справу не маючи знань, навичок і досвіду, потрібних для даного проекту. Не відкидаючи того факту, що основними авторами альманахів були чоловіки, ключова роль жінок полягала в тому, що саме вони були ініціаторами їх видання та вели самостійно всю роботу з редагування збірок. Таким чином, видання альманахів стало одним із проявів гендерної взаємодії.

Р. С. Едлінг мала гарні організаторські здібності, тому на неї була покладена відповідальність за вихід у світ обох альманахів. Вона вела листування з авторами, упорядковувала розділи видань, домовлялася з типографією. Даний внесок у загальну справу не був випадковим. Р. Едлінг приятелювала з багатьма іменитими поетами і письменниками того часу, проводила у своєму будинку літературні вечори, тому їй було досить легко вмовити літераторів надати свої матеріали для публікації.

Одному із перших Р. С. Едлінг написала поетові В. Г. Теплякову, з яким вона вела постійне листування і котрий завдячував їй своїм службовим просуванням. За таких обставин вона могла розраховувати на позитивну відповідь. В листі до поета Р. Едлінг писала: «Я вчора дізналася, що в перших двох номерах «Телескопа» немає «Песни казака». Сподіваюся, що Ви надасте її нам, і прошу Вас принести мені її, як і в тому числі «Старушку», сьогодні ж ввечері, щоб провести через вогнище чистилища, тобто цензуру, якомога швидше» [8, с. 16]. Поет відгукнувся на прохання та на додачу прислав ще один свій вірш «Два Ангела». Твір «Старушка» В. Тепляковим був присвячений Р. Едлінг:

«Когда, грустя, ты дряхлыми перстами
Коснёшься струн поэта своего,
И каждый раз, как вешними цветами
Обвиль портрет задумаешь его, –
Пари в тот мир ты набожной душою,
Где для любви настанет вечный май;
И, добрый друг, стихи мои порою
Пред камельком трескучим напевай».

Активним помічником благодійниць став відомий письменник і публіцист О. С. Стурдза, брат Р. С. Едлінг. Його талант цінувала й

Є. К. Воронцова. У її бібліотеці зберігалася робота літератора «О богоугодных заведениях г. Одессы». Стаття О. Стурдзи «О благотворительности общественной» відкривала російськомовний варіант альманахів й носила пропагандистський характер. Зупиняючись, на цілях і завданнях благодійності, етапах розвитку явища, О. Стурдза закликав громадськість засновувати й ставати членами добродійних товариств. Особливу увагу він акцентував на безкорисливості благодійності «Дане дослідження чітко доводить, що людинолюбчі товариства найкращі й найважчі, оскільки ґрунтуються лише на любові... безпристрасна боротьба... без нагороди, без заохочення... ось строги призначення милосердних братств...» [11, с. 23-24].

Стаття «О частной благотворительности» також була закликом громадськості долучатися до добродійності. Доказом чого є її епіграф «Нехай буде надлишок Ваш, із нуждою їх». Як і в попередній статті автор доводить читачам, що благодійність є однією із чеснот і обов'язком кожного. О. Стурдза наголошував, що займатися добродійністю людям заважають їх пороки («...забанки, гординя, марнославодство, хіть, недбалість – ось вороги людинолюбства та братерства. Вони поглинають надлишок заможного, тобто майно бідняка...» [12, с. 10-11]).

Строки видання альманахів були вкрай зжатиими, тому до збору матеріалів долучилися всі члени товариства, які мали змогу допомогти.

Є. К. Воронцова звернулася з проханням надіслати свої твори для публікації до О. С. Пушкіна. В листі, датованому 26 грудня 1833 року, вона писала: «Бідність, що пригнічує місто, в якому Ви жили і котре завдяки вашому імені ввійде в історію, дала можливість проявитися в повній мірі почуттю милосердя його жителів. Утворилося товариство, яке поставило собі за ціль здійснення благородної мети, заради якої було зроблено чимало щедрих пожертвувань... багатьом страждаючим була надана допомога, але потрібно продовжити дану справу...» [10, с. 535]. О. Пушкін, котрий сам був прихильником видання літературних альманахів, пам'ятав про підтримку з боку Є. Воронцової під час свого заслання й про жінку, що займала значне місце в його творчості (воронцовський цикл малюнків, вірші «Талисман», «Сожённое письмо», «Ненастный день потух...» і т. д.), дав позитивну відповідь на її прохання та пообіцяв надіслати декілька сцен із «Русалки» [9, с. 868]. На жаль, твір не був опублікований в російськомовному варіанті альманахів, ймовірно, по причині коротких строків, а матеріали надіслані О. Пушкіним запізнавалися до виходу в світ видань. Під час підготовки збірок Є. Воронцова відіграла ще одну важливу роль. Використовуючи уповноваження свого чоловіка, М. Воронцова, вона змогла прискорити процес отримання дозволу на друк альманахів.

Відома дитяча письменниця Г. П. Зонтаг, використовуючи свої родинні зв'язки, звернулася за допомогою до публіциста й письменника І. В. Кириєвського. В листі, датованому 16 листопадом 1833 р., вона

писала: «Я тепер прошу не просто про послугу, і прошу від імені поважних дам Новоросійського Жіночого товариства опіки бідних. Тобі вже відомо, що в краї неврожай; голод та бідність жахливі. В числі способів, які вигадало жіноче товариство для збору коштів на допомогу бідним вирішено також видати альманахи російською і французькою мовою...Прошу тебе зробити добру справу прислати одну із твоїх п'єс...» [4].

І. Кириєвський, як й інші літератори, одразу відгукнувся на прохання. Він підтримав ідею Новоросійського жіночого товариства та в одному із листів до Г. Зонтаг писав: «В діях одеських дам я бачу не тільки добру справу, але – що на мою думку, краще – справу дійсно прогресивну. Вона гарна не тільки в плані моралі, але й громадському, як новий зігріваючий душу доказ, що освіченість наша просунулась вперед... не менш хорошим знаком здається мені і те, що одеські дами обрали як один із засобів збору коштів видати альманахи» [4]. Стаття І. Кириєвського «О русских писательницах. Письмо к Анне Петровне Зонтаг» також була проявом підтримки жінок, але вже на літературній ниві. Автор вперше написав про жіночу літературу як про особливе соціокультурне явище 30-х рр. XIX ст., що має свої особливості та вектори розвитку [5, с. 120-158]. Серед жінок-письменниць І. Кириєвський виділив: Є. Ростопчину, З. Волконську, Є. Кульман, Н. Теплову, К. Тимашеву, Г. Готовцеву, Г. Абамелік, і звичайно Г. Зонтаг.

Покажемо є те, що серед співавторів альманахів зі своїми роботами виступили й молоді та талановиті поетеси Н. Теплова, Г. Готовцева, О. Северина, Ю. Крюндер (що до речі доводить обґрунтованість слів І. Кириєвського).

На момент видання збірок Н. Теплова вже була визнаною поетесою. Її вірші були опубліковані на сторінках «Московского телеграфа» і «Дамского журнала», а незадовго до виходу в світ «Подарка бедным» вона видала поетичну збірку своїх віршів. Однак, вона не відмовилася допомогти благодійницям і надіслала для публікації в російськомовному альманасі вірш «Спокойствие». Поетеса Г. Готовцева, талант якої був визнаний П. В'яземським, Ю. Бартедьовим, О. Пушкіним, також надала свої матеріали. Р. Едлінг залучила до публікації в франкомовному варіанті альманахів талант своєї давньої подруги Ю. Крюндер, котра надала для друку свою роботу «Олексій. Російська повість». Р. Едлінг, можливо, стала ініціатором публікації поезії своєї сестри О. Севериної, яка померла задовго до видання збірок. Не стала творчим донором збірки Г. Зонтаг, очевидно через своє амплу дитячої письменниці, твори якої не вписувалися в загальний контекст альманахів.

Починання членів товариства відзначив й одеський вчений та поет А. Шапеллон, присвятивши діяльності жінок в боротьбі з голодом два поетичні твори: «Посвята графині Є. К. Воронцової бідним», «Епілог

одеським дамам». В останньому творі автор наголошував на колективній роботі членів організації, котрі в скрутний час дали прихисток сиротам. Посвята ж окремого вірша особі Є. Воронцової свідчить про неабиякий її внесок і особисту ініціативу у справі надання допомоги нужденним.

«Вы можете услышать его в ваших сердцах

Этот призыв к благотворительности,

Для вас, поэтому, признание тех

Кому вы слезы вытирали».

Рішення опублікувати свої роботи на сторінках альманахів прийняли й інші відомі літератори. А. Совинський надав для друку вірш «Сиротка» і переклав сонет А. Міцкевича «Чатырдаг», С. Шевирьов написав нарис «Глаза Италии», П. Морозов – статтю «Праздники Рождества Христова и Новый год в Одессе».

До франкомовного варіанту альманахів, який дістав назву «La Queteuse. Almanach litteraire pour l'annee 1834, public par la societe de charite des dames de la Nouvelle Russie» увійшли твори А. Шапеллона «Підняття Олександрівської колони в Санкт-Петербурзі»; О. Стурдзи «Світ фізичний як емблема морального світу»; Л. Рене «Вмираючий Тассе», [13]. Окрасою франкомовного альманаху став раніше неопублікований вірш Ламартина «Послання до імператора Олександра».

Процес підготовки альманахів яскраво ілюструє прояви «Women's power» (сили жінок), які за допомогою неформальних зв'язків (приятельство, родинні зв'язки) впливали на життя країни.

Російськомовний альманах вийшов у світ у лютому 1834 р., франкомовний – в квітні [6; 7]. Збірки можна було придбати у магазинах Одеси за ціною 7 руб. за екземпляр. Передплатниками альманахів були не тільки одесити, але й жителі інших міст. Збірки відрізнялися між собою за змістом і об'ємом, але всі кошти від їх продажу були передані до рук «сірих і убогих» [3, с. 305].

Таким чином, «Подарок бедным» та «La Queteuse» за класифікацією альманахів належать до типу благодійних. Видання Жіночим благодійним товариством збірок стало прецедентом для започаткування традиції видання літературних альманахів із добродійною ціллю, що оформилася в другій половині XIX ст. Наприклад, збірка «Складчина» була видана російськими літераторами на чолі з І. Гончаровим із метою допомогти голодуючим Самарської губернії, «Клич» – постраждалим від Першої світової війни. Підготовка видань в світ засвідчила зміни громадському житті країни, збільшення ролі жінок в суспільстві, їх активну позицію, своєчасні та продуктивні дії і, що не менш важливо підтримку жіночих починань з боку чоловіків.

1. *Бориневич-Бабайцева, З.* Пушкин и одесские альманахи / З. Бориневич-Бабайцева // Пушкин. Статьи и материалы. (Под ред. М. П. Алексеева). – Одесса, 1926. – Вып. 2. – С. 51-69.
2. *Боровий, С. Я.* Книга в Одессе в первой половине XIX века. / С. Я. Боровий // Книга. Исследования и материалы. – Одесса, 1967. – Вып. 1. – С. 152-160.
3. *Гребцова, И. С.* Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.) / И. С. Гребцова. – Одесса, 2002.
4. *Дело истинно просвещенное. Об истории появления на свет альманаха «Подарок бедным»* [Электронный ресурс]. Режим доступа // <http://religia.eduhmao.ru/info/5/5683/83611/> // Доступ. – 27. 03. 2014.
5. *Кириевский, И. В.* – О русских писательницах. Письмо к Анне Петровне Зонтаг / И. В. Кириевский // Подарок бедным. Литературный альманах. – Одесса, 1834. – С. 120-158.
6. *Одесский вестник.* – 1834. – 21 февраля.
7. *Одесский вестник.* – 1834. – 18 апреля.
8. *Письма графини Р. С. Эдлинг к В. Г. Теплякову* // Русский библиофил. – 1916. – № 5. – С. 13-27.
9. *Подарок бедным.* Литературный альманах. – Одесса, 1834.
10. *Жизнь Пушкина, рассказанная им самим и его современниками: Переписка. Воспоминания. Дневники.* В 2-х т. / Сост., вступ. ст. и примеч. В. В. Кунина. – М., 1987. – Т. 1.
11. *Стурдза, А.* О благотворительности общественной / А. Стурдза // Подарок бедным. Литературный альманах. – Одесса, 1834. – С. 19-43.
12. *Стурдза, А.* О частной благотворительности. / А. Стурдза // Подарок бедным. Литературный альманах. – Одесса, 1834. – С. 1-18.
13. *La Queteuse.* Almanach litteraire pour l'annee 1834, public par la societe de charite des dames de la Nouvelle Russie. – Odessa, 1834.

Радянсько-іранська співпраця у сфері важкої промисловості, 1972–1990

Пилипенко Вікторія Вікторівна

Пилипенко Вікторія. Радянсько-іранська співпраця у сфері важкої промисловості, 1972–1990. Автор розкриває головні аспекти радянсько-іранської співпраці у провідних галузях важкої промисловості, таких як машинобудування й металургія. На основі архівних джерел та опублікованих документів робиться висновок, що співпраця СРСР й ІРІ у розвитку важкої промисловості будувалася на взаємовигідній основі та гарантувала обом державам втілення своїх внутрішньо та зовнішньополітичних інтересів у життя.

Ключові слова: машинобудування, металургія, радянські спеціалісти, індустріалізація, Близький Схід, СРСР, Іран.

Пилипенко Вікторія. Советско-иранское сотрудничество в сфере тяжелой промышленности, 1972–1990. Автор раскрывает главные аспекты советско-иранского сотрудничества в таких направлениях тяжелой промышленности как машиностроение и металлургия. На основании архивных источников и опубликованных документов делается вывод, что сотрудничество СССР и ИРИ, направленное на развитие тяжелой промышленности, строилось на взаимовыгодной основе, отличалось своей стабильностью и способствовало воплощению внутренних и внешнеполитических интересов обеих государств в жизнь.

Ключевые слова: машиностроение, металлургия, советские специалисты, индустриализация, Ближний Восток, СССР, Иран.

Pylypenko Viktoria. Soviet-Iranian cooperation of heavy industry sphere, 1972–1990. The author reveals the main aspects of the Soviet-Iranian cooperation such as heavy industry, machine building and metallurgy. Based on archival sources and published documents concluded that the cooperation between the USSR and Iran, aimed at the development of heavy industry, was built of mutually beneficial basis, very high stability and help implement domestic and foreign policy of both countries in life.

Key words: machine building, metallurgy, soviet specialists, Middle East, USSR, Iran.

Іран у структурі міжнародних економічних відносин виступав у ролі провідного експортера нафтогазових ресурсів. Важка промисловість довгий час не розглядалася іранським керівництвом як стратегічно важлива галузь економіки. У «ніксонівську» і «фордівську»

еру Сполучені Штати, будучи зацікавленими у перетворенні Ірану на незалежну дружню державу – обов'язкового союзника у протистоянні радянському проникненню у близькосхідний регіон, підтримали реформи Пехлеві, націлені на індустріалізацію держави [22, р. 47]. Інвестиції американських корпорацій у нафтогазовий сектор іранської економіки, разом із отриманими надприбутками від нафтового експорту, стимулювали будівництво в Ірані промислових підприємств «під ключ», повністю зав'язаних на імпортованих, здебільшого зі США, запчастинах [6, с. 3]. Використання іноземних технологій у створенні комплексу підприємств важкої промисловості ставило іранську економіку у повну залежність від інтересів іноземних партнерів й перетворювало збудовані виробничі комплекси на послуговувачів інтересів нафтових монополій. Однак, процес «шахської індустріалізації» здебільшого гальмувався через незацікавленість американських інвесторів вкладати гроші у поза нафтовий сектор економіки Ірану. Саме тому Реза Пехлеві починає налагоджувати контакти з Радянським Союзом, як імовірним партнером у розвитку іранського машинобудування та металургії. СРСР, у свою чергу, прагнув скористатися відсутністю американської зацікавленості у побудові в Ірані незалежних від поставок зі США великих підприємств й тим самим розширити свою присутність у районі Перської затоки.

Перші домовленості з Іраном щодо участі радянських спеціалістів у спорудженні металургійного та машинобудівного заводів були проведені ще 13 січня 1966 р. під час підписання Договору про економічну й технічну співпрацю. Умови радянсько-іранського договору розширювали торгівельно-економічний потенціал Ірану, відкривали для радянської металургії нові ринки збуту продукції й технологій. Дослідження співпраці СРСР й Ірану у сфері важкої промисловості відкриває нові аспекти радянської зовнішньої політики по відношенню до іранської держави, дає можливість по-новому оцінити характер радянсько-іранських відносин й надає науковій проблематиці актуальності.

Мета статті – дослідити головні аспекти радянсько-іранської співпраці у провідних галузях важкої промисловості. Головними завданнями даної статті, виходячи з актуальності та мети дослідження є: розкрити етапи радянсько-іранської співпраці у машинобудуванні та металургії; визначити політично-економічний аспект зближення СРСР з Іраном у сфері важкої промисловості; проаналізувати документальну основу радянсько-іранських промислових контактів.

Реалізація поставлених мети й завдань стала можлива за рахунок широкої джерельної та історіографічної бази дослідження. Джерела, на які спирається автор у ході написання статті, можна поділити на декілька груп: архівні матеріали, опубліковані документи й джерела особового походження. До архівних матеріалів належать документи з

фонду Архіву зовнішньої політики РФ (АВПРФ) [3; 4; 11; 10; 12; 13; 14], більшість з яких уперше вводяться до наукового обігу.

Конституція Ісламської Республіки Іран (1979 р.) [5] й Довгострокова програма торгівельно-економічної й науково-технічної співпраці між СРСР й ІРІ [2] складають групу опублікованих документів та дають змогу проаналізувати розвиток радянсько-іранських відносин у післяреволюційний період 1978 – 1989 рр.

Джерела особового походження – спогади, інтерв'ю радянських спеціалістів, що брали участь у побудові іранських промислових об'єктів, представника КДБ в Ірані [1; 8; 15; 21] сприяють більш глибокому розумінню рівня радянсько-іранської співпраці.

Радянсько-іранські відносини у сфері важкої промисловості не знайшли широкого відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Внесок СРСР в іранський поза нафтовий сектор економіки залишається маловивченим. Окрему інформацію можна отримати у дослідженнях американського історика Парсонса [22], російських економістів В. Ніхаміна [9] й С. Кудяєва [6], а також з оглядів радянських [17; 18] й сучасних російських [7; 16] журналістів, розміщених у газетах «Правда», «Ленінська правда» та електронних виданнях.

Спорудження перших об'єктів машинобудування та металургії, за сприяння радянських спеціалістів, розпочалося 1972 р. з введення у дію Аракського машинобудівного (спеціалізувався на випуску підйомних кранів, металоконструкцій, прокатних котлів, обладнання для цукрових, цементних заводів, сільськогосподарських машин) й Ісфаханського металургійного заводів [16].

Офіційна закладка Ісфаханського заводу разом із першими відрядженнями радянських спеціалістів строком на два роки відбулись ще 1968 р. у рамках дії Програми Ради економічної взаємодопомоги країнам, що розвиваються [15]. Фактичне спорудження металургійного комплексу тривало три роки, з 1970 до 1973 р., й включало в себе будівництво ливарного комплексу, цехів коксохімічного виробництва з одночасними розвідками родовищ залізної руди в районі Бафка – Заранда, відкриттям покладів вугілля на півночі країни [21]. Іранська газета «Кейхан Інтернешенал» 1972 р. писала, що металургійний завод є найбільш популярним заходом іранського уряду, який користується повною підтримкою усього народу [16]. Один з радянських спеціалістів так описував ставлення іранців до будівництва нового промислового об'єкту: «У самий розпал будівництва мені неодноразово доводилося чути від іранських інженерів, що люди працюють самовіддано, а від журналістів – гордість за участь у спорудженні металургійного заводу, як запоруку економічної незалежності Ірану» [7].

Остаточне завершення будівництва Ісфаханського металургійного комбінату відбулося 1972 р., а 1973 р. отримано першу сталь. На

церемонії урочистого пуску шах Ірану висловив слова подяки СРСР та радянським спеціалістам, наголосивши на якісно новому форматі радянсько-іранських відносин [21].

Введення в дію перших спільних радянсько-іранських промислових комплексів сприяло підписанню між СРСР та Іраном 1972 р. Договору про поглиблення й розширення технічно-економічної співпраці. Газета «Правда» оцінила такий виток двосторонньої співпраці як «приклад зовсім нових міжнародних економічних договорів між державами, які докорінним чином відрізняються від економічних відносин між капіталістичним та розвиваючими країнами, що покладені на економічне закабалення» [17, с. 5]. Підписаний Договір став предметом обговорення на V засіданні Постійної радянсько-іранської комісії з питань економічної співпраці та був взятий за основу під час розроблення п'ятої іранської п'ятирічки, 1973 – 1978, де планувалося залучити радянських спеціалістів до будівництва ТЕС в Ахвазі та розширення Аракського машинобудівного заводу [16].

Перший секретар Народної партії Ірану Ірадж Іскендері наголосив на першочерговому значенні економічної й технічної допомоги Ірану з боку СРСР у справі здобуття іранської економічної незалежності. На XXV з'їзді КПРС 25 лютого – 5 березня 1976 р. він зауважив, що «в умовах безпосередньої радянської допомоги було закладено фундамент ключових галузей індустрії в Ірані – металургії та машинобудування, почалася розробка родовищ кам'яного вугілля й залізної руди. [...] Наш народ завжди буде пам'ятати про безкорисливу допомогу свого великого сусіда» [19, с. 137].

Радянські спеціалісти, кількість яких за даними резидента КДБ СРСР у 1979 – 1983 рр. СРСР Л. Шебаршініна становила більше 2 тис. осіб, продовжували працювати на стратегічно важливих заводах Ірану навіть в умовах формування нової держави – Ісламської Республіки Іран (ІРІ) [8]. Складнощі для фахівців з СРСР виникали здебільшого під час проходження прикордонного контролю перед вильотом з території Ірану у зв'язку із закінченням строку дії контракту. Так, 14 липня 1980 р. Посольство СРСР повідомляло про необґрунтоване затримання у Мехрабатському аеропорту старшого інженера «Технопромекекспорт» Ільїнського Ігоря Павловича, що надавав технічну допомогу іранським будівельникам у м. Ахвазі [3, л. 144]. Подібна ситуація виникла 10 жовтня 1980 р., коли на одній із вулиць Тегерану були незаконно затримані й утримані під вартою радянські спеціалісти Геннадій Дорофеев й Олександр Скорік, що мали надавати допомогу Національній іранській сталеливарній компанії з проектування вугільних шахт в рамках удосконалення виробничих потужностей Ісфаханського металургійного заводу [4, л. 29]. Після нетривалих перемовин спеціалісти були відпущені.

Незважаючи на проголошення Хомейні боротьби з недопущення іноземного економічного панування над економікою країни [5] й пов'язаним з цим перехідним періодом, радянсько-іранська співпраця у машинобудуванні та металургії зберігала позитивні тенденції. У Радянському Союзі з 1980 р. почала реалізовуватися обширна програма розвитку машинобудування, націлена на збільшення у 2,7 рази відпускну продукції порівняно з показниками 1970 р. [20, с. 52]. Нарощування виробничих потужностей радянського машинобудування частково пояснювалося збільшенням попиту іранської промисловості на імпортовані товари й устаткування з СРСР. Так, 26 липня 1980 р. Національна іранська металургійна компанія (НІСК) направила ноту до уряду СРСР з проханням надати інформацію щодо промислових товарів, вироблених в Радянському Союзі для подальшої закупівлі деяких необхідних найменувань [10, л. 7]. Імпорт продукції мав здійснюватися на умовах, передбачених у протоколі IX засідання Постійної комісії з економічної співпраці, який був підписаний Революційною радою ІРІ одночасно з ноту-проханням до радянського уряду і компанії «Технопромекекспорт» [10, л. 11].

Радянсько-іранські перемовини щодо подальшої співпраці у сфері важкої промисловості закінчилися згодою СРСР направити своїх спеціалістів для проведення робіт з розширення упродовж 1981 – 1983 рр. Ісфаханського металургійного комбінату [9, с. 140]. У 1982 р. між «Цветметромэкспорт» й Національного іранської сталеливарною компанією було підписано контракт на поставку до Ірану обладнання, матеріалів, запасних частин для вугільних шахт й збагачувальних фабрик [12, л. 83]. Однак, фінансові проблеми Ірану, зумовлені витратами на ведення ірансько-іракської війни, поставили реалізацію умов контракту під загрозу. НІСК почала затримувати виплату 1,8 млн клірингових доларів за роботу в першому і другому кварталах 1983 р. радянських інженерів, що допомагали в будівництві й введенні в експлуатацію розвіданих гірничих об'єктів ІРІ [12, л. 84]. Зріс до 4,7 млн клірингових доларів борг сталеливарної компанії за поставлені Радянським Союзом обладнання й матеріали [13, л. 90]. Фінансова тяганина негативним чином вплинула на радянсько-іранські економічні відносини, обмеживши їх до нечастих міжгалузевих контактів.

Ситуація почала змінюватися на краще з 1986 р. у зв'язку з поновленням діяльності Постійної комісії з питань економічної співпраці між СРСР й ІРІ. На X засіданні Комісії розглядалися питання конкретних радянсько-іранських економічних контрактів у таких галузях як чорна металургія, енергетика [18]. Закінчилися перемовини підписанням 1987 р. договорів на поставку з Радянського Союзу для Ісфаханського металургійного заводу і його вугільно-сировинної бази запчастин,

необхідних для проведення робіт з доведення проектної потужності заводу до 1,9 млн. т сталі/рік [18]. Надалі зв'язки СРСР з Іраном у вирішенні питань спільного розвитку іранських машинобудування та металургії збільшувалась з геометричною прогресією. Перспективи подальшого розширення співпраці по Аракському машинобудівному заводі між в/о «Машиноекспорт» й компанією «Машинсазі Арак» були накреслені на XI засіданні Постійної комісії з питань економічної співпраці, а почали втілюватися в життя направленою 1989 р. в Тегеран радянською делегацією, що мала провести переговори з питання модернізації, розширення заводу та поставок запасних частин [11, л. 85; 198]. Розгорнулася тісна співпраця між Ісфаханським металургійним заводом та металургійними підприємствами м. Запоріжжя Української РСР. Навесні 1989 р. було розроблено проект зустрічі Запорізьким міськвиконкомом делегації з м. Ісфахана, а його реалізація відбувалася з 13 до 20 липня 1989 р. [14, л. 34; 95]. Одночасно із організацією обміну досвідом двох міст – центрів металургійної промисловості Запоріжжя й Ісфахана, у Тегерані відбувалася зустріч Торгового представника СРСР в ІРІ В. І. Борисова з першим заступником міністра важкої промисловості Ірану С. Фарахані з метою попереднього розгляду питання розвитку співпраці у важкому машинобудуванні [14, л. 187]. Безпосереднім наслідком усіх двосторонніх візитів та попередніх домовленостей стало підписання 22 червня 1989 р. Довгострокової програми торгівельно-економічної й науково-технічної співпраці між Радянським Союзом та Іраном. У частині програми, що стосувалася розвитку металургії й машинобудування розкривалися плани спільних радянсько-іранських промислових проектів строком до 2000 р.: «поетапне розширення потужностей Ісфаханського металургійного заводу до 4 млн. т сталі/рік, виробництво обладнання й матеріалів, необхідних для металургійної промисловості; реконструкція Аракського машинобудівного заводу й спорудження нового заводу в Есфараені, подальша кооперація й обмін залізничною технікою, обладнанням для ТЕС, агрегатів для важких промислових кранів» [2]. Підписання Програми мало позитивні наслідки не лише для побудови радянсько-іранських відносин, але й для радянського машинобудування, що переживало затяжну технологічну кризу.

Головною перепорою до збільшення експорту радянської машинобудівної продукції, згідно з доповіддю міністра економіки СРСР Є. Т. Гайдара, був низький технічний рівень та якість продукції. Міністр наголошував, що лише 12% виробів машинобудування є конкурентоздатними на зовнішньому ринку. Лише у першій половині 1988 р. на експортну машинобудівну продукцію надійшло більше 194 тис. рекламаций із-за кордону [1]. Саме тому побудова довгострокових радянсько-іранських відносин у машинобудівній та металургійній галузях давали можливість Радянському Союзу зберегти представництво свого виробника на близькосхідному ринку й розпочати

поетапну модернізацію важкої промисловості без значних фінансових ризиків у цій сфері. Іран, у свою чергу, розглядав співпрацю з СРСР у машинобудуванні та металургії як запоруку стабільного розвитку власних об'єктів важкої промисловості, орієнтованих, в умовах дії економічних санкцій, виключно на радянську сировину й технологічний досвід.

Таким чином, стабільність радянсько-іранської співпраці у важкій промисловості засвідчила стратегічну важливість для Ірану радянського промислового ринку, а для СРСР означала збережену можливість впливати на Іран як важливого суб'єкта близькосхідних міжнародних відносин.

Література

1. *Гайдар, Е. Т.* СССР и падение цен на нефть. Суть выбора [Электронный ресурс] / Е. Т. Гайдар [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ru-90/content/> – Доступ. – 24.05.2014 г.
2. *Долгосрочная* программа торгово-экономического и научно-технического сотрудничества между Союзом Советских Социалистических Республик и Исламской Республикой Иран на период до 2000 года от 22 июня 1989 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lawsector.ru/data/dos09/txc09924.htm/>. – Доступ. – 30.04.2014 г.
3. *Исходящие ноты* Посольства СССР в ИРИ в МИД ИРИ // АВПРФ. – Ф.174. – Оп.64. – П.267. – Д.1. – 1980. – 193 л.
4. *Исходящие ноты* Посольства СССР в ИРИ в МИД ИРИ // АВПРФ. – Ф.174. – Оп.64. – П.267. – Д.2. – 1980. – 207 л.
5. *Конституция* Исламской Республики Иран [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/archives/140/> – Доступ – 24.03.2014 р.
6. *Кудаев, С. М.* Процесс либерализации экономики Ирана в 80-90-е годы XX века: автореф. дис. ... канд. эконом. наук: 08.00.14 / Садулла Магомедович Кудаев. – М., 2003. – 24 с.
7. *На основе* взаимной выгоды [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-reading.ws/chapter.php/1020508/3/Nenashhev-na_perekrestke_vekov.html/. Доступ – 15.05.2014 г.
8. *«Ни Запад, ни Восток».* 30 лет под этим лозунгом аятоллы Хомейни живет и развивается Исламская Республика Иран // Интервью с генерал-лейтенантом Леонидом Шебаршиным, 1999 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://shebarshin.ru/vpk.html/>. Доступ. – 15.05.2014 г.

9. *Нихамин, В. П.* Внешняя политика Советского Союза / В. П. Нихамин, А. Л. Адамишин. – М., 1985.
10. *Ноты МИД ИРИ в Посольство СССР в ИРИ // АВПРФ.* – Ф.174. – Оп.64. – П.267. т.2. – Д.4. – 1980. – 163 л.
11. *Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в ИРИ // АВПРФ.* – Ф.174. – Оп.73. – П.293. – Д.1. – 1989. – 286 л.
12. *Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в Иране // АВПРФ.* – Ф.174. – Оп.67. – П.274. – Д.3. – 1983. – 292 л.
13. *Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в Иране // АВПРФ.* – Ф.174. – Оп.67. – П.274. – Д.2. – 1983. – 184 л.
14. *Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в ИРИ в МИД ИРИ // АВПРФ.* – Ф.174. – Оп.73. – П.296. – Д.3. – 1989. – 295 л.
15. *Смиренникова, Е.* Иран 70-х: командировка моей мамы Татьяны Смиренниковой [Электронный ресурс] / Е. Смиренникова. – Режим доступа: <http://newsvo.ru/blogovo/5640/>. Доступ – 15.05.2014 г.
16. *Советские и иранские специалисты у доменной печи металлургического завода [Электронный ресурс].* – Режим доступа: http://www.e-reading.ws/chapter.php/1020508/4/Nenashev-na_per-ekrestke_vekov.html/. Доступ – 15.05.2014 г.
17. *Советско-иранское сотрудничество // Правда.* – 1972. – 13.10. – №.287(19795) – С.5.
18. *СССР – Иран: экономическое сотрудничество // Ленинская правда.* – 1988. – 09.02. – №32(20403) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://how-much.net/publ/estvo/4-1-0-913/>. Доступ. – 15.05.2014 г.
19. *XXV съезд КПСС: стенографический отчет от 25.02. – 05.03. 1976 г.* – М.: Издательство Политической литературы, 1976. – Т.3. – 310 с.
20. *XXVI съезд КПСС: стенографический отчет от 23.02. – 03.03. 1981 г.* – М.: Издательство Политической литературы, 1981. – Т.1. – 384 с.
21. *Шахиншахское государство Иран в 70-е гг. XX в. глазами человека из СССР: Исфаханский металлургический комбинат // Дороги Ирана [Электронный ресурс].* – Режим доступа: <http://respublika-iran.ru/isfaxanskij-metallurgicheskij-kombinat/>. Доступ – 15.05.2014 г.
22. *Parsons, A.* The Pride and the Fall. Iran 1974 – 1979 / A. Parsons. – London, 1984.

Развиток поштовой гоньбы у Таврийській і Херсонській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст.

Федорченко Олег Володимирович

Федорченко Олег. Развитие поштовой гоньбы у Таврийській і Херсонській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. На основі архівних і статистичних джерел розглядаються системи утримання поштових станцій у Російській імперії. Основну увагу приділену аналізу функціонування поштовой гоньби Таврійської і Херсонської губерній.

Ключові слова: поштова гоньба, пошта, Таврійська і Херсонська губернії, поштові станції.

Федорченко Олег. Развитие почтовой гоньбы в Таврической и Херсонской губерниях в конце XIX – в начале XX ст. На основе архивных и статистических источников рассматриваются системы содержания почтовых станций Российской империи. Основное внимание уделено анализу функционирования почтовой гоньбы Таврической и Херсонской губерний.

Ключевые слова: почтовая гоньба, почта, Таврическая и Херсонская губернии, почтовые станции.

Fedorchenko Oleg. The development of postal rush in Tavrian and Kherson provinces in the end of XIX – at the beginning of the XX century. The article decided to a weakly studied problem such as postal rush functioning in Tavrian and Kherson provinces in the end of XIX – at the beginning of the XX century. Base on the statical stuff was implement detail analysis of functioning postal persecution in Tavrian and Kherson provinces with general imperial indexes.

Key words: postal rush, post, Taurian and Kherson provinces, postal station.

Розвиток суспільства у багатьох аспектах визначається його комунікативною і комунікаційною складовими. Комунікаційні магістралі на межі XIX і XX ст. були одними з показників процесу формування індустріального суспільства. Важливим фактором

успішного функціонування поштової справи була налагоджена система пересилання усіх без винятку видів кореспонденції. До них ми можемо зарахувати такі способи доставляння кореспонденції: сухоходом (через мережу поштових доріг – трактів і залізниць), водними шляхами і повітрям, однак останній наприкінці окресленого періоду тільки зароджувався і вагомої ролі не відігравав [8, с. 181]. Ці види наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. умовно можна охарактеризувати таким чином: поштова гоньба¹ і пересилання водними шляхами – типове, залізницею – нове, автомобільним транспортом та авіацією – майбутнє. Основний обсяг кореспонденції перевозився за допомогою поштової гоньби та залізниці.

Однак, незважаючи на те, що зазначені південні губернії займали стратегічне і соціально-економічне місце в Російській імперії, і як наслідок мали особливості у розвитку поштової служби, винесена в заголовок тема ще не стала предметом окремого дослідження у вітчизняній історіографії. Варто зазначити, що історія розвитку поштової гоньби оглядово висвітлюється у загальних роботах з історії пошти [1-7, 15, 20, 26, 52-54, 56, 60, 61], працях присвячених функціонуванню поштової справи конкретних територій або міст [15, 18, 28]. Лише у монографії І. Міронової розглядається становлення і функціонування поштової гоньби на теренах Південної України [30].

З огляду на таку ситуацію існує потреба у дослідженні розвитку поштової гоньби Таврійської і Херсонської губерній наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Виходячи з актуальності проблеми, спираючись на архівні, статистичні джерела та літературу, не претендуючи на всебічне висвітлення всіх аспектів зазначеної теми, автор поставив перед собою завдання охарактеризувати системи утримання поштових станцій у Російській імперії та розглянути еволюцію поштової гоньби на визначеній території у порівнянні з загальнодержавними масштабами. Хронологічні рамки обмежено 1884-1914 рр.: нижня межа пов'язана з реформою у галузі зв'язку, верхня – початком Першої світової війни.

До середини 80-х років ХІХ ст. в імперії у цілому сформувалися види поштових станцій і способи передавання їх на утримання контрагентам. Існували казенні і вольні поштові станції та утримання коней виключно для перевезення пошт і естафет. Функціонували також земські поштові станції.

Охарактеризуємо їх діяльність та особливості утримання контрагентами. Казенні поштові станції уряд віддавав приватним особам на утримання строком до 12 років, за що вони отримували винагороду на кожного коня і доплату за перевезення пошт та естафет за кожную версту

¹ Поштова гоньба – неперекладне перевезення кореспонденції, яке здійснювалося сухоходом з допомогою в'ючних тварин.

на одного коня. Відповідно, кількість коней суворо регламентувалася, причому використовувалися вони лише для перевезення пошт, естафет і приватних осіб. Приміщення для поштових станцій надавала держава [23, с. 318-320; 58, с. 226-232].

Другий вид – утримання коней виключно для перевезення пошт та естафет – був схожий на попередній і мав лише деякі відмінності. Коней дозволялося використовувати тільки для перевезення пошт та естафет. Одночасно поштоутримувачі могли застосовувати їх там, де цьому сприяв неінтенсивний рух пошт, на господарських роботах. Приміщення станції відшукував й утримував контрагент [24, с. 345-346].

Основна різниця між вольними поштовими станціями і двома зазначеними видами полягала у тому, що на перших комплект коней не визначався урядом, однак їхня кількість повинна була задовольняти потребу у перевезенні пошт. Доплата на такі станції передбачалася значно нижча, ніж на казенні, утім за прогони за одну версту на одного коня платили на копійку більше, ніж у зазначених двох видах [22, с. 357-360; 60, с. 26; 62, с. 536].

Головну проблему для уряду становила фінансова складова, передусім спосіб визначення доплати і механізм передачі станцій поштоутримувачам. Унаслідок різних експериментів з 1886 р. перейшли на торгову систему передачу станцій, виняток становили сибірські губернії, де зберігалися елементи оціночної системи [62, с. 536]. Згідно з положеннями торгової системи, для передачі на новий термін поштових станцій завчасно оголошувалися торги. Станції отримував той, хто брав їх за меншу суму доплати з боку держави [60, с. 30]. Слід зазначити, що не завжди менша ціна відіграла роль переконуючого факту, до уваги бралася фінансова надійність та порядність поштоутримувачів [11, арк. 89].

Вищезазначену систему не оминули деякі недоліки, що перейшли з попередніх способів. Найпоширенішим із них стала можливість потрапляти на торги «відкупщикам», які застосовували дві головні схеми діяльності. Згідно з першою, вони вимагали грошей від потенційних поштоутримувачів, погрожуючи їм навмисним пониженням доплати на торгах, за другою – на торгах намагалися отримати максимально можливу кількість поштових станцій, а через короткий проміжок часу віддавали їх справжнім поштоутримувачам, проте, за значно меншу доплату [64, с. 536]. Рееструвалися такі випадки й у ХХ ст. З таким явищем уряд намагався боротися, але, як свідчать архівні документи, безуспішно [9, арк. 164].

Варто підкреслити, що головний обов'язок місцевого поштово-телеграфного керівництва полягав у тому, щоб досягти максимально меншої суми доплати з боку держави поштоутримувачам [58, с. 226].

Більше того, Головне управління пошт і телеграфів постійно надсилало на адресу контор постанови, накази про успішне проведення торгів. Така ситуація стала результатом втручання уряду в економічне життя, що пов'язувалося з існуванням сильних традицій азійського типу державності в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. [17]. Одночасно, це свідчило про існування сумнівів у вищого поштово-телеграфного керівництва в можливостях місцевої адміністрації. Тому звичним явищем стало нагадування про способи оповіщення про торги і зменшення доплати на конкретну поштову станцію, максимальний розмір доплати і т.ін. [9, арк. 326; 10, арк. 93 і зв.].

Слід звернути увагу на позитивне значення, яке побічно спричинили доплати. Оскільки для визначення їх розміру була необхідна точна інформація про відстань між станціями, у губерніях організували відповідне вимірювання протяжності шляхів, що сприяло вивченню південних губерній [12, арк. 16; 13, арк. 3-5; 14, арк. 8].

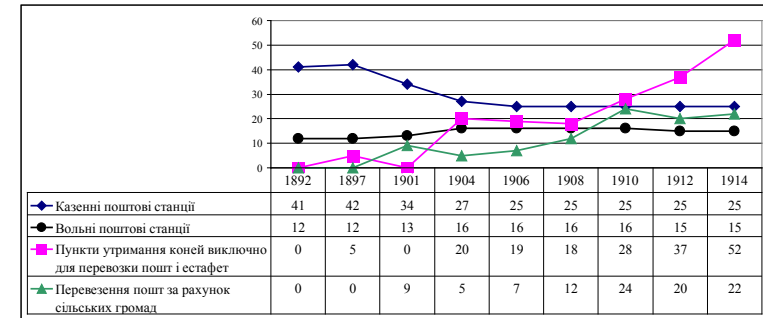
Ще одним видом поштової гоньби була гоньба за рахунок сільських громад, організація якої припадає на кінець XIX ст. Селяни, які бажали користуватися послугами поштового зв'язку, повинні були за власний кошт організувати перевезення кореспонденції. З одного боку, це мало позитивні аспекти, оскільки сприяло розвитку самоврядування у сільському середовищі, залучало до здобутків цивілізації та суспільного поступу, з іншого – відсутність допомоги держави, бодай на початковому етапі, негативно позначалася на процесі організації поштової гоньби.

Розглянемо на підставі статистичних матеріалів поштову гоньбу Таврійської і Херсонської губерній і їх місце у Російській імперії (див. діагр. 1-3)(*діаграми складено автором – О. Ф.*). Аналізуючи матеріали діаграм, видно, що кількість казенних поштових станцій в обох губерніях зменшувалася: у Таврійській губернії з 1892 р. до 1914 р. зменшилася у 1,6 рази, у Херсонській губернії з 1886 р. до 1913 р. у 2 рази, для порівняння по імперії з 1887 р. до 1913 р. зменшилася у 1,4 рази (*тут і далі підрахунки автора. – О. Ф.*) [59, с. 261; 62, с. 537]. Незважаючи на це, кількість коней на одну казенну поштову станцію практично залишилася без змін, лише у Таврійській губернії з 1892 р. до 1912 р. зменшилася в 1,4 рази, що частково можна пояснити існуванням вольних поштових станцій. Паралельно простежується менша кількість коней на одну станцію в губерніях у порівнянні з імперськими показниками.

Діаграма 1

Пункти поштової гоньби у Таврійській губернії

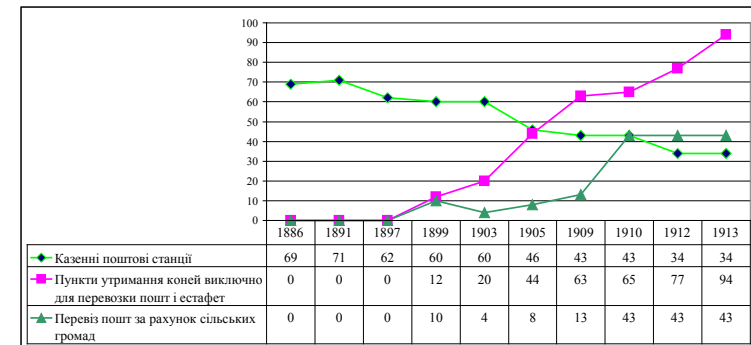
(складено за [19, с. 67; 31, с. 20-21; 32, с. 18; 32, с. 25; 35, с. 27; 36, с. 23; 37, с. 25; 38, с. 25; 39, с. 39-40; 55, с. 45-46; 63, с. 412-413]).

Діаграма 2

Пункти поштової гоньби у Херсонській губернії

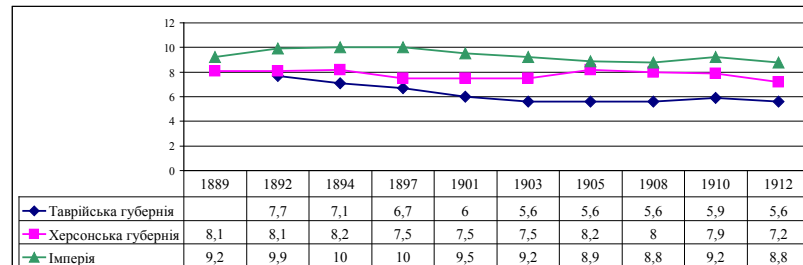
(складено за [40, с. 33; 42, с. 51; 43, с. 51; 46, с. 60; 48, с. 43; 50, с. 60; 51, с. 62; 63, с. 412-413]).

Діаграма 3

Середня кількість коней на одну казенну поштову станцію у Таврійській та Херсонській губерніях

(складено за [19, с. 67; 20, с. 99; 31, с. 20-21; 32, с. 18; 32, с. 25; 34, с. 20; 35, с. 27; 36, с. 23; 37, с. 25; 38, с. 25; 39, с. 39-40; 41, с. 27; 44, с. 44; 45, с. 51; 46, с. 60; 47, с. 38; 48, с. 43; 49, с. 52; 50, с. 60; 63, с. 412-413]).

Одночасно, аналіз діаграм дозволяє дійти висновку про значне зростання кількості пунктів утримання коней виключно для перевезення пошт і естафет. У Таврійській губернії у період з 1897 р. і до 1914 р., їхня кількість зросла у 10,4 рази, в Херсонській губернії з 1899 р. до 1913 р. – у 7,8 рази, по імперії з 1897 р. до 1913 р. – у 2,3 рази [59, с. 261; 62, с. 537]. Така різниця між показниками губерній та імперією пов'язана, насамперед з тим, що наприкінці XIX ст. південні губернії займали роль аутсайдерів. Так, у 1887 р. по країні нараховувалося уже 622 пункти з утримання коней для перевезення пошт і естафет. Відповідні пункти Таврійської губернії у 1897 р. становили лише 0,6% від загальної кількості, у 1899 р. у Херсонській губернії – 1,3%, а у 1913 р. відповідно 2,7% і 5,3% [59, с. 261; 62, с. 537].

Матеріали діаграм також показують, що вольні поштові станції наприкінці XIX – на початку XX ст. існували лише у Таврійській губернії. З 1892 р. до 1914 р. їхня кількість коливалася, як у бік збільшення, так і зменшення, проте за визначений проміжок часу зросла лише в 1,3 рази. Кількість вольних станцій по імперії з 1892 р. до 1913 р. взагалі зменшилася у 2 рази [59, с. 261; 62, с. 537]. Варте уваги і зростання перевезення пошт за рахунок сільських громад. Так у Таврійській губернії з 1901 р. до 1913 р. їх кількість збільшилася у 2,4 рази, по Херсонській губернії з 1899 р. до 1913 р. – у 4,3 рази. Це свідчить про те, що поступово держава переконувалася в доцільності залучення приватного капіталу в розвиток поштової служби і надання можливості грати за законами ринкової економіки. Водночас, сільське населення теж відчувало життєву необхідність організувати пересилання пошти, оскільки остання ставала невід'ємною частиною їхнього життя.

Розглянемо місце усіх поштових станцій вказаних губерній у загальноімперських масштабах. Так, у 1892 р. усі станції Таврійської губернії становили 1,29% від загальної кількості по імперії, у 1886 р. у Херсонській губернії – 1,6%, а у 1913 р. відповідно 2,08% і 3% [32, с. 21; 51, с. 20; 56, с. 6; 59, с. 261; 62, с. 537]. Не менш показовим фактом інтенсивного розвитку поштової гоньби є зменшення площі, що припадала на одну станцію. У Таврійській губернії з 1892 р. до 1914 р. площа на одну станцію (включно з пунктами перевезення пошт за рахунок сільських громад) зменшилася з 1140 кв. км до 529,9 кв. км, тобто у 2,2 рази, у Херсонській губернії з 1886 р. до 1913 р. – з 1026 кв. км до 414 кв. км (зменшилася у 2,5 рази) [31, с. 21; 39, с. 23; 40, с. 51; 51, с. 26; 27, с. XII].

У цілому, можна зробити висновок, що поштова гоньба у зазначених губерніях до Першої світової війни активно розвивалася і роль її у загальноімперських масштабах зростала. Загальна кількість поштових станцій зростала у кількісному і відсотковому відношенні порівняно з загальними показниками країни. Збільшення поштових станцій відбувалося, головним чином, на польових дорогах, які не залежали від будівництва нових залізничних колій. Таврійська і Херсонська губернії у справі перевезення кореспонденції не відставали від загальних процесів в імперії, що позитивно впливало на весь розвиток поштової справи і сприяло соціально-економічному розвитку регіону.

Література

1. Анчарова, М. С. От ямщика до самолета / М. С. Анчарова. – М., 1949.
2. Базилевич, К. В. Почта в России в XIX веке / К. В. Базилевич. – М., 1927.
3. Бизина, В. Г. Из истории украинской почты / В. Г. Бизина. – К., 2000.
4. Вайнбергер, И. М. Почтовая связь / [И. М. Вайнбергер, Г. К. Гиль, В. В. Горохов и др.]. – М., 1978.
5. Вигилев, А. Н. История отечественной почты / А. Н. Вигилев. – М., 1990.
6. Виташевская, М. Н. Старинная русская почта / М. Н. Виташевская. – М., 1962.
7. Від гінця до Інтернету: нариси з історії української пошти / [В. Г. Мухін, В. М. Мороз, П. А. Дюков, та ін.] ; під ред. В. Г. Мухіна. – К., 2002.
8. Воздушная почта России // Почтово-телеграфный журнал (отдел неофициальный). – 1912. – февраль. – С. 181.
9. Державний архів Одеської області. – Ф 307. – Оп. 7. – Спр. 641.
10. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 27.

11. ДАХО. – Ф 82.– Оп. 1. – Спр. 61.
12. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 238.
13. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 346.
14. ДАХО. – Ф. 14.– Оп. 2. – Спр. 396.
15. Дніпропетровський поштамт – 100 років. Він зв'язує міста, поєднує людей / [Т. Ф. Замкова, О. І. Напханько, М. В. Зеленчук та ін.] ; під. ред. Т. Ф. Замкової. – Д., 2005.
16. Жадько, І. З історії розвитку української пошти / І. Жадько // Пошта і філателія України. – 1995. – №1. – С. 12.
17. Залізник, Л. Азійський та європейський типи державності [Електронний ресурс] / Л. Залізник. – Режим доступу: <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=936/816/>. Доступ 18.04.2014 р.
18. История развития средств связи на Харьковщине в 2-х т. / С. И. Татарчук, В. Г. Гулян, В. И. Семенко и др.] ; под ред. С. И. Татарчука, А. М. Кадурина. – Т.2. – Х., 2003.
19. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1893 г. Издание Таврического губернского статистического комитета. – С., 1893.
20. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1896 г. Издание Таврического губернского статистического комитета. – С., 1896.
21. Карлова, Е. Л. К Вашим услугам – почта / Е. Л. Карлова, В. Г. Скропишева. – Л., 1985.
22. Кондиции на содержание вольных почтовых станций // Сборник распоряжений по Главному управлению почт и телеграфов. – 1886. – №8. – С. 357- 383.
23. Кондиции на содержание казенных почтовых станций // Сборник распоряжений по Главному управлению почт и телеграфов. – 1886. – №8. – С. 317- 343.
24. Кондиции на содержание лошадей исключительно для перевозки почт и эстафет // Сборник распоряжений по Главному управлению почт и телеграфов. – 1886. – №8. – С. 345- 356.
25. Кошман, Л. В. Почта в России в XIX в.: культурно-информационная система / Л. В. Кошман // Российская провинция XVIII – XX веков. – П., 1996. – Кн. 1. – С. – 287-298.
26. Марченков, В. К. Россия. История почтовой связи /The history of the Russian Postal System / В. К. Марченков, А. Л. Мясников. – СПб., 2002.
27. Мейен, В. Ф. Обзор России в дорожном отношении / В. Ф. Мейен. – М., 1900.
28. Миль, А. А. Кто стучится в дверь ко мне. Очерк по истории отечественной почты / А. А. Миль. – М., 1978.
29. Мирошниченко, Н. Д. История развития почты на Волчанщине в период с XVII по XXI век / Н. Д. Мирошниченко. – Х., 2003.

30. Міронова, І. С. Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина XVII - початок XX ст.) / І. С. Міронова. – М., 2012.
31. Обзор Таврической губернии (далі ОТГ) за 1897 г. – Симферополь, 1898.
32. ОТГ за 1901 г. – Симферополь, 1902.
33. ОТГ за 1904 г. – Симферополь, 1905.
34. ОТГ за 1905 г. – Симферополь, 1906.
35. ОТГ за 1907 г. – Симферополь, 1908.
36. ОТГ за 1908 г. – Симферополь, 1909.
37. ОТГ за 1911 г. – Симферополь, 1912.
38. ОТГ за 1912 г. – Симферополь, 1913.
39. ОТГ за 1914 г. – Симферополь, 1915.
40. Обзор Херсонской губернии (далі ОХГ) за 1886 г. – Х., 1887.
41. ОХГ за 1889 г. – Х., 1890.
42. ОХГ за 1897 г. – Х., 1898.
43. ОХГ за 1899 г. – Х., 1900.
44. ОХГ за 1901 г. – Х., 1902.
45. ОХГ за 1903 г. – Х., 1904.
46. ОХГ за 1905 г. – Х., 1906.
47. ОХГ за 1908 г. – Х., 1909.
48. ОХГ за 1909 г. – Х., 1910.
49. ОХГ за 1910 г. – Х., 1911.
50. ОХГ за 1912 г. – Х., 1913.
51. ОХГ за 1913 г. – Х., 1914.
52. Озеров, И. Х. Почта в России и за границей / И. Х. Озеров. – СПб., 1903.
53. Осадчий, П. Почтовые, телеграфные и телефонные сообщения как элемент государственного хозяйства в Европе / П. Осадчий. – СПб., 1908.
54. Остряков, А. Краткий очерк по истории всемирной и русской почты / А. Остряков. – М., 1924.
55. Памятная книжка Таврической губернии на 1915 г. / [под. ред. С. Часовника]. – Симферополь, 1915.
56. Почтово-телеграфная статистика за 1889 год с кратким обзором деятельности почтово-телеграфного ведомства за тот же год. Издание ГУПит. – СПб., 1891.

57. Псурцев, Н. Д. Развитие связи в СССР 1917–1967 гг. / Н. Д. Псурцев. – М., 1967.
58. *Руководство* при производстве расходов по смете Главного управления почт и телеграфов / [сост. И. П. Зверев, В. М. Лепченко]. – СПб., 1901.
59. *Русский календарь* на 1916 г. / [состав. А. Суворин]. – СПб., 1916.
60. Соколов, Н. И. Почта и телеграф в XIX столетии / Н. И. Соколов // Министерство внутренних дел. Исторический очерк. 1802-1902. – [Приложение второе]. – СПб. : Типография министерства внутренних дел, 1902. – С. 1-123 с.
61. Шедлинг, М. Ю. Очерки по истории мировой почты : В 2-х томах. / М. Ю. Шедлинг. – Т.2. – М., 1926.
62. Яворский, Н. Д. Обзор почтовых сообщений за двадцатипятилетние 1885–1910 гг./ Н. Д. Яворский // Почтово-телеграфный журнал (отдел неофициальный). – 1912. – июнь. – С. 534–551.
63. Яворский, Н. Д. Почтовое сообщение в 1912 г. / Н. Д. Яворский // Почтово-телеграфный журнал (отдел неофициальный). – 1913. – май. – С. 403-414.
64. Яворский, Н. Д. Почтово-телеграфные сберегательные кассы в России за 20-летний период существования (1889–1909 гг.) / Н. Д. Яворский // Почтово-телеграфный журнал (отдел неофициальный). – 1912. – декабрь. – С. 907 – 921.

УДК 94(477.42) “18/19”

Функціонування магістратів Волині як судових органів (кінець XVIII – I пол. XIX ст.)

Хададова Фатіма Тажудинівна

Хададова Фатіма. Функціонування магістратів Волині як судових органів (кінець XVIII – I пол. XIX ст.). У статті розглянуто проблему функціонування та реорганізації магістратів Волинської губернії як судових органів після приєднання краю до складу Російської імперії.

Ключові слова: магістрат, суд, судова система, законодавство.

Хададова Фатіма. Функционирование магистратов Волини как судебных органов (конец XVIII – I пол. XIX в.) В статье рассмотрена проблема функционирования и реорганизации магистратов Волинской губернии как судебных органов после присоединения края к Российской империи.

Ключевые слова: магистрат, суд, судебная система, законодательство.

Hadadova Fatima. Functioning as the Volyn magistrates courts (late eighteenth - I half of the nineteenth century). The present article deals with the peculiarities of functioning and readjustment of Volyn province magistrates as judicial body at the end of the 18th - first half of the 19 century.

Key words: Magistrate Court, the judiciary, law.

На сьогоднішній день в умовах бурхливого розвитку судової системи незалежної України і виникнення ряду проблем пов'язаних з функціонуванням в першу чергу місцевих судів актуальним є питання їхнього розвитку на різних етапах історичного процесу.

По приєднанні земель Правобережної України до складу Російської імперії постало питання про уніфікацію місцевих порядків з російськими. До кола проблем, які повинна була вирішити нова адміністрація, відносилась і реорганізація судової системи краю. Саме питання основних напрямків зміни системи судочинства Волинської губернії та проблеми, якими ці перетворення супроводжувалися і буде розглянуто у статті.

Вказана проблематика отримала своє відображення у рамках досліджень історії Правобережжя. До таких відносяться зокрема праці М.В. Бармака, присвячені судовій системі краю в цілому, та

дослідження О.М. Карліної, що описують загальні функції магістратів Волині [1, 2, 9].

Польська судова система, що панувала в тому числі і на території Волинської губернії, мала ряд недоліків. Найбільш негативну роль у ній відігравала навіть не становість, а багатоманітність судових органів – від земських до ярмаркових судів та трибуналів. Існувала велика кількість галузей права, що підпадали під юрисдикцію декількох судів одночасно. Судові функції у містах здійснювали магістрати, що діяли на основі магдебурзького права [10, с. 410].

Ще в процесі приєднання земель Правобережжя російський уряд розумів потенційні труднощі інтеграції правової системи ново приєднаних земель до загальноросійських, що зумовлено було етнічними, економічними, релігійними відмінностями краю. Саме тому Катерина II, критично відносячись до бюрократичної судової системи Речі Посполитої тим не менш не поспішала фактично різко змінювати існуюче в тому числі і на території Волині законодавство та судоустрій, проголосивши лише номінально верховенство російського права на нових землях.

Основним джерелом судового права на Волині як і на решті українських земель до 1832 року був Литовський статут, що діяв паралельно з нормами російського права [10, с. 411]. Часто у магістратах при вирішенні питань кримінального і процесуального характеру використовували також збірники магдебурзького права. Найчастіше незначні питання вирішувалися за допомогою місцевих норм права, а більш важливі – розв'язувалися на основі загальноімперського законодавства. Звичайно, така ситуація нерідко призводила до труднощів, часто правові норми суперечили одна одній, що вдало використовувалося чиновниками у власних інтересах. Також така ситуація на Волині стала і приводом до паперової тяганини: магістрати змушені були звертатися за рішенням центральних органів влади у іноді зовсім дрібних, але все ж отребуючих вирішення, питаннях. Така ситуація призводила до багаточисельних прохань місцевих чиновників ввести якнайшвидше єдине російське законодавство [2, с. 337]. На початковому етапі приєднання українських земель царська влада намагалась враховувати ці відмінності, працювати над їх усуненням, проте досить швидко припинила ці, здебільшого невдалі, спроби. Досить відчутно гальмував цей процес і факт відсутності кваліфікованих кадрів, причиною чого був не низький рівень освіти місцевого населення, а мовні відмінності та неознайомленість з законодавчими нормами Російської імперії.

Те, що російська система судочинства та права не одразу замінила польську і деякий час вони існували паралельно, відіграло досить значну роль. Російські закони часто не визначали чітко юрисдикцію

судових установ що призводило до затягування розгляду справ. Часто одна тяжба могла пройти замість трьох чотирнадцять інстанцій, що, звичайно ж не могло сприяти ефективному судочинству. Значну роль справляли і протиріччя у політиці очільників імперії – так, Павло I своїм указом від 12 грудня 1796 року повернув старі судові порядки зокрема і на територію Волинської губернії, що знову призвело до плутанини. Труднощі виникали у сфері процесуального права, зокрема з строками позовної давності. Управляючий краєм Беклешов змушений був уточнювати, наприклад, нові строки апеляції, оскільки не знайшов у постанові чітких розпоряджень з цього приводу. До того ж навіть відновлення колишнього законодавства за Павла I також було частковим: кримінальні злочини, наприклад, з 1800 року на Волині карались згідно законодавства імперії [3, с. 82].

Вже з 1821 року місцеві закони в галузі кримінального права використовувались лише у випадку відсутності подібних у російському законодавстві. Пришвидшився процес реформування судової системи за Миколи I, що чітко сформулював метою перетворень унормування будови та порядку діяльності судових установ Правобережжя за російськими стандартами [9, с. 53]. Загалом, Магдебурзьке право продовжувало діяти на території Волинської губернії до початку 3 лютого 1835 року, а Литовський статут до 25 червня 1840 року, коли на Правобережній Україні було запроваджено загальноімперське законодавство, [2, с. 328]. В цілому зміна судової системи Волинської губернії за загальноімперським зразком зайняла не одне десятиліття і тривала загалом майже до середини XIX ст.

Ще однією проблемою для судоводства у магістратах була мовна. Місцеве населення не знало російської мови, або знало її недосконало. Російський уряд прагнув, з одного боку не наштовхнутися на спротив у здійсненні політики уніфікації, з іншого призначені урядом чиновники також не володіли польською, що знову ж таки вело до утруднення діловодства. Традиційно, ще з 1773 року на приєднаних землях усі справи велися польською мовою. У 1797 році управляючий Мінською Волинською та Подільською губерніями Беклешов звернувся до Сенату з рапортом щодо того, якою мовою користуватися магістратам при веденні документації у цивільних та кримінальних справах. Цього разу Сенат віддав розпорядження продовжити використання польської «в ожидании на сие точного предписания» [11, №18135]. 19 грудня 1806 року було підтверджено право на ведення діловодства на польській мові з дотриманням встановлених норм у магістратах приєднаних губерній Правобережжя. Переклад з польської був обов'язковим тільки в судах вищих інстанцій, рішення яких подавались на розгляд у Сенат. Після приходу до влади Миколи I ситуація змінилася – за указом

від 11 травня 1832 року у Волинській губернії з 1 січня 1833 року у судочинстві використовувалася російська мова. Крапкою у цьому питанні стала постанова від 8 червня 1835 року, за якою усі справи, що розглядалися на території Правобережної України наказано було обов'язково перекладати на російську мову [2, с. 334-335]. Звичайно, магістрати які мали виборний багатонаціональний склад не могли одномоментно здійснити такий різкий перехід. Саме тому у відношенні Волинської губернії були здійснені певні компроміси. Зокрема, видано було указ згідно з яким у тих судах, в яких усі присутні засідали по виборам, секретарю було дозволено у разі невміння будь-кого з них писати на російській мові відмічати резолюцію присутності в настольних реєстрах самому, втім під повну його відповідальність за усякий відступ від точного сенсу рішень [4, арк. 84].

На початковому етапі свого існування міські магістрати Волині були під апеляцією губернського магістрату, який, втім, швидко було ліквідовано. 1800 року уряд здійснив з ініціативи Павла I спробу замінити ліквідовані губернські магістрати ратгаузами, проте вже 1801 року магістрати Волині перейшли під апеляцію палат цивільного і кримінального судів [2, с. 350]. Якщо сума позову за цивільною справою була нижчою за 25 рублів то апеляція по ній не передбачалася.

В нових умовах магістрати Волині продовжували виконувати і судові і адміністративні обов'язки. Згідно «Установлення для управління губерніями», міські магістрати визначались нижчою судовою інстанцією для міських жителів. У компетенції міських магістратів перебувала уся територія міста де вони розміщувалися, а підсудними їм були тільки постійні жителі міста – купці та міщани.

Справи у магістраті порушувалися за позовом чи скаргою приватних осіб або за вказівкою вищих інстанцій [1, с. 6]. Показово, що самостійні позови приватних осіб приймалися, у тому числі, і у справах кримінальних. Так, наприклад, Житомирський магістрат, розглядаючи позов міщанина Федора Радзевича про нанесення йому обоїв відставним ротмістром Каракуліним, не намагався звернутися до поліції з запитом про розслідування. Більше того, на засіданні було вирішено звернутися до самого звинувачуваного з запитом, чи не має він «каких нібудь» свідків чи доказів своєї невинуватості і проханням надати їх в магістрат якомога швидше [7, арк. 7]. Цивільні справи у магістраті вирішувалися навіть якщо не з'являлася сторона відповідача – за неявку накладався штраф та зобов'язання відшкодування судових збитків [8, арк. 517].

Не завжди усі члени магістрату мали право брати участь у розгляді того чи іншого питання. Так за законом від 1838 року при розгляді та вирішенні у магістраті справ, що стосувалися православної церкви, не повинні були приймати участь члени магістрату з євреїв, «яко

неверующие в Христа и не могущие понимать святости таинств нашей церкви». У випадку недостатньої кількості членів магістрату-християн євреїв все одно наказувалося замінити іншими міщанами чи купцями «лиш бы лица сии были из христиан» [12, №11668]

У зв'язку з реорганізацією місцевих судових органів досить часто виникали проблеми пов'язані з відсутністю чітких норм, що регулювали б коло компетенції різних судів одного рівня. Такі випадки служили причиною значних затягувань у вирішенні справ. Так у Дубенському повітовому суді 11 років розглядалася справа про виплату казні грошей єврейським кагалом того ж міста, аж доки у 1845 році її матеріали не були передані у міський магістрат – виявилось, що справи, які стосувалися грошових позовів на євреїв, повинні розглядатися саме там. Залишається тільки уявити, скільки часу знадобилося службовцям магістрату для розгляду десятирічної переписки і матеріалів справи, не говорячи вже про її остаточне вирішення [5, арк. 43].

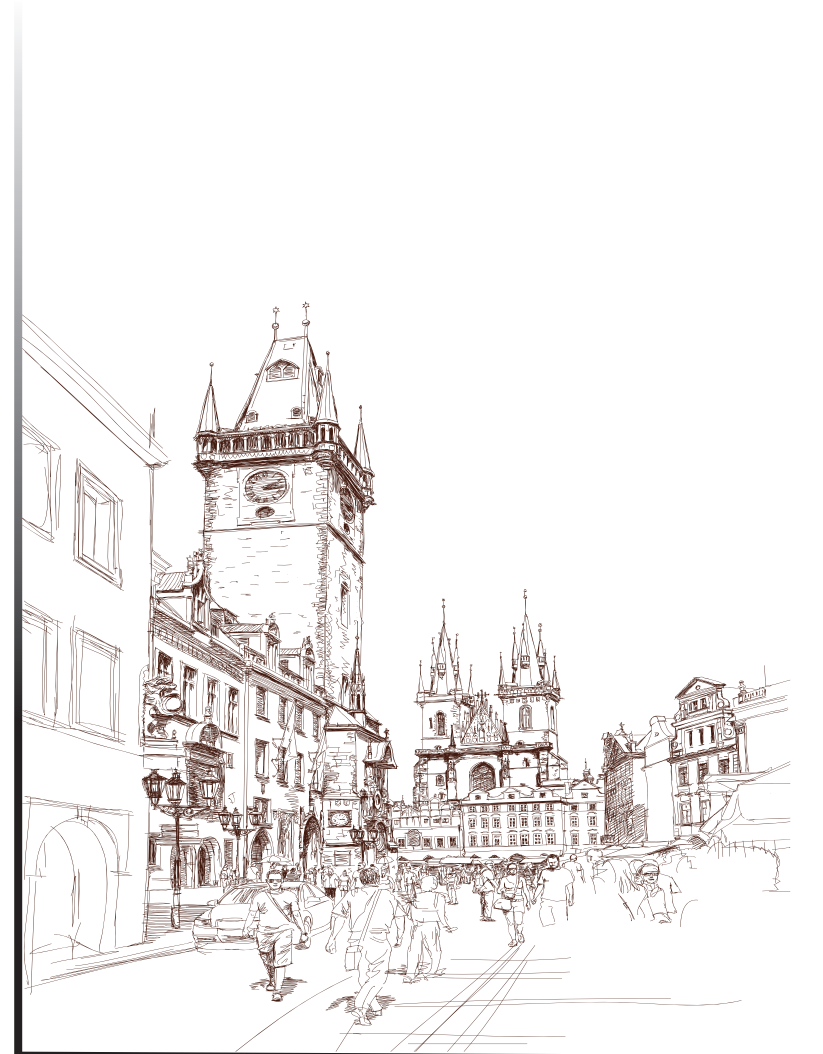
Недостатньо чітка визначеність меж компетенції прослідковується і у постійних зверненнях магістратів міст Волині та поточненнях губернського правління щодо підсудності того чи іншого виду справ. Наприклад, 1849 року Волинське губернське правління уточнювало для Луцького міського магістрату, що усі спірні за векселями справи без обмеження суми позову підлягають відомству судів комерційних судів, зі збереженням у відношенні підсудності інших тяжб по торговій частині встановлених торговим уставом та примітками до останнього [6, арк. 64]

Остаточна реорганізація магістратів як судових органів Волинської губернії так і не була доведена до кінця. 1847 року уряд почав ліквідацію Житомирського міського магістрату, а до 1860 ліквідував решту магістратів Волині, так фактично і не перетворивши їх на ефективний орган судочинства.

Отже, зміна судових функцій магістратів на Волині супроводжувалася рядом труднощів, пов'язаних з місцевою специфікою та неузгодженістю реформ центрального правління. Основними недоліками функціонування магістратів була відсутність кваліфікованих кадрів, неузгодженість правових норм, мовна проблема та неефективна і суперечлива система розподілу обов'язків між судовими органами.

Література

1. Бармак, М.В. Трансформації в системі судоустрою на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. / М. Бармак // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2.
2. Бармак, М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль, 2007.
3. Вороніна, В. Законодавчі ініціативи Павла I у сфері судочинства / В. Вороніна // Український історичний збірник — Вип. 11.
4. Державний архів Волинської обл.(далі - Держархів Волинської обл.), ф. 485, оп. 1. спр. 59, 700 арк.
5. Держархів Волинської обл., ф. 567, оп. 1. спр. 10, 100 арк.
6. Держархів Волинської обл., ф. 485, оп. 1. спр. 37, 150 арк.
7. Державний архів Житомирської обл. (далі - Держархів Житомирської обл.), ф. 3, оп. 1. спр. 1, 1000 арк.
8. Держархів Житомирської обл., ф. 3, оп. 1. спр. 97, 1000 арк.
9. Карліна, О. Повітові міста Волинської губернії: особливості міського управління 1795-1865 рр. / О.Карліна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2009. – Вип. 17.
10. Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / [Агаджанов С.Г., Мухамедьяров Ш.Ф., Трепавлов В.В. и др.] ; под ред. С.Г. Агаджанова, В.В. Трепавлова. — М., 1997. — 510 с.
11. Полное собрание законов Российской империи повелением государя Николая Павловича составленное. Собрание Первое (далі – ПСЗ 1). С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб.: печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXIV.
12. ПСЗ I. С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб.: печатано в типографии II Отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XVI.

Краєзнавчі студії

Новые данные по генеалогии рода И. Е. Репина и новый взгляд на происхождение художника

*Бучастая Светлана Ивановна, Сабодаш Елена Николаевна,
Шевченко Ольга Алексеевна*

Бучаста Світлана, Сабодаш Олена, Шевченко Ольга. Нові дані з генеалогії роду І. Ю. Рєпіна і новий погляд на походження художника. Стаття присвячена історії роду Іллі Юхимовича Рєпіна. Нові відкриті дані дозволяють переглянути родовід художника, його походження і соціальний статус.

Ключові слова: Чугуїв, родовід, походження, І. Ю. Рєпін.

Бучастая Светлана, Сабодаш Елена, Шевченко Ольга. Новые данные по генеалогии рода И. Е. Репина и новый взгляд на происхождение художника. Статья посвящена истории рода Ильи Ефимовича Репина. Вновь открытые данные позволяют пересмотреть родословную художника, его происхождение и социальный статус.

Ключевые слова: Чугуев, родословная, происхождение, И. Е. Репин.

Buchastaya Svitlana, Sabodash Olena, Shevchenko Olga. New facts in genealogy of I.E. Repin's generation and a new view at the artist's origin. The article is devoted to the history of generation of Ilya Efimovich Repin. Newly discovered facts allow revising the artist's genealogy, his origin and social status.

Key words: Chuguev, genealogy, origin, I.E. Repin.

В статье предпринимается попытка комплексного генеалогического исследования родословной И.Е.Репина. В работе используется восходяще-смешанная форма родословия, имеющиеся сведения систематизируются как по мужской, так и по женской линии.

Целью данной работы является воссоздание прошлого семьи И.Е.Репина, жизненного пути представителей разных поколений его рода. Актуальность настоящего исследования заключается в назревшей необходимости научного обобщения накопленного материала, которое

© Бучастая С. И., Сабодаш Е. Н., Шевченко О. А., 2014

поможет пересмотреть родословную Ильи Репина, его происхождение и социальный статус.

В середине XX века родственные связи художника изучали несколько исследователей, среди них В. Н. Москвинов [14], И. Э. Грабарь [11], О. А. Ляковская [12]. Не все они равноценны по объему, качеству и достоверности передаваемой информации. Наиболее ценными, на наш взгляд, являются краеведческие исследования, которые проводились в Чугуеве В. В. Нестайко¹ и В. Н. Москвиновым. Они основаны на воспоминаниях местных жителей.

Генеалогическими ресурсами для данной статьи являются материалы Государственного архива Харьковской области, Центрального государственного исторического архива Украины в г. Киеве, Российского Государственного военно-исторического архива г. Москвы, Российского Государственного архива литературы и искусств г. Москвы. Также для написания работы были использованы воспоминания художника и его прямых потомков, эпистолярное наследие И.Е.Репина, результаты краеведческих исследований.

Основной корпус письменных источников сосредоточен в фондах Государственного архива Харьковской области (далее – ГАХО). Особую ценность представляют так называемые первичные материалы – метрические книги и исповедные росписи церквей Украинских военных поселений.

Определенная часть источников – документы, связанные с переписью населения военных поселений 1817-1857 гг., метрические книги и исповедные росписи XVIII века [33], отложились в фондах Центрального государственного исторического архива, г. Киев (далее – ЦГИА Украины).

Часть материалов сосредоточена в фондах Российского Государственного архива литературы и искусств (далее – РГАЛИ), к ним относятся рукописи В. П. Вольдо², воспоминания современников, переписка художника и его жены, фотографии, сделанные в Чугуеве [19, 20, 21, 22].

Еще одним источником информации являются материалы Российского государственного военно-исторического архива (далее – РГВИА). Интересной находкой стали послужные списки родственников художника по линии матери [23].

Универсальным видом информации для изучения родословия И. Е. Репина является автобиографическое произведение «Далекое близкое» [24], содержащее воспоминания о ранних годах жизни.

¹ Нестайко В.В. – майор, с 1935 г. по 1945 г. сделал ряд живописных и графических работ в Чугуеве. Занимался краеведческими исследованиями.

² Вольдо Владимир Павлович, журналист и путешественник, автор неизданной книги о И.Е.Репине.

Интересную и достоверную информацию дает эпистолярное наследие художника.

Иногда встречаются расхождения в данных первичных материалов и последующих списках. Они касаются, в основном, даты рождения того или иного представителя рода. При таких расхождениях нами использовался первичный документ, т.е. метрическая книга, поскольку она заполнялась по факту рождения.

Таким образом, можно констатировать, что источниковая база для данного исследования весьма обширна. Это позволяет реализовать основную цель настоящей работы – воссоздать прошлое семьи И. Е. Репина, жизненный путь представителей разных поколений его рода.

Отец художника – Ефим Васильевич Репин (11.03.1804 – 3.06.1894) [25, с. 258-259] – служил рядовым в Чугуевском уланском полку. В декабре 1817 года полк получил статус поселенного. С этого времени Чугуев стал полковой и дивизионной квартирой 2-й поселенной дивизии и Чугуевского уланского полка, входящего в её состав. Позже, после реформы военных поселений в 1827 году, город приобретает статус штаб-квартиры 1-го Резервного кавалерийского корпуса. С середины 1830-х годов в нем располагалось управление восьми хозяйственных округов Украинского военного поселения.

Поселенные эскадроны формировались частично из солдат полка и преимущественно из коренных жителей в возрасте до 45 лет из разряда государственных крестьян или казаков [34, с. 59]. Распределение поселенцев между категориями поселенных хозяев, резервных и действующих зависело от имущественного положения. Все поселенцы поступали в состав поселенных и резервных эскадронов вместе со всем своим хозяйством – домами, тягловой скотиной, участком земли, орудиями труда.

Ефим Репин, отец художника, был фуражиром и квартирмейстером, участвовал в трех военных кампаниях: русско-персидской войне 1826-1828 гг., русско-турецкой войне 1828-1829 гг., венгерской кампании 1848-1849гг. За участие в боевых действиях отец художника был награжден двумя медалями и наградным крестом [25, с. 258 - 259].

В 1830-1831 гг. Ефим Васильевич Репин обвенчался с Татьяной Степановной Бочаровой (18.01.1811 [5, л. 1561] - 3.05.1880 [14, с. 73]). После венчания молодая семья проживала в одном дворе с родителями Е. В. Репина. Старший сын Василий в этом браке родился 11.12.1832 г. [7, л. 1179об.]. В 1835г. в семейных списках военных поселенцев значится имя Василия Ефимовича Репина, полутора лет, с припиской «умер в августе 1835г.» [30, л. 307об. - 308]. Возможно, речь идет об одном и том же ребенке. 6.09.1836г. у рядового Е.В.Репина и его жены Т.С.Репиной родился сын Михаил [8, л. 77об.]. Далее в семье появились еще четверо детей: Устинья (1842 – 18.01.1857 [3, л. 53об. - 54]), Илья (23.07.1844 –

29.09.1930), Иван (1848 – 11.02.1855 [2, л. 1018об. - 1019]), Василий (7.03.1853 [1, л. 1031об. - 1032] - 1918). О старших братьях И.Е.Репина дальнейших упоминаний нет, по всей вероятности это связано с их ранней смертью. О сестре и двух младших братьях художник рассказал в письмах и автобиографии. Устинья Репина скончалась от горячки в возрасте пятнадцати лет. Посмертный портрет сестры художника «Устенка в гробу» находится во Франции у потомков И. Е. Репина. Впоследствии художник отобразил свои переживания, связанные со смертью сестры, на полотне «Воскрешение дочери Иаира», 1871 г.

Воспитанием детей занималась Т.С.Репина, отличающаяся грамотностью и любовью к литературе. В семье Репиных процветало чтение как религиозных, так и светских произведений [24, с. 80].

Будучи билетным солдатом³, в 1840-1850-е гг., Ефим Репин занимался торговлей лошадьми [24, с. 32], закупая их на «Донщине»⁴. Торговля позволила в конце 1840-х гг. построить свой собственный дом на берегу Северского Донца [24, с. 42 - 44]. В 1848-1849 гг. Е. В. Репин был призван в действующую армию для участия в венгерской кампании [23, с. 258-259]. В это время Т. С. Репина занималась скорняжным делом, нанимая в помощь для пошива шуб местных женщин [24, с. 67]. В начале 1850-х годов Татьяна Степановна открыла в своем доме сельскую школу для обучения, как собственных детей, так и детей местных жителей. Здесь преподавались арифметика, чистописание, Закон Божий [24, с. 75]. Преподавал в этой школе дьячок Рождество-Богородицкой церкви Василий Яровицкий [1, л. 1032].

Образованию детей в семье Репиных уделялось особое внимание. Для этого не жалели ни сил, ни средств. Устинья Репина обучалась в частном пансионе Лиманских, находящемся неподалеку от родительского дома [24, с. 92].

Илья Репин в 1854-1857 гг. обучался в школе военных топографов, где получил первые навыки рисования у Финогена Афанасьевича Бондарева [24, с. 75]. Дальнейшее образование юный художник продолжил на правах ученика в иконописной мастерской Ивана Михайловича Бунакова [24, с. 103]. В 1864г. И. Е. Репин стал студентом Академии художеств.

Василий Репин в четырнадцатилетнем возрасте окончил курсы телеграфистов, после чего служил на одной из станций Харьковской губернии [17, с.77]. Спустя год, в 1868 г., В. Е. Репин переехал в Петербург,

³ Билетный солдат – отслуживший по полной выкладке свой срок и получивший "билет", то есть документ, разрешавший ему выход на "свободу". При необходимости, такого солдата призывали вновь.

⁴ Область Войска Донского, которая занимала часть современных Луганской и Донецкой областей Украины и части Ростовской, Волгоградской, Воронежской областей и республики Калмыкия в Российской Федерации. Историческое название связано с рекой Дон (бассейн Азовского моря).

где со временем поступил в Санкт-Петербургскую консерваторию по классу деревянных духовых инструментов [17, с. 77].

После отъезда детей из Чугуева, в начале 1870-х гг., семья Репиных переехала на Никитинскую улицу [26, с. 18].

В апреле 1979 г. Татьяна Степановна тяжело заболела. Оправившись после болезни, она прожила еще год, скончавшись в мае 1880 г. от паралича [14, с. 73].

Со временем художник перевез отца в свое имение «Здравнево» под Витебском, где Ефим Васильевич предавался воспоминаниями о военных походах и увлекался чтением религиозной литературы [25, с. 258-259].

Дед художника - неслуживый казак Василий Ефимович Репин также значился в списках военных поселян по округу №6. В связи с отсутствием метрических книг, год его рождения установить трудно, исходя из разных данных это 1772г. [27, л. 413], 1775г. [32, л. 214] или 1785г. [10, л. 118об.]. В. Е. Репин был неграмотным, занимался торговлей, содержал постоялый двор в Осиновке [29, л. 330]. Исследовав метрические книги, можно сделать вывод, что скончался он в 1830-е гг., после чего домом правила его супруга Настасья Титовна Репина (1781-7.02.1857 [10, л. 118об.]). В этом браке было рождено 8 детей – 3 сыновей и 5 дочерей. Самым старшим из них был отец художника – Ефим Репин, его младшие братья Илья (1808 г.р. [32, л. 214]) и Иван (1815 г.р. [6]) в 1840-е гг. жили отдельными домами [30, л. 19об.]. Братья, как и их отец, занимались торговлей.

Старшая дочь – Татьяна (1811 г.р. [32, л. 214]), в замужестве Борисова, в архивных документа упоминается лишь однажды, в связи с рождением дочери Евдокии [9, л. 575об.]. Однако нам известно о существовании еще двух дочерей Татьяны – Анастасии и Олимпиады [14, с. 57-58]. Одна из сестер – Олимпиада, изображена Ильей Репиным на картине «Искушение» (1877 г.). Согласно воспоминаниям Анастасии Борисовой, в замужестве Савельевой, которая проживала в Москве, после непродолжительного увлечения одним из офицеров Олимпиада приняла постриг в Никольской пустыни, получив имя Эмилия. Сохранился и более поздний портрет Эмилии Борисовой, его художник написал в 1886 году, во время визита к сестре⁵. Еще один портрет написанный маслом, под названием «Монахиня» на данный момент хранится в Киевском Государственном музее русского искусства.

Мария Васильевна Репина (1813г.р. [32, л. 214]), в замужестве Тертишникова, согласно воспоминаниям Ильи Репина, проживала под Харьковом на Сабуровой даче [24, с. 113].

⁵ Портрет О. В. Борисовой. 1886г. Бумага, карандаш. Собрание Е. И. Гладиной.

Марфа Васильевна Репина (1819 г.р. [32, л. 214]) вышла замуж за чугуевского ювелира Ивана Федоровича Радова, впоследствии стала крестной Ильи Ефимовича Репина. И.Ф.Радов изображен на одном из портретов работы И. Е. Репина под названием «Мужик с дурным глазом» (1877 г.). Не так давно стало известно и о портрете самой Марфы Васильевны Репиной, написанном художником в начале 1860-х гг. К портрету прилагалось письмо, датированное 1949 г., в котором сын художника – Юрий, указывал имя изображаемой.

Матрена Репина (1822 г.р. [32, л. 214] или 1825 г.р. [2, л. 1059об.-1060]) в 1840-е гг., как и семья художника, проживала в одном дворе с Настасьей Титовной Репиной [24, л. 45]. В 1853 г. она вышла замуж за вдовца из села Волохов Яр квартирмейстера Федора Васильевича Жукова [2, л. 1059об.-1060]. Еще одна запись, датированная мартом 1860 г., указывает на рождение у супружеской четы сына Феофана [3, л. 260об. - 261]. Здесь Ф.В.Жуков уже значится как отставной коллежский регистратор⁶. Дальнейшая судьба мальчика неизвестна. В 1860-е гг. Федор Васильевич Жуков содержал в Осиновке смешанное училище, в котором обучались дети от 7 до 14 лет [16, с. 43]. В 1914 году Илья Репин встречался со своей двоюродной сестрой Пелагеей Федоровной Жуковой, прозванной в Осиновке «Жучкой». Она, как и мать художника, содержала школу, по-видимому, доставшуюся ей в наследство от отца [14, л. 83].

В архивных документах нет упоминаний еще об одной тетке художника Параскеве (Прасковье) Васильевне Репиной (1812 г.р.), переписку с которой Илья Репин вел в начале XX века. Прасковья Васильевна в замужестве Луговская доживала свои дни в Одесской богадельне [15].

Род Репиных упоминается в чугуевских документах со второй половины XVIII века. Место их предыдущего проживания пока неизвестно. В отличие от Репиных, потомки художника по линии матери – Бочаровы, обосновались в Чугуеве значительно раньше, на что указывает широкое распространение данной фамилии на территории города.

Дед Ильи Репина – Степан Васильевич Бочаров, по разным данным родился в 1763 г., 1764 г. или 1766 г. [30]. С 1 января 1791 г. по 1 апреля 1800 г. [27, л. 169об.] служил в Чугуевском казачьем полку в звании рядового. После отставки Степан Бочаров женился на некоей Пелагее Минаевне [10, л. 126] рожденной либо в 1767 г. [10, л. 126], либо в 1778 г. [27, л. 170об.] (данные из вторичных источников). Девичья фамилия ее

⁶ Коллѣжский регистратор — низший гражданский чин XIV класса в Табели о рангах в России XVIII—XIX веков, а также чиновник, обладавший таким чином. До издания Манифеста от 11 июня 1845 года, чин давал право на личное дворянство, затем — только почётное гражданство.

неизвестна. Скончалась она в период с 1818 по 1835 гг., на что указывают архивные документы [10, л. 126]. Согласно воспоминаниям художника, в 40-е гг. XIX века деда уже не было в живых. В этом браке появилось 6 детей – 2 сына и 4 дочери.

Братья Федор и Дмитрий (14.03.1805 [4, л. 1704об.] – 1875 [13]) были фактически ровесниками. Оба учились в школе военных кантонистов [29, л. 220]. Известно, что Дмитрий поступил на службу в октябре 1826 г. в звании унтер-офицера. С 1830 г. перевелся в Астраханский кирасирский полк, где дослужился до звания майора и получил дворянство. Женится он на воспитаннице полковницы Селявки - Елизавете Осиповне (Иосифовне), имел в браке четверо детей: Николая (1847 г.р.), Владимира (1853 г.р.), Юлию (1850 г.р.) и Марию (1851 г.р.). В 1858 году Дмитрий Степанович Бочаров был уволен в отставку по состоянию здоровья с пансионом полного жалования [23]. После этого вернулся в Чугуев, где скончался в 1875 г. и был отпет при храме Рождества Богородицы [13].

О Федоре Бочарове оставил воспоминания Илья Репин. Поступив на службу в звании унтер-офицера Чугуевского уланского полка, он дослужился до капитана. Жил неподалеку от Репиных, также в слободе Осиновка [24, с. 51]. В 1832 г. женился на Екатерине Русановой [7, л. 1181об.]. В браке было четверо детей – Яков (1834г.р.), Иван (1841 г.р.), Евдокия и Мария [24, с. 51, 71].

Старшая сестра Федора и Дмитрия – Евдокия родилась предположительно в 1800 г. Однако последние данные о ней относятся к 1818 г. Ее дальнейшая судьба неизвестна [27, л. 170об.].

Прасковья Степановна Бочарова, рожденная в 1814 г. [27, л. 170об.] или 1817 г. [30, л. 80], впоследствии вышла замуж за служащего временной рабочей роты Петра Игнатовича Чаплыгина (1811г.р. [27, л. 91об.] или 1814г.р. [30, л. 79об.], данные вторичны). 17.09.1836 г. в этом браке родился сын – Трофим. В 1840 г. у Петра Чаплыгина рождается еще один сын – Сергей, однако мать его зовут Прасковья Ильинична [9, л. 607об.]. Это говорит о том, что Прасковья Степановна скончалась в период с 1836 по 1839 гг. Воспитанием ее сына Трофима в дальнейшем занялась младшая сестра Прасковьи Степановны - Аграфена Степановна Бочарова (1820 г.р. [30, л. 326]), о чем вспоминает Илья Репин. Ее портрет художник написал в 1859 г.⁷ С Трофимом Чаплыгиным художника связывала крепкая детская и юношеская дружба. Именно он впервые принес в дом Репиных акварельные краски, приобщив тем самым Илью к рисованию. Впоследствии художник будет неоднократно вспоминать свои юношеские посиделки, где Трофим проявил себя как талантливый

⁷ И. Е. Репин. Портрет А. С. Бочаровой. 1859 г. Холст, масло. Государственная Третьяковская Галерея.

рассказчик [24, с. 68-69, 76 - 78, 87, 88]. Обучался он в мастерской у крестного Ильи Репина портного Алексея Игнатьевича Касьянова [24, с. 68 - 69]. В середине 1860-х годов Трофим женился. В 1867 г. художник написал два портрета - Трофима Петровича Чаплыгина⁸ и его молодой жены Ольги Васильевны⁹. Еще один портрет Трофима Чаплыгина (1877 г.), также как и портрет О.В.Чаплыгиной, был передан его сыном в Харьковский художественный музей¹⁰. Трофим Чаплыгин скончался в 1907 г. Его вдова переехала в Харьков к сыну Николаю, крестным отцом которого был Илья Ефимович Репин [18, л. 23].

Таким образом, проведя тщательное историческое исследование, мы смогли воссоздать прошлое семьи И.Е.Репина, проследить жизненный путь представителей разных поколений его рода. С полной уверенностью можем утверждать, что И. Е. Репин имеет казачьи корни, которые в Чугуеве по материнской линии прослеживаются до 17 в., а по отцовской - до 18 в. Несмотря на то, что отец Ильи Ефимовича был военным поселенцем, в семье всегда был материальный достаток, который обеспечивали регулярные занятия отца торговлей лошадьми. Образованность же матери И.Е.Репина, родственные связи с офицерскими и дворянскими семьями вызвали у юного художника стремление к получению специального образования и обретению более высокого социального статуса. В сочетании с врожденным талантом, огромным трудолюбием поддержка семьи позволила Илье Ефимовичу стать выдающимся художником, занять одно из самых видных мест в истории мирового искусства.

Литература

1. ГАХО – Ф. 40. – Оп. 105. – Д. 1327.
2. ГАХО – Ф. 40. – Оп. 105. – Д. 1336.
3. ГАХО – Ф. 40. – Оп. 105. – Д. 1345.
4. ГАХО – Ф. 40. – Оп. 110. – Д. 234.
5. ГАХО – Ф. 40. – Оп. 110. – Д. 238.
6. ГАХО – Ф. 40. – Оп. 110. – Д. 241.
7. ГАХО – Ф. 40. – Оп. 110. – Д. 604.
8. ГАХО – Ф. 40. – Оп. 110. – Д. 607.

⁸ И. Е. Репин. Портрет Т. П. Чаплыгина. 1867 г. Бумага, карандаш. Частная коллекция.

⁹ И. Е. Репин. Портрет О. В. Чаплыгиной. 1867 г. Бумага, карандаш. Харьковский художественный музей.

¹⁰ И. Е. Репин. Портрет Т. П. Чаплыгина. 1877 г. Холст, масло. Харьковский художественный музей.

9. ГАХО – Ф. 40. – Оп. 110. – Д. 611.
10. ГАХО – Ф. 40. – Оп. 110. – Д. 818.
11. *Грабарь, И. Э.* Репин / И. Э. Грабарь. – М.: Издательство академии наук СССР. – Т.1. – 1963 – 332с.
12. *Лясковская, О.А.* Илья Ефимович Репин / Ольга Антоновна Лясковская. - М.: Искусство, 1962
13. *Метрические книги за 1875 г.*
14. *Москвинов, В. Н.* Репин на Харьковщине / В. Н. Москвинов. – Харьков, 1959.
15. *Научный архив* Российской Академии Художеств – Ф. 25. – Оп. 1. – Д. 882.
16. *Отчет* Харьковского губернского училищного Совета за 1867 год. – Х., 1868. – 55, 66 с.
17. *Пророкова, С. А.* Репин / С. А. Пророкова. – М., 1958.
18. *РГАЛИ* – Ф. 1345. – Оп. 1. – Д. 304.
19. *РГАЛИ* – Ф. 842. – Оп. 1. – Д. 77.
20. *РГАЛИ* – Ф. 842. – Оп. 4. – Д. 10.
21. *РГАЛИ* – Ф. 842. – Оп. 4. – Д. 16.
22. *РГАЛИ* – Ф. 842. – Оп. 4. – Д. 17.
23. *РГВИА* – Ф. 400. – Оп. 14. – Д. 2293.
24. *Репин, И. Е.* Далекое близкое / Илья Ефимович Репин. – М., 1964
25. *Репин, И. Е.* Избранные письма в двух томах 1867-1930 / Илья Ефимович Репин. – М., Т.2. – 1969.
26. *Репин, И. Е.* Письма к художникам и художественным деятелям / Илья Ефимович Репин. – М., 1952.
27. *ЦГИА* Украины в г. Киеве. – Ф. 1323. – Оп. 1. – Д. 5.
28. *ЦГИА* Украины в г. Киеве. – Ф. 1323. – Оп. 1. – Д. 13.
29. *ЦГИА* Украины в г. Киеве. – Ф. 1323. – Оп. 1. – Д. 14.
30. *ЦГИА* Украины в г. Киеве. – Ф. 1323. – Оп. 1. – Д. 195.
31. *ЦГИА* Украины в г. Киеве. – Ф. 1323. – Оп. 1. – Д. 344.
32. *ЦГИА* Украины в г. Киеве. – Ф. 1323. – Оп. 1. – Д. 61.
33. *ЦГИА* Украины в г. Киеве. – Ф. 1323. – Оп. 2. – Д. 1203.
34. *Ячменихин, К. М.* Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов, 2006.

УДК 94(477.54)№195/199:323.3-054.72

Зміни соціального статусу сільських мігрантів у Харкові в другій половині ХХ ст.

Іванов Станіслав Юрійович

Іванов Станіслав. Зміни соціального статусу сільських мігрантів у Харкові в другій половині ХХ ст. На основі аналізу статистичних джерел, анкетних даних і інтерв'ю з особами, якими у різні повоєнні роки прийшли до Харкова, простежуються етапи соціальної і психологічної адаптації мігрантів з села до умов життя у великому місті, показано зміни соціального статусу.

Ключові слова: міграція, адаптація, соціальний статус.

Іванов Станіслав. Изменение социального статуса сельских мигрантов в Харькове во второй половине ХХ века. На основе анализа статистических источников, анкетных данных и интервью с лицами, которые в разные послевоенные годы приехали в Харьков, прослеживаются этапы социальной и психологической адаптации мигрантов из села к условиям жизни в большом городе, показаны изменения их социального статуса.

Ключевые слова: миграция, адаптация, социальный статус.

Ivanov Stanislav. Changing of rural migrants' social status in Kharkov in the second half of the XX-th century. On the basis of analysis of statistical sources, biographical data and interviews with those, who in different post-war years came to Kharkiv, the stages of migrants' social and psychological adaptation from the village to the big city life are traced, the changes in their social status are shown.

Key words: migration, adaptation, social status.

Друга половина ХХ ст. позначилася швидким демографічним зростанням міського населення, що значно вплинуло на економічне життя, трансформацію соціальної структури, демографічну ситуацію та етнічний склад населення міста. Дана проблема привертала увагу багатьох дослідників: істориків, демографів, економістів, соціологів, географів тощо. Проте не всі сторони міграційних процесів достатньою мірою висвітлені в літературі. У сучасній українській історіографії бракує ґрунтовних праць з соціальної історії радянського періоду.

Роль міграції у трансформації демографічного соціального та економічного розвитку Харкова у другій половині ХХ ст., в тій чи іншій мірі, розглянута в роботах М.В. Курмана і І.В. Лебединського [7], А.В. Білого [1], В.І. Товкуна [13], Повоєнна Україна: Нариси соціальної історії [10] тощо.

Основним джерелом для дослідження питань проблеми є фонди Державного архіву Харківської області, проведені автором анкетування та інтерв'ю з особами, котрі в різні повоєнні роки, переїхали до Харкова. Ці матеріали містять важливі дані про становище мігрантів з села в місто, дають змогу простежити етапи соціальної та психологічної адаптації мігрантів до умов життя у місті та зміну їх соціального статусу.

В даній статті на основі комплексного аналізу здобутків вітчизняної історіографії, матеріалів інтерв'ю з вихідцями з сіл, анкетних даних, опублікованих документальних джерел висвітлюється соціально-психологічна адаптація сільських мігрантів та зміни їх соціального статусу.

Відхід значної частини сільської молоді до Харкова обумовлювався складними умовами життя в селі, обмеженим вибором місця роботи, незадовільними культурно-побутовими умовами, відсутністю перспектив для молоді, бажанням отримати вищу чи середню спеціальну освіту, покращити своє матеріальне становище тощо.

Для мігрантів із села переїзд до Харкова – великого промислового, наукового і культурного центру України сприяв більш повній реалізації їх здібностей, всебічному розвитку особистості. Пристосовуючись до міської культури і нового стилю життя, мігранти з села поступово досягали культурного рівня мешканців міста й успіхів у соціально-професійному просуванні. Велике значення мали рівень освіти, професійні якості. Чимало приїжджих із села на роботу здобували освіту у вечірніх школах, середніх та вищих навчальних закладах, що сприяло їхньому зростанню. Як правило, середня спеціальна освіта забезпечувала посаду майстра, вища спеціальна – інженера.

На думку оповідачів, протягом 2–3 років після закінчення інституту можна було вже досягти певних успіхів у службовому просуванні. Училище чи технікум таких можливостей не надавали. Навіть після їх закінчення не виключалося можливість працевлаштування на деякий час різноробочими. На думку мігрантів, для службового зростання "необхідно мати освіту, кваліфікацію... Кожна людина, яка має достатньо розуму і бажання, завжди себе реалізує" [4].

Серед вихідців із села багато відомих харків'ян, які своєю працею, своїм талантом приносять Харкову визнання та успіх, – це керівники різних підприємств, установ, організацій, славетні діячі науки, освіти, культури та охорони здоров'я.

Наприклад, уродженець села Руська Лозова Харківської області В.Ф. Без'язичний трудову діяльність почав з 17 років учнем слюсаря Харківського машинобудівного заводу ім. Ф.Е. Дзержинського. Після служби в лавах Радянської армії з 1976 р. працював в інституті інженерно-технічних проблем, у 1983 р. закінчив інженерно-будівельний інститут, працював в інституті "Укргіпренергопром", де пройшов шлях від техника до начальника відділу автоматизованого виробництва. Двічі обирався депутатом Червонозаводської районної ради Харкова, був депутатом Харківської міської ради. З червня 2001 р. – начальник управління паливно-енергетичного комплексу Харківської області [14, с. 18].

Трудовий шлях від слюсаря-механіка до головного інженера заводу "Ремхладомонтаж" пройшов А.Л. Дуленко, який народився в селі Андріївка Харківської області. Після закінчення в 1980 р. Харківського державного університету працював заступником генерального директора об'єднання "Укрєкогеобуд". З 2002 р. займає посаду начальника Головного управління економіки та ринкових відносин Харківської обласної державної адміністрації [2, арк. 16].

Подібний життєвий шлях проходив і Л.В. Лисак, уродженець Золочівського району Харківської області. Починав на ТЕЦ робітником, машиністом, потім став начальником зміни, начальником ТЕЦ-4 [2, арк. 11].

Головний архітектор Харкова у 1990-х роках, а з 2001 р. – головний архітектор Харківської області, професор Ю.М. Шкловський народився в селі Нова Водолага Харківської області. З 2009 р. – ректор Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури [14, с. 45]. Трудовий шлях від старшого майстра до генерального директора заводу ім. В.О. Малишева пройшов Г.Д. Гриценко, який народився в одному з сіл на Полтавщині [2, арк. 15].

Подібних прикладів у Харкові було чимало в кожній галузі народного господарства, освіти, охороні здоров'я, культурі.

Відомою в галузі охорони здоров'я не лише на Харківщині, а й далеко за її межами була Любов Трохимівна Мала, академік Академії медичних наук, Герой соціалістичної праці. Народилася в с. Копани Оріхівського району Запорізької області, пройшла шлях від санітарного лікаря до академіка. Заснувала Центр кардіології в Харкові.

Не менш відомою особою був соліст театру опери і балету ім. М. Лисенка в Харкові, народний артист СРСР Микола Федорович Манойло, який народився на Харківщині в с. Манили Валківського району. У 1943 р. він працював трактористом у Валківській МТС, а з 1944 р. служив в армії, в ансамблі пісні і танцю. Після служби в армії М.Ф. Манойло був зарахований студентом Харківської державної консерваторії, яку закінчив у 1960 р. Як талановитого співака його

ще студентом запросили до Харківського державного театру опери та балету ім. Лисенка, де він довгий час працював актором. У 1967 р. йому присвоєно звання заслуженого артиста УРСР, а в 1971 р. – народного артиста УРСР [2, арк. 14].

З села Броварки Кринківського району Полтавської області приїхав до Харкова у 1945 р. І.Г. Цесаренко, поступив на роботу на завод ім. Малишева. В 1946 р. його направили на навчання до Харківської юридичної школи, після закінчення якої він одержав призначення на роботу в органи прокуратури. Працював помічником прокурора Харківського району, прокурором карно-судового відділу обласної прокуратури, прокурором Комінтернівського району. Виконання службових обов'язків поєднував з навчанням у Харківському юридичному інституті, який закінчив у 1949 р. З 1968 р. працював прокурором Харківської області [2, арк. 41].

Отже, переселення з сільської місцевості до Харкова обумовлювало перехід мігранта з однієї соціальної групи до іншої, змінювало багато складових частин і ознак його соціального становища. Міграція сприяла більш повній реалізації його здібностей щодо соціально-професійного просування.

У радянські часи для службового зростання велику роль відіграло членство в КПРС. Перевага при висуванні претендента на вищу посаду за рівних умов надавалася члену партії. Більшість мігрантів зазначають, що робітнича молодь із села охоче вступала в партію, щоб швидше просуватися в своєму службовому зростанні. Кількість анкет для вступу в партію для працівників вузів обмежувалася. "... У парткомі була встановлена черга бажаючих вступити у партію, приходилося чекати анкети для вступу 5-10 років" [5].

Для дослідження змін соціального статусу сільських мігрантів ми обрали досить специфічну категорію – кандидатів у депутати Харківської обласної Ради депутатів трудящих, які прибули до Харкова з сіл Українських областей та близького зарубіжжя протягом 1943–1989 рр., асимілювалися у новому для них міському середовищі і, врешті-решт, обійняли депутатську посаду. Всього досліджено 176 осіб [3].

Переважає більшість мігрантів прибула до Харкова з українських областей. Власне кажучи, Харків завжди відрізнявся привабливістю як місто для обрання місця постійного проживання. Він був одним із найбільш промислово розвинених міст України. До того ж, місто давало широкі можливості для отримання освіти різного рівня і вподобань, можливості для службового зростання. Загалом міграція, як у СРСР в цілому, так і в Україні як складовій частині Радянського Союзу в 1950–1980-х рр. являла собою один із наймасовіших соціальних процесів. Концентрація діяльності в містах забезпечувала підвищення

ефективності виробництва, розвиток галузі послуг і культурної діяльності, таким чином слугуючи основою урбанізації і головною передумовою міграції, визначаючи її масштаби і напрями, що свідчить про те, що урбанізація і міграція – два взаємопов'язаних і нерозривних процеси.

Слід відзначити, що друга половина досліджуваного періоду характеризується поступальним скороченням кількості сільського населення і зростанням чисельності мешканців міст. "Місто давало мігранту нові можливості, приваблювало ширшим за сільський вибором місця роботи, розвиненою інфраструктурою, розмаїтим культурним життям" [6].

Не можна не враховувати суб'єктивні причини міграції. Потреба в зміні місця проживання в переважній більшості з'являється в осіб з гіршими умовами життя, що склалися в силу їхнього соціального становища, з одного боку, та соціально-економічними умовами життя, притаманними тій чи іншій території, – з іншого. Загалом, невдоволення умовами життя сприяє прагненню до переїзду, формує рішення змінити місце проживання.

Перед сільськими мігрантами стояла складна проблема адаптації до міського життя, яка проходила на соціальному та психологічному рівнях. Цей процес є досить складним, і кожна особа має індивідуальні особливості. Проте більшості мігрантів вдавалося знайти шлях до самореалізації в місті й отримати високу посаду і шановане суспільне становище.

Отже, зі 176 мігрантів з села – кандидатів у депутати Харківської обласної Ради депутатів трудящих переважна більшість (123 особи, або 70%) були вихідцями з сільської місцевості українських областей. Серед них 72 особи – уродженці сіл Харківщини, 11 – Сумщини, 9 – Полтавщини [3, арк.12].

Розділивши мігрантів на групи за роками прибуття до Харкова, стає помітною наступна тенденція. За період з вересня 1943 р. по 1949 р. до Харкова прибула 31 особа, з них 24 – із сіл областей України, 7 – із Росії. Протягом 1950–1959 рр. всього прибуло 35 осіб, із них 25 чол. – мешканці сіл України, 10 чол. – Росії. Найбільше прибулих до Харкова було у 1960–1969 рр., всього – 41 чол. майбутніх депутатів. Наступним за чисельністю приїжджих (30 осіб) став період 1970–1979 рр., а найменша їх кількість прибула до міста в 1980-ті рр. (лише 3 особи). Якщо розглядати розподіл мігрантів із сільської місцевості Харківщини, то наведена тенденція і в даній ситуації справедлива: 1960-ті рр. були найбільш "плідними" в плані зміни місця проживання [3, арк. 24].

Серед мігрантів із сільської місцевості Росії, яких було 50 осіб, більшість була вихідцями з Білгородської (24 особи) і Курської (9 осіб)

областей. І знову ж, більша їх частина приїхала до Харкова в 1960–1969 рр. – 11 осіб, 11 емігрантів з Росії прибули протягом 1970-х рр.

Білорусія була батьківщиною двох депутатів Харківської обласної Ради депутатів трудящих, причому обидва прибули до міста в 1960-х рр. із Брестської і Могильовської областей.

Розглядаючи рівень освіти та її місце отримання мігрантами з сільської місцевості – майбутніми депутатами, спостерігаємо, що в Харкові більшість із них отримали середню спеціальну освіту – 62 особи, вищу – 36 осіб і 18 чоловік закінчили тут технікуми. Так, серед мігрантів з українських областей 26 осіб закінчили середню школу поза межами міста, 7 – у Харкові, середню спеціальну освіту 47 із них вже здобували в Харкові, тут же закінчили технікуми дев'ятеро і 26 осіб з-поміж них отримали диплом про вищу освіту. Серед мігрантів із сіл Харківщини 25 осіб закінчили в Харкові середню школу, 32 – отримали середню спеціальну освіту, 4 отримали диплом про закінчення технікуму і 11 осіб – про здобуття вищої освіти.

Щодо мігрантів з Росії, то найбільша їхня кількість отримала освіту в Харківських ПТУ, ФЗУ і РУ – 15 осіб і 10 – у харківських вищих навчальних закладах [3, арк.27].

Щодо соціального статусу мігрантів і місця роботи майбутніх депутатів, то зазначимо, що серед вихідців з українських областей їх переважна більшість – 72 особи – працювала на заводах, 13 – на фабриках, 8 осіб працювали в школах, вищих навчальних закладах та науково-дослідних установах, 11 – на будівництві, 8 осіб – в галузі видавництва і поштового обслуговування, п'ятеро знайшли роботу в органах юстиції, ще п'ятеро – в галузі автотранспорту і залізниць і, навіть, один майбутній депутат працював у театрі [3, арк.18].

Вихідці з сільської місцевості Харківщини і Сумщини у більшості працювали на заводах, фабриках і будівництві.

Серед мігрантів з Росії також переважали працівники заводів (27 осіб) і фабрик (7 осіб). Більшість складають мігранти з Білгородської області, 11 осіб з-поміж яких працювали теж на заводах і п'ятеро – на фабриках [3, арк.21].

Очевидно, що провідним місцем роботи сільського мігранта був завод, фабрика і будівництво.

Таким чином, розглянувши структуру кандидатів у депутати Харківської обласної Ради депутатів трудящих – мігрантів із сільської місцевості, очевидно, що більшість із них були вихідцями з України, переважно з Харківської, Сумської і Полтавської областей, що пояснюється їхньою близькістю і спорідненістю. Серед інших країн за кількістю мігрантів в даному випадку виступає Росія.

Широка мережа навчальних закладів Харкова дала змогу більшості з них отримати середню спеціальну та вищу освіту, що вплинуло на зміну соціального статусу мігрантів із села.

Особливо помітні зміни в становищі сільських мігрантів у галузі освіти та науки. Тисячі з них стали видатними вчителями, науковцями, які присвятили своє життя цій справі.

Звичайно, зібрати і проаналізувати матеріали про всіх сільських мешканців, які приїхали в досліджуваний період до Харкова на навчання і досягли певних успіхів, – справа занадто складна. Проте вже більше десяти років у Харківському гуманітарному університеті "Народна українська академія" проводиться цілеспрямована робота над темою "Освіта на Харківщині в особах", в якій розповідається про династії серед учителів і викладачів вищої школи, яких на Харківщині особливо багато.

Наприклад, А.П. Огієнко народився в 1921 р. у с. Вільшани Харківської області. Після війни закінчив автошляховий інститут, був викладачем, захистив кандидатську дисертацію [8, с. 8]. З.І. Огієнко (Хворостенко), 1923 року народження, уродженка с. Березівка Золочівського району Харківської області. Вчитель англійської мови в гідрометеорологічному технікумі [8, с. 7]. Нелегкий шлях свого становлення пройшов В.Ф. Гайдамака, 1921 р. н., уродженець с. Остапівка Варвинського району Чернігівської області. Після визволення Харкова з 1943 р. працював на заводі "Серп і молот". У 1947 р. закінчив ХІІІ, потім – аспірантуру, захистив кандидатську дисертацію [8, с. 85].

Із села Ямаші Червоно-Чегайського району Чуваської АРСР у 60-х роках приїхала до Харкова Лаптева Л.А., 1924 р. н. Працювала вчителем російської мови і літератури в школах № 3 та № 156 міста Харкова. З 1987 р. – вчитель вищої категорії, Заслужений вчитель України, "Відмінник народної освіти" [8, с. 273].

Відзначимо, що переважна більшість учителів, які приїхали в різні повоєнні роки з сільської місцевості до Харкова, – з Харківської області, значно менше представників інших областей України.

Про службове зростання мігрантів із села свідчить і те, що багато з них обіймали посади завучів, директорів шкіл. Серед них найбільш відомі: О.Г. Гряник (СЗОШ № 62), Т.А. Кучеренко (гімназія № 178 "Освіта"), Ю.В. Черненко (ЗНЗ № 131), О.А. Бендюк (ХЗОШ № 78), С.П. Проценко (ХСШ № 11), Л.І. Радченко (інтернат для сліпих дітей) та багато інших [11].

Відомо, що інтелект людини формується освітою, а лідером в освіті виступає вища школа. Мешканці сільської місцевості, які приїхали до Харкова, мали можливість отримати вищу освіту і досягли великих успіхів на освітянській ниві.

Особливу категорію викладачів вищих навчальних закладів складають професори, без яких неможливо уявити вищий навчальний заклад, оскільки саме вони уособлюють науку й високий фаховий рівень. Серед них багато таких, що увійшли в історію науки, до різноманітних

довідників та підручників із відповідних галузей наук. Як викладачі вони прагнуть не лише дати студентам знання, а й допомагають їм засвоїти критичний спосіб мислення, сприяють їх моральному зростанню, пробуджують потяг до високих ідеалів. Серед них багато вихідців із села.

Наприклад, у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна за штатним розписом працювало понад 200 докторів наук, професорів і понад 100 професорів-сумісників. Це найбільш високий показник серед вищих навчальних закладів Харкова [9, с. 4]. Аналіз біографічних даних професорів, які працюють в університеті, свідчить, що з 357 осіб 254, або 70%, – це вихідці з сільської місцевості. Серед них академики та члени-кореспонденти НАН України, заслужені працівники освіти України та заслужені професори університету [9, с. 358-359].

Так, із 13 академіків НАН України 7 чол., або 54%, народилися в селі, переважно Харківської та Полтавської областей. Зокрема, академік НАН України, доктор фізико-математичних наук, професор, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки В.М. Ажажа уродженець села Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області. Він є автором понад 500 наукових публікацій [9, с. 10].

У селі Бодаква Полтавської області народився доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАН України В.С. Дейнека, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений діяч науки і техніки України. Автор понад 300 наукових праць [9, с. 87].

Непростий шлях від студента до члена-кореспондента НАН України, доктора фізико-математичних наук, професора, проректора з наукової роботи Харківського університету (з 1967 р.) пройшов І.І. Залюбовський, який народився в селі Бутенки Кобеляцького району Полтавської області. Він заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державних премій України, почесний громадянин Харкова. Автор понад 430 публікацій. Підготував 37 кандидатів та 13 докторів наук [9, с. 117].

У сільській місцевості Харківщини народився член-кореспондент НАН України М.О. Азаренков (с. Муравлівка Нововодолазького району). М.О. Азаренков – відмінник освіти, заслужений діяч науки і техніки України, заслужений професор університету, проректор з навчальної та інноваційної діяльності. Автор понад 400 наукових праць [9, с. 11].

Із 16 членів-кореспондентів НАН України, які працюють в університеті, 6 чол., або 37%, вихідці із села, а серед 45 чол. заслужених професорів університету 13 чол., або 29%, також із сільської місцевості, переважно з Харківської та Полтавської областей [9, с. 358-359].

Важливим показником зміни соціального статусу та службового зростання сільських мігрантів у Харкові є те, що отримавши вищу освіту і досягнувши значних успіхів в освітянській справі й науковій діяльності, найкращі з них були удостоєні великої честі – очолити вищі навчальні заклади в Харкові.

Аналіз біографічних даних 84 ректорів харківських вищих навчальних закладів, які працювали в період 1943–1990-х рр., свідчить, що 49 із них, або 58%, – вихідці з сільської місцевості. В деяких ВНЗ їх кількість складає біля 89% від загальної. Найбільше ректорів, які приїхали до Харкова з сільської місцевості, в Харківській державній зооветеринарній академії (89%), що можна пояснити фаховою близькістю до села. Недостатня забезпеченість сільської місцевості медичними спеціалістами спонукала мігрантів із села спрямовувати свої зусилля на отримання освіти з медицини і досягнення високого фахового рівня. Свідченням цього є те, що понад 80% ректорів медичного університету були вихідцями з сільської місцевості [12, с. 206, 334].

Звертає на себе увагу той факт, що з 6 ректорів університету мистецтв ім. І.П. Котляревського 5 – із сільської місцевості [12, с. 370]. Можна припустити, що таке становище було результатом того, що в сільській місцевості молодь не мала можливості для розкриття й реалізації своїх мистецьких здібностей, а тяжіння до високої культури було великим. Приїхавши до Харкова, вони отримували фахову освіту і з часом досягали значних успіхів у різних галузях мистецтва, очолювали кафедри та ВНЗ міста.

Відзначимо, що окрім згаданих вище ВНЗ, у переважній їх більшості понад 50% ректорів були також вихідцями з села. Зокрема, в Державній академії культури вони становили 75%, у Державному педагогічному університеті ім. Г.С. Сковороди – 62%, у Національній юридичній академії України ім. Ярослава Мудрого – 60% [12, с. 656]. Зазначимо, що найбільше ректорів із сіл Харківської (7 чол.), Полтавської (6 чол.) та Сумської (5 чол.) областей. Проте є представники з Донецької, Чернігівської, Кіровоградської, Луганської, Львівської та інших областей України, а також деяких областей Російської Федерації – Білгородської, Воронежської, Орловської та інших.

Отже, приїхавши до Харкова, сільські мігранти намагалися максимально використати можливості, що надавало велике місто в промисловому виробництві, освіті, культурі, охороні здоров'я, в реалізації їх здібностей, всебічному розвитку особистості. Все це сприяло їх службовому зростанню й впливало на зміну соціального статусу.

Література

1. *Бельй, А. В.* Некоторые проблемы развития малых и средних городов Харьковской области / А. В. Бельй, В. П. Благов, Л. Г. Панасенко // Вестник Харьковского университета. – 1975. – № 120: Геология и география. – Вып. 6. – С. 105–110.
2. *Державний архів Харківської області Ф.Р-3858 Харківський облвиконком.* – Оп. 13.

3. ДАХО. – Ф.Р. 3858. – Оп. 13. – спр. 704, 688. – Оп. 14. – Спр. 1544, 2318.
4. *Інтерв'ю* з Олександром Носатенком, 1939 р. н., с. Полкова Микитівка Богодухівського р-ну Харків. обл., до Харкова приїхав у 1960 р. Зап. 20.04.2008 р.
5. *Інтерв'ю* з Тамарою Зибіною (Яценко), 1951 р.н., с. Шенегрівка Зеньківського р-ну Полтавської обл., до Харкова приїхала в 1968 р. Зап. 19.04.2008 р.
6. *Інтерв'ю* з Ніною Качаловою, 1940 р.н., с. Олексіївка Харківської обл., до Харкова приїхала в 1955 р. Зап. 14.08.2008 р.
7. Курман, М. В. Население большого социалистического города / М. В. Курман, И. В. Лебединский. – М.: Статистика, 1968. – 200 с.
8. *На алтарь* призвания: очерки о пед. династиях Харьковщины / [авт. кол.: В. Р. Антонова и др.; под ред. Е. В. Астаховой]. – Х., 2010.
9. *Професори* Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: довід. – Х., 2009.
10. *Повоєнна Україна*: Нариси соціальної історії. Частина 1, 2 [гол. ред. В.А. Смолій]. – К., 2010.
11. *Результати* анкетування та інтерв'ю випускників Харківського університету, що навчались на історичному факультеті у 1960–1989 рр., проведених С. Ю. Івановим 19.04.2008, Харків: 390 анкет та інтерв'ю.
12. *Служение* отечеству и долгу: Очерки о жизни и деятельности ректоров Харьковских вузов (1805–2004 гг.) / под ред. В. И. Астаховой. – Х., 2004.
13. *Товкун, В. І.* Особливості міграції населення Української РСР у 1959–1963 рр. / В. І. Товкун // Український історичний журнал. – 1966. – № 4. – С. 49–56.
14. *Харків – 350.* Історія, сучасність, стратегія розвитку: іст.-етногр. огляд / [заг. ред. акад. АЕН України В. Н. Майорченко]. – Х., 2004.

УДК 94(477.54)«1921/1928»: 334.713

Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 рр.)

Махоніна Онісія Геннадіївна

Махоніна Онісія. Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). У статті висвітлена законодавча, податкова та кредитна політика регулювання кустарно-ремісничої промисловості з боку радянської влади. Виявлено засоби економічного та адміністративного впливу на дрібних виробників, що призвели до фактичної ліквідації кустарно-ремісничої промисловості Харкова.

Ключові слова: неп, кустар, кустарно-ремісничка промисловість, Харків.

Махонина Анисья. Государственная политика регулирования развития кустарно-ремесленной промышленности г. Харькова в годы нэпа (1921–1928 гг.). В статье исследуется законодательная, налоговая и кредитная политика регулирования кустарно-ремесленной промышленности со стороны советской власти. Обнаружены способы экономического и административного воздействия касательно мелких производителей, которые привели к фактической ликвидации кустарно-ремесленной промышленности г. Харькова.

Ключевые слова: нэп, кустарь, кустарно-ремесленная промышленность, Харьков.

Makhonina Anisiya. The state policy of development of handicraft and artisanal industry in Kharkiv during the NEP (1921–1928 years). The legal, fiscal and monetary policy of adjustment of handicraft industry by the Soviet authorities is researched in the article. The economic and administrative impact on small producers is detected, which led to the actual elimination of handicraft industry in Kharkiv.

Key words: NEP, handicraft industry, Kharkiv.

Економічне реформування в сучасній державі потребує врахування історичного досвіду. Тому дослідження періоду непу та його регіональних особливостей не втрачає своєї актуальності. Залишається чимало питань, пов'язаних з розвитком дрібного виробництва, які ще не отримали достатньої уваги. Зокрема це стосується проблеми державного регулювання кустарно-

ремісничого виробництва Харкова. Дослідження регіональних аспектів впровадження непу збагачує загальну картину функціонування приватного підприємництва.

Окремі аспекти дослідження політики державного регулювання кустарно-ремісничого виробництва Харкова привертала увагу дослідників 1920–1930-х років, і вивчались у роботах С. Зарудного [8], Д. Каплана [9], Ю. Ларіна [10], Д. Шапіро [20], В. Шевцова [21]. У цих роботах є чимало інформації про адміністративну й господарську діяльність радянської влади в секторі кустарної промисловості. Певне відображення зазначена тема знайшла у сучасній історіографії в роботах таких науковців як О. Сушко [18], О. Пиріг [15], М. Олійник [13], Л. Нізова [12], Ю. Волосник [1], М. Онацький [14], В. Жмака [7]. У той же час, цілісного та системного дослідження проведено не було, в історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені вивченню державної політики регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова – столиці УСРР в 1919 – 1934 рр.

Джерельну базу роботи становлять нормативно-правові документи, статистичні матеріали, періодичні видання, статuti кооперативів, інструкції податкових органів тощо. Неопубліковані джерела представлені матеріалами фондів Державного архіву Харківської області.

Метою даної роботи є вивчення державної політики регулювання кустарно-ремісничої промисловості Харкова в умовах нової економічної політики. Для розкриття зазначеної мети було поставлено такі завдання: дослідити законодавчу, податкову та кредитну політику радянського керівництва щодо дрібних виробників; виявити адміністративні й позаекономічні засоби впливу на розвиток кустарно-ремісничої промисловості; з'ясувати причини та методи згорання кустарно-ремісничої промисловості. Під час вивчення зазначеної теми використовувалися загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціально-історичні методи дослідження.

В умовах нестачі ресурсів для швидкого відновлення промисловості країни більшовицьке керівництво було вимушено піти на підтримку та розвиток кустарно-ремісничого виробництва. У той час коли головна увага господарчих органів була зосереджена на розвитку стратегічно важливих державних підприємств, саме дрібні виробники могли забезпечити населення товарами широкого вжитку, послабити проблему безробіття та надати необхідні ресурси для відбудови державної промисловості.

З 1921 р. почалось організаційно-юридичне оформлення кустарно-ремісничої промисловості та регулювання приватнопідприємницької діяльності дрібних виробників. Так, 21 червня 1921 р. РНК УСРР

поширив постанову РНК РСФРР «Про керівні настанови органам влади стосовно дрібної й кустарної промисловості та кустарної сільськогосподарської кооперації», яка дозволила розвиток кустарно-ремісничих підприємств [16, ст.320]. А постановою від 25 червня 1921 р. «Про кустарну та дрібну промисловість» кожен громадянин отримав право відкривати промислові підприємства [17, ст. 385].

З метою організації та державного контролю за станом кустарно-ремісничого виробництва було створено Укркустпром та його місцеві органи.

У січні 1926 р. при ВРНГ УСРР було утворено спеціальну Раду в справах кустарно-ремісничої промисловості. Після 1926 р. всі справи регулювання кустарно-ремісничої промисловості були зосереджені у Вищій та місцевих радах народного господарства. На місцях організувалися відділи та секції кустарної промисловості [8, с. 26].

Харків належав до округ із значним розвитком кустарно-ремісничої промисловості, де із загальної кількості промисловців у кустарному виробництві було задіяно близько 32,9% осіб [11, с. 38]. З метою регулювання та керування в плановому порядку кустарно-ремісничою промисловістю у Харкові та окрузі у березні 1926 р. був створений Орендовий відділ кустарної промисловості. При Орендовому відділі була утворена постійна секція з кустарно-ремісничої промисловості [3, арк. 115].

Одним із механізмів керування дрібними товаровиробниками була податкова політика. Харківські кустарі повинні були сплачувати промисловий податок який складався з патентного та зрівняльного зборів. Також міські кустарі були зобов'язані сплачувати прибутковий податок. Окрім цього, кустарям доводилось сплачувати обтяжливі місцеві податки і збори, які часто стягувались на місцях без дозволу центру. З вересня 1923 р. було введено обов'язкову державну позику для кустарів та ремісників [12, с. 199].

В основі оподаткування зберігався чіткий класовий принцип. Через дрібну приватновласницьку сутність кустарно-ремісничого виробництва, кустарям доводилося сплачувати високі ставки оподаткування.

Також мало місце упереджене ставлення до кустарів з боку працівників фінорганів. Часті суперечки та непорозуміння між дрібними виробниками та податковими працівниками нерідко були результатом низької кваліфікації останніх. До середини 1925 р. оподаткування кустарів часто проводилось «на око». А самого кустаря податківці розглядали як підприємця на якого потрібно було «тиснути». Кустарі часто скаржилися на неясність і недосконалість законодавства [8, с. 27].

Починаючи з весни – літа 1925 р. щодо дрібних виробників більшовицьким керівництвом було впроваджено низку податкових пільг. Це було обумовлено лібералізацією до приватногосподарського сектору

та неспроможністю державної промисловості задовольнити зростаючий попит населення на промислові товари.

Постанови уряду СРСР «Про податкові пільги для міських кустарів та ремісників» від 10 квітня 1925 р. та «Про податкові пільги для міських кустарів та ремісників» від 12 травня 1925 р. внесли корінні зміни в оподаткування кустарів та ремісників і кустарно-ремісничих підприємств державними і місцевими зборами, що виявилися або в цілковитому звільненні від податків або в значному зменшенні останніх.

У вересні 1926 р. Харківський окрвиконком надав додаткові пільги дрібним виробникам. Орендна плата за торговельні приміщення була зменшена на 20 %. Окрім цього, кустарі та ремісники за соціальним статусом прирівнювались до трудящих верств населення [14, с. 143]. Незважаючи на пільгову податкову політику стосовно кустарів, її впровадження на місцях зазнавало обмежень і часто було формалізованим.

Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничого виробництва включала політику кредитування, яка була заснована на класових принципах, направлених на обмеження дрібного приватного виробника. Внаслідок цього державним ринком кредитування були охоплені здебільшого лише кооперовані кустарі. Кількість кредитів, що надавалася, була недостатньою та не відповідала потребам. Більшість кустарів-одинаків міста була вимушена кредитуватися на приватному ринку або в ощадно-позичкових товариствах. Недостатня кількість державних коштів, наявність високої різниці у вартості кредиту на державному та вільному ринку обмежували можливості розвитку кустарно-ремісничого виробництва, посилюючи роль приватного капіталу.

Незважаючи на певні проблеми у кустарно-ремісничому секторі, впровадження пільгового законодавства, створення системи кредитування, висока кон'юктура ринку сприяли економічному зростанню кустарно-ремісничого виробництва. Після введення пільг загальна кількість кустарів міста у 1925–1926 рр. зросла вдвічі – з 3 800 чол. до 7 390 осіб [4, арк. 127]. А у 1927–1928 господарчому році становила 12 500 осіб [6, арк. 243–244]. Зростала економічна вага продукції дрібних виробників. Зокрема 1926 р. загальна вартість кустарно-ремісничих товарів Харківського округу становила 42 млн. крб., а в 1927 – 60 млн. [6, арк. 243–244].

Виробнича діяльність кустарів та ремісників була спрямована на отримання прибутку. А отже кустарі залишалися приватними виробниками. Це давало підстави більшовицькому керівництву вважати дрібних виробників силою, що здатна відтворити та збільшити приватний капітал, – і, відповідно, становила певну загрозу для самої влади.

Так, на XII з'їзді ВКП(б) у травні 1923 р. Троцький у доповіді про промисловість, констатувавши надзвичайно швидкий зріст і розвиток кустарної промисловості, відмічав небезпеку, що загрожує соціалістичному будівництву від змички торговельного приватного капіталу та кустаря. Майбутнє для дрібних товаропроductентів вбачалося лише через кооперування та надання державного кредиту, щоб кустря «повільно і безболісно впести в державну господарчу тканину» [19, с. 50–51].

XIV з'їзд ВКП(б) 1925 р. та проголошення курсу на індустріалізацію країни вимагали від більшовицького керівництва концентрації всіх наявних матеріальних, сировинних та інших ресурсів. В умовах нестачі коштів на індустріалізацію країни в необхідних розмірах, саме розвиток промкооперації вважався «новим соціалістичним каналом для індустріалізації країни» [20, с. 56].

Методи впливу більшовицького керівництва на приватника з метою його кооперування були різними. Це збільшення податкового тягара, обмеження в питанні забезпечення сировиною, відмова у кредитуванні тощо.

Застосування тиску на приватних виробників Харкова вело до збільшення частки кооперованих осіб. Більшість харківських кустарів входили до кооперованих об'єднань і становили 1928 р. 82 % всіх дрібних виробників [5, арк. 13, 26]. Осередками кустарної кооперації Харкова були Харківська спілка кустарно-промислової кооперації «Кустар-Спілка» і Харківський союз кустарів-одинаків.

Кооперовані кустарі отримували пільгове кредитування, постачання сировиною за більш дешевими розцінками, вигідний збут продукції, дешеву оренду приміщень, устаткування з державних фабрик тощо. Усі ці заходи передбачали посилення економічного зв'язку державних органів з кустарно-ремісничою кооперацією.

Проте кооперативні об'єднання зазнавали нестачу сировинних та товарних ресурсів. Мала місце погана організаційна будова та громіздкість апарату системи кооперації. Також були відсутні кваліфіковані технічні та організаційно-промислові фахівці. Усі ці причини призводили до слабкості кооперації та уповільнювали плани державного керівництва, направлені на суцільне кооперування дрібних виробників [10, с. 85,87]. Тому кустарі та ремісники не мали стимулу йти до кооперації, надавали перевагу приватному виробництву. Протягом усього періоду непу існували «дикі артілі» – виробничі об'єднання, учасники яких не входили до спеціальних кооперативних організацій.

Незважаючи на значні зрушення в правовому полі розвитку кустарно-ремісничої промисловості, дрібні товаровиробники зазнавали багато обмежень з боку держави. Часто місцеві держоргани

демонстрували упереджене ставлення до кустаря, не сприймаючи за повноцінного суб'єкта діяльності. Профспілки розглядали кустаря як нетрудовий елемент, вважали його нерівноправним членом радянського суспільства, який був і підприємцем, і визискувачем [8, с. 16]. В основі такого ставлення були політико-ідеологічні та класові переконання, які передували економічній доцільності.

Кустарі зазнавали обмежень й в громадянських правах. Лише з 1925 р. отримали виборчі права [8, с. 16]. А з 1926 р. кустарів було прирівняно до робітничої верстви населення [3, арк. 34].

В умовах зламу непу, радянське керівництво переходило до адміністративно-командних методів управління економікою країни. Подальший розвиток дрібного виробництва вбачався лише у формі кооперації.

Зростання податкового тиску вело до збільшення недоплат з боку дібних виробників та зростанню тіньового виробництва. Серед основних форм були фіктивні кооперативи, роздавальні, наймання робітників поза біржею праці та виробниче спілкування кустарів на ринках із скупником.

Значні масштаби тіньового виробництва в кустарно-ремісничому секторі непокоїли державне і партійне керівництво республіки. Для обстеження та ліквідації прихованого виробництва проводилися масові перевірки існуючих кооперативних об'єднань кустарної промисловості з боку місцевих владних органів, фінінспекції праці та робітничо-селянської інспекції.

У Харкові приховане виробництво набуло значного поширення. За результатами ревізійних обстежень 1926 р. близько 50 % кооперативних об'єднань Харкова мали у своїй господарчій роботі ряд вад та зловживань [3, арк. 136]. Для ліквідації так званих «ухилів» в роботі товариств владою застосовувалися такі заходи, як судові переслідування, заміна керівних органів, закриття кредиту, повна реорганізація тощо [2, арк. 2].

Проте тенденція до практики порушень трудового законодавства зберігалася протягом всього непу. У результаті боротьби з фіктивними кооперативами та впровадження курсу на кооперування кустарного сектору почався спад господарської та економічної діяльності серед дрібних виробників.

Політика непу призвела до відродження та бурхливого розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова. В умовах економічної кризи та нестачі промислових товарів більшовицьке керівництво було вимушено піти на сприяння розвитку кустарно-ремісничого виробництва. Протягом перших років непу радянським керівництвом було видано низку постанов, спрямованих на регламентацію економічної

взаємодії та підтримку дрібних товаровиробників. При цьому кустарі отримали певні поступки та пільги.

Незважаючи на офіційно проголошений радянською владою курс на підтримку кустарно-ремісничого сектору виробництва, ставлення місцевих держорганів протягом непу залишалось упередженим через наявність ідеологічних доктрин та соціалістичних пріоритетів, які суперечили економічній доцільності. У кустарях вбачали певну загрозу відновлення дрібнокапіталістичного устрою. Тому для контролю та регламентації економічних відносин з дрібними виробниками влада ставила за мету поступове залучення кустарів у планову економіку країни через систему кооперації.

Проте через нестачу фінансових ресурсів, кооперований сектор не отримав достатньої уваги та відбудова кустарно-ремісничого сектора виробництва лягла важким тягарем на плечі самих виробників.

Після проголошення курсу індустріалізації країни більшовицьке керівництво розглядало кустарів як одне з важливих джерел для надходження необхідних коштів з метою подальшого залучення кустарів до планової економіки та соціалістичного господарства. Результатом такої політики стало поступове згорання ринкових відносин та руйнація дрібного виробництва у Харкові. Усе це призводило до посилення дефіциту товарів широкого вжитку, нестачі продовольчих товарів тощо.

Перехід сталінського керівництва до надзвичайних методів управління промисловістю, погіршення суспільно-політичної атмосфери, відсутність фінансової та сировинної підтримки з боку держави, адміністративно-економічний тиск на дрібних виробників обумовлював згорання кустарно-ремісничого виробництва. Харківські кустарі були вимушені або вступати до кооперативів, або переходити до інших сфер діяльності, часто нелегальних. На кінець непу кустарно-ремісниче виробництво Харкова було фактично знищено.

Література

1. *Волосник, Ю. П.* Державна кредитна політика щодо приватного підприємництва нової буржуазії України в роки НЕПу / Ю. Волосник // Збірник наукових праць / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. – 2002. – Вип. 10. – С. 148–156.
2. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 2. – Спр. 442. – Арк. 2, 20.
3. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 904. – Арк. 34, 115, 136.
4. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 1237. – Арк. 127.
5. *ДАХО.* – Ф.Р. – 869. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 13, 26.
6. *ДАХО.* – Ф.Р. – 1296. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 243–244.

7. Жмака, В. М. Соціально-економічний розвиток міст Лівобережної України в 1920-ті роки: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / В. М. Жмака. – Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна – Х., 2011.
8. Зарудний, С. Кустарна промисловість: (Минуле й сучасне) / С. Зарудний // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: [зб. ст.]. – Х., 1927. – С. 1–30.
9. Каплан, Д. А. Кустарная промышленность Украины / Д. А. Каплан. – Х., 1922.
10. Ларин, Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М.-Л., 1927.
11. Нефедов, С. Географічний розподіл кількісного складу дрібної та кустарно-ремісничої промисловості України / С. Нефедов // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: [зб. ст.]. – Х., 1927. – С. 31–91.
12. Нізова, Л. Податкова політика як важіль у перетворенні дрібного власника у найманого робітника / Л. Нізова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 196–214.
13. Олійник, М.М. Кредитна податкова політика держави по відношенню до приватних виробництв України у 1921-1929рр. // Збірник наукових праць / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. – 1998. – Вип. 2. – С. 123–131.
14. Онацький, М.Ю. Приватна торгівля і промислове підприємництво у Харкові в період НЕПу (1921-1928 рр): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / М. Онацький. – Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012.
15. Пиріг, О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації: Монографія / Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К.: КНТЕУ, 2001.
16. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1921 г. // Бюллетень №11. – Стаття 320.
17. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1921. – Бюллетень №15. – Стаття 385.
18. Сушко, О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні в період НЕПу (1921 – 1928 рр): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / О. О. Сушко. – Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004.
19. Троцкий, Л.Д. Основные вопросы промышленности / Л. Троцкий // Экономическая жизнь. – №10. – М., 1923.
20. Шапиро, Д. Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР / Д. Шапиро. – М., Л., 1928.
21. Шевцов, В. Оподаткування кустарів, ремісників і кустарно-промислових товариств: (Промисловий та прибутковий податок і місцевий збір) / В. Шевцов // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: [зб. ст.]. – Х., 1927. – С. 158–169.

УДК 94 (477. 54) «1919/1922»: 351. 746. 1. 075. 1

Органи Надзвичайної комісії на території Харківської губернії: повітові комісії та політичні бюро (1919–1922 рр.)

Труш Світлана Миколаївна

Труш Світлана. Органи Надзвичайної комісії на території Харківської губернії: повітові комісії та політичні бюро (1919-1922 рр.). У статті розглянуто питання організації та функціонування Надзвичайної комісії на місцях, в повітах та волостях, у формі повітових надзвичайних комісій та політичних бюро. Виявлено, що повітові органи НК виступали інструментами терору та сприяли утвердженню радянської влади.

Ключові слова: повітова надзвичайна комісія, політичне бюро, Харківська губернія.

Труш Светлана. Органы Чрезвычайной комиссии на территории Харьковской губернии: уездные комиссии и политические бюро (1919-1922 гг.). Статья посвящена проблеме организации и функционирования Чрезвычайной комиссии на местах, в уездах и волостях, в форме уездных ЧК и политических бюро. Несмотря на ряд различий, деятельность органов ЧК на местах была призвана обеспечить исполнение постановлений советской власти.

Ключевые слова: уездная чрезвычайная комиссия, политическое бюро, Харьковская губерния.

Trush Svitlana. Extraordinary Commission bodies in Kharkiv province: the uezd commission and the politburo (1919-1922). The paper deals with the organization and functioning of the Extraordinary Commission on the ground in the form of the uezd commission and the politburo. The author found that the activities of the Cheka was to ensure implementation of the decisions of the Soviet government.

Key words: the uezd Cheka, the politburo, Kharkiv province.

Функціонування та діяльність органів Надзвичайної комісії на території Харківської губернії є малодослідженим питанням серед дослідників. З одного боку, це зумовлене браком джерел, що вповні б висвітлювали цю проблему, а з іншого, низька дослідницька активність у цьому напрямку може бути пояснена історіографічною традицією, зосередженою на вивченні діяльності

центральної влади – ВУНК та її губернських представництв. Дослідження питання організації роботи та діяльності надзвичайних комісій на місцях, в повітах та волостях, має принципове значення для інтерпретації значення ВУНК у становленні радянської влади. В умовах початку ХХ століття, коли відсутня розвинена інфраструктура та комунікації, встановлення безпосереднього контролю над певною територією мало дуже важливе значення. Перманентні бойові дії на більшій частині території України та в Харківській губернії зокрема, в роки Української національно-демократичної революції спонукали більшовиків до прискореної організації життєздатної адміністративної системи та встановлення контролю над суспільством.

Отже, дослідження функціонування та діяльності органів Надзвичайної комісії на повітовому та волосному рівнях дозволить відповісти на питання про ефективність цього органу на місцях, його роль та значення в процесі зміцнення більшовицької влади на території Харківської губернії.

Історіографія питання почала формуватися в 20-ті рр. ХХ століття. У роботах радянського періоду увага дослідників була зосереджена на досягненнях органів НК [10; 15]. Їх колеги, що змушені були мігрувати після революції, діяльність НК подають виключно як карально-репресивну [16; 22]. Сучасні дослідники намагаються бути об'єктивними при оцінці проблем, пов'язаних з організацією та діяльністю НК, так що питання роботи повітових органів НК стає одним з головних [14; 19; 21; 23].

Більш детально діяльність повітових та волосних органів НК на території Харківської губернії проаналізовано у спільній статті Л. Радченко та В. Семененка, де висвітлено питання антибільшовицького руху на Харківщині в 1919–1920-х рр. [20], а також у роботах В. Золотарьова, що досліджує діяльність карально-репресивних органів крізь призму біографій головних чекістів [11].

Джерельну базу дослідження склали як опубліковані, так і архівні матеріали. Опубліковані джерела – це законодавчі акти [13; 17], справочинна документація [18], джерела особистого походження [17; 12; 22]. Архівні джерела відіграли ключову роль при написанні статті, оскільки матеріалів, що висвітлюють роль повітових органів НК, бракує з цілої низки причин. Були опрацьовані фонди Харківської губНК [8], Валківського [2-3], Зміївського [4], Чугуївського повітових виконкомів [5], Харківського губвиконкому [6-7], Данилівської волосної НК [9] та інших, що зберігаються в ДАХО.

Хронологічні рамки дослідження – 1919–1922 рр. – період існування органів Надзвичайної комісії на території Харківської губернії до їхньої реорганізації в ДПУ [21, с. 51].

Органи ВУНК у вигляді повітових комісій почали виникати в Харківській губернії стихійно при місцевих Радах одразу після проголошення тут

радянської влади наприкінці 1918 – на початку 1919 р. Іноді навіть можна було зустріти волосні надзвичайні комісії, зокрема, в архівних документах є згадка про існування такого органу в с. Данилівка Харківської губернії [9, арк. 1-2]. Цей процес проходив уніфіковано як на території України [23, с. 19], так і на території Росії [14, с. 118], чому сприяла спільна правова база та єдиний цент управління у Москві.

Правове становище повітових комісій було визначено Положенням ВЧК про губернські та повітові комісії від 28 жовтня 1918 р. [13, с. 193]. Як відомо, нормативно-правові акти ВЧК мали юридичну силу і на українських територіях, підконтрольних більшовикам.

Згідно з цим Положенням, у повітових надзвичайних комісіях структура була подібна до губернських, а саме: створювалися відділи по боротьбі зі спекуляцією та об'єднаний по боротьбі з посадовими злочинами та контрреволюцією. Крім того, існувала комендатура та господарський відділ [13, с. 193-194].

Штат співробітників передбачався досить чисельним: голова комісії та його товариш, секретар, 3 слідчих, 10 комісарів-розвідників, а також група допоміжних співробітників (канцеляристи, кур'єри, завгосп тощо) у складі 12 осіб [8, арк. 4].

Головною проблемою при створенні повітових надзвичайних комісій була кадрова, оскільки чекістами могли бути лише комуністи, а на посади канцеляристів, завгоспів, журналістів могли претендувати безпартійні, але з відповідною освітою [14, с. 112].

Харківській губернській надзвичайній комісії у першій половині 1919 р. вдалося налагодити роботу місцевих комісій в таких повітах, як Ізюмський, Куп'янський, Охтирський, Зміївський, Лебединський, Валківський, Чугуївський, Сумський, Вовчанський, Слов'янський, Старобільський та Богодухівський [8, арк. 13].

Як зазначалося вище, існує проблема браку джерел, що висвітлюють функціонування та діяльність повітових комісій, але документи Валківської повітової надзвичайної комісії, що існувала з лютого до червня 1919 р., дозволяють уявити напрямки та масштаби роботи, ефективність органів НК на місцях, оскільки характер функціонування цих органів був достатньо уніфікований.

Організація діяльності Валківської повітової НК мала багато спільних рис з губернською комісією. Так, повітова НК теж мала позасудові повноваження, справи розглядалися колегіально, при чому Колегія повітНК мала право виносити будь-який вирок – присудження штрафу, позбавлення волі на різний термін ув'язнення і вища міра покарання через розстріл. Щоправда, в останньому випадку справа разом з підсудним мала бути направлена до Харківської губернської НК на затвердження [3, арк. 24, 29].

Повітові НК згідно з принципом централізації органів НК безпосередньо підпорядковувалися губернським комісіям: поруч з

загальними нормативно-правовими документами, що регламентували роботу НК, юридичну силу тут мали і циркулярні листи очільників губернської НК. Повітові НК були підзвітні губернським – щотижня мусили надавати звіт про стан повіту та діяльність НК, а щомісяця рапортувати про власні успіхи у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами [3, арк. 3, 5-6].

Особливість роботи повітових НК полягала у тому, що комісія мала протидіяти «контрреволюційним виступам» селян, невдоволених більшовицькою політикою «воєнного комунізму». Чекісти виявляли та знешкоджували, направляючи до в'язниць, організаторів та активних учасників антирадянських виступів. Так, тільки за лютий 1919 р. Валківська НК придушила за допомогою воєнізованого батальйону при губНК три виступи селянства, невдоволеного введенням надзвичайного податку, – у Високопіллі, Новій Водолазі та Комишуваті [3, арк. 3].

Ще однією особливістю діяльності повітових НК, порівняно з губернськими, можна вважати більшу кількість справ, порушених проти незаконного самогонваріння та вживання алкоголю домашнього виробництва. Так, наприклад, за квітень 1919 р. Колегією Валківської повітової НК було розглянуто 20 справ за зловживання та варіння самогону, у відсотковому відношенні це аж 24 % від загальної кількості, а в травні цей показник збільшився до 29 %. [3, арк. 43, 102]. Така увага до проблем нелегального самогонваріння була продиктована тим, що селяни таким чином переробляли зернові надлишки, які радянська влада намагалася відібрати. До осіб, у яких загонали НК виявляли заховані продукти або сурогатний алкоголь, застосовувалося покарання у вигляді конфіскації майна та ув'язнення [3, арк. 36]. Звісно, в містах ця проблема не стояла так гостро, у той час як у сільській місцевості мала «контрреволюційний» та «антирадянський» характер.

Характер інших справ, розглянутих Колегією Валківської повітової НК, у квітні 1919 р.: 36 % «контрреволюція», 27 % «спекуляція», 5 % «посадові злочини», 4 % «вбивство» та «замах на вбивство», 2 % «дезертирство». [3, арк. 43]. У травні 1919 р. кількісно справ було розглянуто більше, але напрямки діяльності аналогічні: 26 % «контрреволюція», 25 % «спекуляція», 13 % «посадові злочини», інше – 6 % [3, арк. 102]. Варто зазначити, що у радянському кримінальному законодавстві зазначеного періоду склад «контрреволюційного злочину» визначався досить широко. Коли мова йде про «контрреволюцію» в повітах, маються на увазі селянські виступи проти більшовиків та антирадянська агітація.

Таким чином, діяльність органів Надзвичайної комісії в повітах Харківської губернії в зазначений період мала сприяти укріпленню радянської влади та реалізації політики «воєнного комунізму». Левова

частка справ, які розглядалися повітНК, були порушені або проти активних учасників антирадянських виступів на селі, або проти тих, хто ухилився від сплати надзвичайних податків та продрозверстки.

21 червня 1919 р. було прийнято рішення про ліквідацію повітових надзвичайних комісій на території УСРР. Про причини цього рішення в офіційних документах йшлося досить туманно [17, с. 84-85]. Можливо, через наступ Добровольчої армії А. Денікіна та встановлення влади білогвардійців на більшій частині території УСРР вище керівництво вирішило ліквідувати мережу надзвичайок. В РСФРР повітові НК були розформовані ще на початку 1919 р. Згідно з Постановою ВЦВК від 24 січня 1919 р. це було здійснено «з метою правильної організації і більш раціональної боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами» [13, с. 243-244]. Але більш вірогідно, що повітові НК повністю дискредитували себе в очах місцевого населення через свавілля місцевих чекістів. Про негативну реакцію населення писав свого часу голова ВУНК М. Лацис, що закликав не дивитися на НК як на «страховисько» [17, с. 57-58]. Очільник ВУНК у відповіді на лист В. Леніна пояснював, що НК на Україні створені поспіхом за відсутності нормального кадрового забезпечення «впустили до себе багато зла», і звідси всі проблеми – зловживання службовим становищем, корупція серед співробітників НК [17, с. 91-92].

Повітові НК, підкоряючись лише губернській комісії, перетворилися на місцях у самостійні органи, що не співпрацювали з місцевими радянськими органами влади. Відсутність злагодженості приводила до гострих конфліктів, зокрема у таких повітових містечках, як Богодухів, Старобільськ та Куп'янськ, зокрема у Куп'янську обурені свавіллям місцевої НК червоноармійці розігнали цей орган. [11, арк. 48; 2, арк. 32-35].

Найбільш невдоволеною політикою більшовиків загалом та діяльністю та методами НК верствою суспільства було селянство. На Харківщині це спричинило до масового соціального вибуху у травні 1919 р. Цікаво, що найбільш популярним гаслом повстанців виявилось «Геть надзвичайки, комісарів і жидів!» [20, с. 171-174].

Отже, на думку більшості дослідників, головною причиною ліквідації надзвичайних комісій у повітах було намагання більшовиків зберегти лояльність населення в умовах наступу добровольчих військ.

Дискредитовані повітНК не були відновлені після повернення більшовиків на українські землі наприкінці 1919 р., за виключенням кількох міст. Було прийнято рішення про зосередження всієї оперативної, слідчої та позасудової діяльності проти контрреволюції, спекуляції, посадових злочинів, саботажу тощо на території губернії в губернських НК. Для зв'язку з місцевими органами влади про підготовку заколоту,

факти антирадянської агітації тощо при відділах управління повітових виконкомів були створені секретні відділи [17, с. 84].

Саме на основі цих відділів у 1920 р. були створені повітові політичні бюро, що стали новою формою органів НК на місцях. Рішення про створення політбюро на території Харківської губернії було прийнято на засіданні Харківського губкому КП (б) У 1 березня 1920 р. «у зв'язку з організацією інституту уповноважених губерньської НК» [17, с. 144].

Повітове політбюро першочерговим завданням мало збір інформації про ситуацію в повіті – продовольчу, соціальну, воєнну-політичну, адже таким чином забезпечувалася реалізація однієї з головних функцій органів НК – інформаційно-аналітична [15, с. 345]. Поруч з цим, повітові політбюро вели боротьбу з явищами, що перебували в компетенції органів НК, – контрреволюція, бандитизм, спекуляція, корупція тощо.

Структура політбюро залежала від тих завдань, що стояли перед органами НК, а саме, могли бути організовані групи по боротьбі з бандитизмом, контрреволюцією, посадовими злочинами, спекуляцією, воєнна група, інформаційна. Часто вони могли бути об'єднані. На чолі групи стояв уповноважений, інколи штат групи обмежувався тільки очільником, інколи група була укомплектована спеціалістами і досить ефективно виконувала поставлені завдання. На чолі повітового політбюро був завідуючий, його помічник та секретар [6, арк. 13].

Згідно зі звітом ХГНК за 1921 р. станом на вересень того року по ситуації в губернії політбюро існували в усіх повітах Харківської губернії та досить успішно справлялися з поставленими перед ними завданнями. Головне – це, звісно, моніторинг суспільних настроїв та збір інформації. З метою виконання цього завдання в кожному повіті політбюро створювало розгалужену агентурну мережу. Так, в Охтирському повіті працювало близько 100 інформаторів, в Богодухівському – 107, Валківському – 130, Вовчанському – 206, Змієвському – 77, Ізюмському – створювалася мережа інформаторів, Лебединському – 145, Сумському – вербувалися нові інформатори в зв'язку зі створення в м. Сумах повітової надзвичайної комісії, Чугуївському – 45, Куп'янському – більше 170 і Харківському – 12 [7, арк. 27-34]. Також існували групи розвідки чисельністю від 7 до 19 співробітників, а також кожен повіт розбивався на райони на чолі з районними уповноваженими з інформації і згідно з адміністративним поділом на волості, що теж очолювалися агентами [19, с. 337-348].

Як органи НК, політбюро займалися і безпосередньою боротьбою з контрреволюціонерами, спекулянтами, бандитами та корупціонерами. Наприклад, в Чугуївському політбюро за період з 1 лютого по 15 травня 1921 р. було порушено 57 справ різного характеру – бандитизм, посадові злочини, контрреволюція та спекуляція [5, арк. 4-4 звор.].

Особливою важливою була боротьба з рухом опору, який більшовики називали політичним бандитизмом. У спогадах І. А. Жолдака

підкреслено вирішальну роль органів НК у ліквідації бандитизму на території Харківщини [12, с. 176], зокрема, у Куп'янському повіті у боротьбі з бандитизмом особливо відзначилися начальник повітового політбюро І. А. Раснянський та керівник транспортного відділу НК Г. О. Лоза [12, с. 180]. Боротьба велася як проти дрібних банд, так і проти потужного воєнізованого об'єднання Н. Махна, при цьому автор спогадів вважає, що головною причиною поразки бандитів стало рішення вищого керівництва країни про перехід до нової економічної політики [12, с. 180].

З початком НЕП головна увага чекістів була зосереджена на відбудові народного господарства, оскільки контрреволюційні виступи селянства, бандитизм були, в основному, подолані, а поняття спекуляції набуло іншого значення. Повітові політичні бюро почали займатися паливною, гужовою, лісозаготівельною та продподатковою кампаніями. Мається на увазі, що політбюро мали забезпечити виконання обов'язкових постанов радянської влади про сплату продовольчого податку, надання населенням власного транспорту для потреб армії, про участь населення у лісозаготівлі та передачу особистих запасів пального на «народні потреби» [7, арк. 28-29].

Політбюро, на відміну від повітових надзвичайок, не мало позасудових повноважень. Справи, порушені місцевим політбюро, розглядали спеціально створеними у повіті судовими трійками у складі завідуючого політбюро, головою повітового виконкому і завідуючого юридичним відділом виконкому або завідуючого відділом управління повітового партійного комітету. Ця трійка могла виносити вироки у справах, де покарання обмежувалося 3-річним терміном перебування у концтаборі. Всі інші справи, порушені за фактом більш тяжких злочинів, направлялися на розгляд Колегії губерньської НК, Народного суду, революційного трибуналу [4, арк. 19].

Вище зазначалося, що у м. Суми була створена повітова НК. Таке рішення було продиктовано тим, що Суми та Сумський повіт мали стратегічне значення для губернії, територіально віддалені від Харкова, і з метою оптимального та ефективного налагодження роботи органів НК тут створювалася повітова надзвичайка, наділена, порівняно з політбюро, більшими повноваженнями. Структура Сумської повіт НК була подібна до ХГНК. Інформаційна частина спиралася на розгалужену мережу 11 районних уповноважених та їх помічників, інформаторів та 10 конспіративних помічників у самому місті та виконувала колосальну роботу, а саме: складання щоденних та триденних звітів про рух заарештованих, про становище в повіті, кожні два тижні та щомісяця до центрального апарату губ НК готувалися звіти про діяльність Сумської повіт НК, збір та обробка звітів, що надходили з державних установ та підприємств, моніторинг за виконанням продовольчого податку та інших «ударних» кампаній [7, арк. 31].

Комісія не лише здійснювала нагляд за проведенням в життя постанов радянської влади, а й брала в цьому безпосередню участь. Представник від Сумської повітової НК був направлений в органи місцевої влади і допомагав реалізовувати поставлені центром завдання [7, арк. 33].

Поруч з цим, як у Сумській повітНК, так і політбюро Харківської губернії існували проблеми, головна з яких – брак досвідчених кадрів з відповідним досвідом та підготовкою, тому досить часто штати були недоукомплектовані. У звітах ХГНК досить часто фігурує вираз про «незадовільну» роботу тієї чи іншої групи того чи іншого політбюро [7, арк. 34]. У жалюгідному стані перебували в'язниці при політбюро, тому заарештованих намагалися розподілити між іншими правоохоронними структурами [6, арк. 13 звор.].

Загалом, в організації органів НК в повітах Харківської губернії можна говорити про два періоди: першу половину 1919 р., коли у повітових центрах створювалися надзвичайні комісії, і період з кінця 1919 до 1922 рр. – час функціонування політичних бюро. Головні відмінності у діяльності цих органів полягали в наступному: політбюро, на відміну від надзвичайної комісії, було більше інтегроване до системи місцевої влади, тоді як НК мала підкреслену окремішність, що створило підґрунтя для конфлікту; політбюро було позбавлене позасудових повноважень, що скоротило кількість зловживань і покращило імідж органів НК у суспільстві.

Головне завдання політбюро у повітах полягало у зборі та аналізі інформації, яка надавалася далі губернській НК з метою швидкої та ефективної ліквідації потенційних загроз для радянського режиму, тоді як повітова НК дублювала губернську комісію, а фактично перетворилася на інструмент реалізації політики «червоного терору». Політбюро мало чітку координацію не лише з губНК, а й з місцевою міліцією та органами влади. Також варто зазначити важливу роль органів НК у відбудові народного господарства – з переходом до нової економічної політики повітові органи НК почали займатися економічними питаннями: організаційною допомогою в зборі продподатку, гужовою, паливною, лісозаготівельною компаніями.

Література

1. ДАХО, Ф – 2, оп. 1. спр. 234, арк. 48, 50.
2. ДАХО, Ф. Р – 89, оп. 1. спр. 25, арк. 25, 32-35.
3. ДАХО, Ф. Р – 89, оп. 1. спр. 60, арк. 3, 5-6, 24, 29, 36, 43, 102.
4. ДАХО, Ф. Р – 90, оп. 1. спр. 291, арк. 19, 23.
5. ДАХО, Ф. Р – 93, оп. 1. спр. 341, арк. 4-4 звор.

6. ДАХО, Ф. Р – 203, оп. 1. спр. 91, арк. 13-13 звор.
7. ДАХО, Ф. Р – 203, оп. 1. спр. 290, арк. 21-34.
8. ДАХО, Ф. Р – 1872, оп. 2, спр. 6, арк. 4, 13.
9. ДАХО, Ф. Р – 4872, оп. 1. спр. 1, арк. 1-2.
10. Дукельський, С. ЧК на Україні / С. Дукельський. – Едмонтон, 1989.
11. Золотарьов, В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919-1941) / В. Золотарьов. – Харків, 2003.
12. Жолдак, И. А. Разгрома бандитизма на Харьковщине / И. А. Жолдак // Сквозь грозы и бури: восп. уч. Окт. рев. и гражд. войны. – Харьков, 1969. – С. 174-181.
13. Из истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии 1917–1921 гг.: Сб. документов. – М., 1958.
14. Кубасов, А. Л. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией на Европейском Севере России / А. Л. Кубасов. – М., 2008.
15. Маймескулов, Л. Н. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Харьков, 1990.
16. Мельгунов, С. П. Красный террор в России: 1918–1923 / С. П. Мельгунов. – М., 1990.
17. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917 – 1922 гг. Сб. документов и материалов. – К., 1971.
18. Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому Съезду Советов. – Харьков, 1921.
19. Подкур, Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20-30-х роках / Р. Подкур // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 3-4. – С. 342-356.
20. Радченко, Л. О. Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 – на початку 20-х років ХХ ст. / Л. О. Радченко, В. І. Семененко // Вісник ХНУ. Історія України. № 387. – 1996. – Вип. 1. – С. 171-190.
21. Семененко, В. І. Історія Східної України: поновлення кайданів (1917-1922 рр.) / В. І. Семененко. – Харків, 1995.
22. ЧЕ-КА. Материалы по деятельности чрезвычайных комиссий. – Берлин, 1922.
23. Шкляев, И. Н. История Одесской губЧК: 1917-1922 гг. / И. Н. Шкляев. – Одесса, 2002.

Співпраця Івана Старчука з журналом «Filomata»*Гринюка Богдан Михайлович*

Гринюка Богдан. Співпраця Івана Старчука з журналом «Filomata». У статті висвітлено співпрацю Івана Старчука з журналом «Filomata». Основна увага приділена аналізу публікацій ученого, присвячених античному мистецтву.

Ключові слова: Іван Старчук, «Filomata», кафедра класичної археології, Львівський університет імені Яна Казимира, античне мистецтво, археологія.

Гринюка Богдан. Сотрудничество Ивана Старчука с журналом «Filomata». В статье освещено сотрудничество Ивана Старчука с журналом «Filomata». Основное внимание уделено анализу публикаций ученого, посвященных античному искусству.

Ключевые слова: Иван Старчук, «Filomata», кафедра классической археологии, Львовский университет имени Яна Казимира, античное искусство, археология.

Grynuka Bogdan. The cooperation of Ivan Starchuk with a magazine «Filomata». The paper investigates the cooperation of Ivan Starchuk with the magazine «Filomata». Focuses on analysis the publications of the scientist about ancient art.

Key words: Ivan Starchuk, «Filomata», department of classical archaeology, Jan Kazimir university of Lviv, ancient art, archeology.

Іван Данилович Старчук – знаний український учений, основний період творчості якого припадав на 1930–1950 рр., заслугове на визнання сучасних науковців і суспільної громадськості. Його авторству належать понад 100 публікацій у наукових й науково-популярних виданнях «Життя і знання», «Filomata», «Przegląd klasyczny», «Kwartalnik klasyczny», «Eos», «Revue archeologique» та інші. Зауважимо, що серед вказаних видань, науковцями практично не досліджувалася співпраця І. Старчука з журналом «Filomata», яка заслугове на ґрунтовне наукове пізнання й об’єктивне дослідження.

Об’єктом дослідження виступає публіцистична діяльність І. Старчука.

Предмет дослідження – аналіз публіцистичних праць І. Старчука у журналі «Filomata».

© Гринюка Б. М., 2014

Історіографія, методологія дослідження

Мета наукового дослідження – дослідити співпрацю І. Старчука з журналом «*Filomata*» та проаналізувати публікації ученого.

Завдання дослідження – розглянути співпрацю І. Старчука з журналом «*Filomata*»; висвітлити музейну діяльність ученого у європейських музейних установах; проаналізувати його публікації, присвячені античному мистецтву.

В історичній літературі цю проблему частково розглядали у своїх працях М. Филипчук [13, с. 97–103; 14], Р. Яців [16, с. 3; 17], О. Купчинський [10, с. 555–601], О. Ситник [11], Г. Филипчук [15, с. 20–37] та О. Домбровський [8, с. 229–233], які висвітлили науково-педагогічну, мистецьку й публіцистичну діяльність І. Старчука. У той же час, науковці оминули увагою співпрацю ученого з журналом «*Filomata*», лише вказавши на його діяльність в музеях Європи. Окрім них, узагальнений аналіз наукової, публіцистичної і музейної діяльності І. Старчука здійснив автор цього дослідження [3, с. 178–181; 4, с. 114–130; 5, с. 106–109; 6, с. 29].

Джерельну базу наукової праці становлять матеріали Державного архіву Львівської області [7], архіву Львівського національного університету імені І. Франка [2] та архіву Інституту археології Львівського національного університету імені І. Франка [1], у яких міститься інформація про науково-педагогічну, публіцистичну і музейну діяльність І. Старчука. Також, важливим джерелом інформації залишаються спогади дочки ученого – Оксани [12, с. 329–334] та особисті матеріали І. Старчука, які зберігаються у його зятя – Юліана Тузяка. Висловлюємо йому щире подяку за надану нам можливість скористатися рукописами і публікаціями І. Старчука, які зберігаються у сімейному архіві.

Упродовж 1925–1930 рр. І. Старчук здобув вищу освіту на гуманістичному факультеті Львівського університету імені Яна Казимира. Під час навчання майбутній учений з захопленням вивчав античне мистецтво та мав нахил до іноземних мов. Там же, після закінчення навчання, продовжив на професійному рівні вивчати античне мистецтво під керівництвом Е. Булянди [2, арк. 10]. Упродовж 1930–1935 рр. І. Старчук працював на посаді асистента та ад'юнкта (1935–1939 рр.) у професора Е. Булянди, на кафедрі класичної археології Львівського університету імені Яна Казимира [2, арк. 11].

Початок його викладацької діяльності в університеті нерозривно пов'язаний з науково-публіцистичною діяльністю. До речі, формуванню І. Старчука, як ученого та фахівця з античного мистецтва, передували наукові поїздки у Європу. Так, у квітні-липні 1931 р. І. Старчук відвідав Грецію, Угорщину, Румунію, острів Крит та міста Стамбул, Белград, Софію, а упродовж липня-вересня 1933 р. – Лондон та Берлін. Пізніше, у 1935 р. він відвідав Грецію, Угорщину, Югославію, Болгарію та Румунію

[2, арк. 5]. Відзначимо, що враження від подорожі до Греції учений опублікував у журналі «*Filomata*» під назвою «*Studnie w starozytniej Grecji*» [34, s. 507–519].

Важливу роль у майбутній науковій діяльності І. Старчука відіграла багата американка, дружина відомого геолога і геофізика Генрика Арцтовського – Еріан Джейн Едді-Арцтовська, яка профінансувала його подорож до Англії. В університеті вона звернула увагу на здібного молодого ученого й запропонувала вдосконалити знання мови у США. Однак, І. Старчук попросив її замінити цю поїздку відрядженням до Англії [4, с. 114–130; 10, с. 555–601; 11, с. 104; 12, с. 329–334; 13, с. 98–99]. За кордоном знання іноземних мов дало можливість І. Старчуку вільно спілкуватися й опрацьовувати музейні експонати і зарубіжну наукову літературу. Пізніше, враження від поїздки у Лондон він опублікував під псевдонімом «І. С.» в журналі «Життя і знання». У публікації І. Старчук відзначав, що відвідав музей Вікторії та Альберта, Національну галерею, але найбільше його вразив Британський музей, у якому були зібрані предмети мистецтва й культури з усього світу [6, с. 29; 9, с. 442–443].

Підтвердження поїздки І. Старчука у Лондон, знаходимо у спогадах під назвою «Подорож у Бритійський музей» [1], написаних польською мовою, які зберігаються у фондах Інституту археології Львівського національного університету імені І. Франка. У рукописі учений записував кожен з проведених у Англії днів, але значну увагу приділив відвідинам Британської бібліотеки і роботі у Британському музею. Зокрема, у музеї, учений опрацьовував матеріали античної доби, серед яких його найбільше цікавили мармурові скульптури Парфенона, святині Акрополя V ст. та збірки ваз із Стародавньої Греції, Єгипту та Ассирії [1].

Результати і аналіз опрацьованих археологічних матеріалів та музейних експонатів з Європи І. Старчук опублікував у низці наукових видань – «*Filomata*», «*Kwartalnik Klasyczny*», «*Eos*» та ін. [2, арк. 11]. До речі, зростання його наукового авторитету з середини 30-х років XX ст. зумовлено діяльністю у європейських музейних установах, що дало можливість І. Старчуку публікуватися у відомих європейських виданнях. Зокрема, на обкладинці журналу «*Filomata*», учений розміщував ілюстрації античних скульптур й амфор з коротким описом. Ці публікації підписані псевдонімом «J. St.», польською мовою – «Jan Starczuk». Там же, на сторінках журналу «*Filomata*» публікувалися відомі на той час науковці – Р. Ганьшинець, Ф. Смолька, А. Рапапорт, К. Маєвський та інші.

У 1931 р. І. Старчук опублікував на обкладинці журналу «*Filomata*» одну із перших праць «*Portret Aliny z Fayum*» [18]. У публікації подав

опис жінки, яка жила у II ст. н. е. Учений вказав, що портрет знаходиться у Єгипетському музеї в м. Берліні, який знайшов у 1892 р. професор Кауфман поблизу Фаюма у Єгипті. Там же, у камері могили поряд із портретом виявили надгробок з написом на грецькій мові, у якому вказано, що на портреті зображена 35-літня жінка на ім'я Аліна. Відзначимо, що наприкінці дослідження І. Старчук розкрив техніку написання портрету в Стародавньому Єгипті [18].

Наступна публікація ученого присвячена грецькому богу морів – Посейдону, під назвою «Walka Poseidona z Polybotesem» [19]. Зображений рисунок виконаний на червоно фігурній грецькій вазі з Вулчі, яка зберігається у Берлінському музеї. Так, І. Старчук датував амфору V ст. до н. е. На ній, у центрі ілюстрації – образ Посейдона, богині Геї та переможеного гіганта Поліботеса. Окрім цього, у верхній частині на чорному тлі, а внизу на білому написи грецькою мовою [19].

У 1934 р. учений розмістив у двох номерах журналу публікації під назвою «Pallas Athena» [20] та «Głowa Galla» [21]. У першій публікації І. Старчук описав зображення Афін Паллади на червонофігурній грецькій амфорі, висотою 74 см, яка датована II половиною IV ст. до н. е. До речі, амфора панахейського типу, знайдена у Кіренії. На ній зображена богиня Афіна в туніці, з високо піднятою головою у шоломі, прикрашеному гривовою коня. У правій руці вона тримає спис, а в лівій – щит, прикрашений зображенням тирана «Harmodiosa» і «Aristogeitona». Обличчя, руки й ноги Афін пофарбовані в білий колір. Поруч, по обидві сторони, зображені дві доричні колони і півні на них. Біля однієї з колон, напис: «ΤΩΝ ΑΘΗΝΗΘΕΝ ΑΘΛΩΝ» – «за ігри афінські» [20].

Аналізуючи публікацію «Głowa Galla», І. Старчук описав мармурову скульптуру галла, після його поразки у битві з греками, яку досить реалістично виконав античний скульптор III ст. до н. е. Пам'ятник зроблений з бронзи «...za czasów Attalosa, króla Pergamonu, na ramiatke zwycięstwa Greków nad Gallami». Оригінал зберігається у Національному музеї Риму [21].

З середини 30-х років XX ст., І. Старчук став частіше публікуватися. Зокрема, у 1935 р. на сторінках журналу «Filomata» надрукували його публікації: «Octavianus Augustus» [22], «Apollon Musagetes» [23] та «Stele Aristonantes» [24]. У публікації «Octavianus Augustus» [22] І. Старчук подав ілюстрацію імператора Октавіана Августа. Наступна праця – «Apollon Musagetes» була приділена огляду скульптурі Аполлона в оточенні муз. До речі, скульптура зроблена з мармуру, за часів Римської імперії і зберігається у музеї Ватикану в так званому «залі Муз». Науковець вказав, що виявили її на виллі «Cassiusa» біля «Tibur». На ній зображений Аполлон у довгому хітоні з плащем на плечі,

на голові лавровий вінок, а у руці арфа. І. Старчук висловив думку, що статую Аполлона в оточенні муз міг виконати грецький різьбар «Praxiteles» [23]. Пізніше, науковець опублікував наступну публікацію у якій проаналізував мармуровий надгробок з Греції, що виявили 1861 р. у Афінах, неподалік брами «Dipylońskiej». Виявлений експонат зберігається у Національному музеї під назвою «Stele Aristonantes» (висота – 2, 85 м), оскільки вказане ім'я вигравіровано на стелі. І. Старчук звернув увагу, на те що скульптор детально передав обладунки воїна з круглим щитом в лівій руці і правій (частково пошкоджена), у якій можливо тримав меч чи спис. Стелу датував II пол. IV ст. до н. е., а автором вказав скульптора «Lysippos» [24].

У наступних номерах журналу «Filomata» за 1936 р. І. Старчук опублікував праці: «Byk Farnezyjski» [25], «Brodaty biesiadnik» [26], «Młodzieniec grający na kitharze» [27] та «Dziecko z Gesia Egipska» [29], які детально висвітлювали рідкісні зразки античного мистецтва у скульптурі.

Подорожуючи Грецією І. Старчук відвідав Музей консерваторів у Римі, у якому його зацікавили експонати античної доби. Дійсно, опис однієї із скульптур раннього періоду еллінізму під назвою «Dziewczyna siedząca» він розмістив у журналі «Filomata». У публікації описав скульптуру, яку знайшли в 1879 р. на «Esquilinie» із зображення молодій дівчини на стільці [28].

У 1937 р. І. Старчук опублікував публікацію під назвою «Waza Portland» [30]. До речі, із спогадів І. Старчука дізнаємося, що там він опрацьовував амфори Стародавньої Греції [1, арк. 5]. У публікації, він описав невелику амфору з вузькою шийкою, з розплавленого скла напівпрозорого синього і білого кольору, яка зберігається у Британському музеї Лондона. На амфорі, на темно-синьому фоні зображені білим кольором античні герої і боги – Посейдон, Ерос, Пелей та Афродіта [30].

Варто відзначити, що у журналі «Filomata» І. Старчук висвітлював переважно античне мистецтво з зображенням героїв, тиранів, богів та імператорів, серед яких окрему увагу приділив скульптурам Цезаря Адріана [31] та давньогрецького філософа Сократа [32]. Так, аналізу скульптури Сократа передувало перебування ученого у Британському музеї Лондона. У ньому він виявив цю мармурову статуетку, датовану 300 р. до н. е. й подав детальний опис рис обличчя філософа [32].

Окрему увагу серед праць І. Старчука становить опис статуї Зевса з музею Ермітаж у Санкт-Петербурзі. В описі він зауважив, що упродовж століть розвитку грецького мистецтва найвідомішим є тип Зевса, що сидить без сорочки з бородою. В лівій руці бог тримає скіпетр, а в правій блискавки або жертвовну чашу. Поруч з Зевсом зліва сидить орел. Із тексту дізнаємося, що висота статуї складає більше трьох метрів і

вона є оригінальною роботою римських часів Флавіїв («Flaviusów») (IV ст. до н. е.) [33].

У 1939 р. науковець опублікував чотири публікації у журналі «Filomata»: «Widok na port Rzymiski» [35], «Skrzydła Daidalosa» [36], «Tzw. Flora Farnese» [37] та «Nagrobek Jeżdźca Rzymskiego» [38]. Серед них, заслуговує уваги опис зображення настінного живопису стародавнього римського порту «Rzymiski». Оригінал зберігається у Національному музеї, на якому зображено порт з платформою для навантаження вантажу, будівлі й рибальські човни [35]. В іншій публікації – «Skrzydła Daidalosa» [36], І. Старчук описав мармуровий рельєф з Палатин, що біля Риму з «Villa Albani». На ньому увіковичений міф про Дедала та Ікара [36].

Пізніше, І. Старчук опублікував публікацію «Tzw. Flora Farnese» [37] та «Nagrobek Jeżdźca Rzymskiego» [38]. У першій праці учений описав мармурову статую жінки, яка зберігається у Національному музеї Неаполя [37]. Тоді ж, опублікував наступну публікацію – «Nagrobek Jeżdźca Rzymskiego» [38] з аналізом надгробку із зображенням римського вершника на коні.

З початком радянської окупації Львова, подальша співпраця І. Старчука з журналом «Filomata» закінчилася. Причиною цього стало закриття новою владою низки друкованих видань Галичини. Не став винятком журнал «Filomata», який наприкінці 1939 р. припинив свою видавничу діяльність.

Таким чином, упродовж 1930–1935 рр. І. Старчук опрацьовував музейні колекції європейських музеїв, що дало йому можливість вивчити й осмислити по-новому античне мистецтво. Результати і напрацювання він друкував на сторінках журналу «Filomata», переважно це ілюстрації на обкладинці видання, а також подав розширений їх опис. У них І. Старчук аналізував античні скульптури богів, героїв і людей, рельєфи та амфори, опрацьовані у Британському музеї у Лондоні, Національному музеї у м. Неаполі, Єгипетському музеї у Берліні, Музеї консерваторів та музеї Ватикану в м. Римі.

Література

1. *Архів* Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. 15, оп. 1, спр. 4, 17 арк.
2. *Архів* Львівського національного університету імені Івана Франка, ф. Р.–119, оп. 1, спр. 2415, 48 арк.
3. *Гринюка, Б.* Науковий доробок Івана Старчука у міжвоєнний період / Б. Гринюка // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль, 2012. – С. 178–181.

4. *Гринюка, Б.* Викладацька діяльність Івана Старчука (1921–1950 рр.) / Б. Гринюка // Вісник Інституту археології. – Львів, 2013. – Вип. 8. – С. 114–130.
5. *Гринюка, Б.* Внесок Івана Старчука у заснування археологічного музею Львівського університету (1940–1941 рр.) / Б. Гринюка // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали IX Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль, 2013. – С. 106–109.
6. *Гринюка, Б.* Внесок Івана Старчука у розвиток української етнографії (1931–1934 рр.) / Б. Гринюка // Глухівські наукові читання – 2013. Збірник матеріалів III Міжнародної наукової конференції молодих вчених та студентів, присвячений 270-літтю укладання «Прав за якими судиться малоросійський народ», (15–17 листопада 2013 р., Глухів) – Глухів, 2013. – С. 29.
7. *Державний архів* Львівської області, ф. 26, оп. 5, спр. 1802, 37 арк.
8. *Домбровський, О.* Іван Старчук – видатний клясичний археолог / О. Домбровський // Український історик. – 2005. – Том 42. – № 2/4. – С. 229–233.
9. *І. С.* Вражіння з побуту в Лондоні / І. С. // Життя і знання. – Львів, 1932. – Ч. 15. – С. 442–443.
10. *Купчинський, О.* Античне мистецтво у дослідженнях Івана Старчука (листи до вченого і відгуки на його праці) / О. Купчинський // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – Том ССXXXVI. – С. 555–601.
11. *Ситник, О.* Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ століття / О. Ситник. – Львів – Жешів, 2012. – 365 с.
12. *Старчук, О.* Спогади про батька / О. Старчук // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 329–334.
13. *Филипчук, М.* Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука / М. Филипчук // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1993. – Том ССXXXV. – С. 97–103.
14. *Филипчук, М.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті / М. Филипчук. – Львів, 2012. – 312 с.
15. *Филипчук, Г.* Дослідження І. Старчуком літописного Плісеська (розкопки 1946 року) / Г. Филипчук // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2013. – Вип. 16. – С. 20–37.

16. Яців, Р. «Працюй і молись...» До 100-річчя від дня народження ученого і митця Івана Старчука (1894–1950) / Р. Яців // Молода Галичина. – Львів, 14 червня 1994. – № 68 (6943). – С. 3.
17. Яців, Р. М. Українське мистецтво ХХ ст.: ідеї, явище, персоналії: збірник статей / Р. М. Яців. – Львів, 2006. – 349 с.
18. J. St. Na okładce: Portret Aliny z Fayum / J. St. // Filomata. – 1931. – L. 35.
19. J. St. Na okładce: Walka Poseidona z Polybotesem / J. St. // Filomata. – 1932. – L. 39.
20. J. St. Na okładce: Pallas Athena / J. St. // Filomata. – 1934. – L. 63.
21. J. St. Na okładce: Głowa Galla / J. St. // Filomata. – 1934. – L. 64.
22. J. St. Na okładce: Octavianus Augustus / J. St. // Filomata. – 1935. – L. 67.
23. J. St. Na okładce: Apollon Musagetes / J. St. // Filomata. – 1935. – L. 69.
24. J. St. Na okładce: Stele Aristonautesa / J. St. // Filomata. – 1935. – L. 71.
25. J. St. Na okładce: Byk Farnezyjski / J. St. // Filomata. – 1936. – L. 77.
26. J. St. Na okładce: Brodaty biesiadnik / J. St. // Filomata. – 1936. – L. 78.
27. J. St. Na okładce: Młodzieniec grający na kitharze / J. St. // Filomata. – 1936. – L. 79.
28. J. St. Na okładce: Dziewczyna siedząca / J. St. // Filomata. – 1936. – L. 80.
29. J. St. Na okładce: Dziecko z Gesia Egipska / J. St. // Filomata. – 1936. – L. 81.
30. J. St. Na okładce: Waza Portland / J. St. // Filomata. – 1937. – L. 89.
31. J. St. Na okładce: Allectio Cesarza Hadriana / J. St. // Filomata. – 1937. – L. 94.
32. J. St. Na okładce: Portret Sokratesa / J. St. // Filomata. – 1938. – L. 100.
33. J. St. Na okładce: Zeus na tronie / J. St. // Filomata. – 1938. – L. 101.
34. Starczuk, J. Studnie w starożytnej Grecji / J. Starczuk // Filomata. – 1938. – L. 101. – S. 507–519.
35. J. St. Na okładce: Widok na port Rzymski / J. St. // Filomata. – 1939. – L. 107.
36. J. St. Na okładce: Skrzydła Daidalosa / J. St. // Filomata. – 1939. – L. 109.
37. J. St. Na okładce: Tzw. Flora Farnese / J. St. // Filomata. – 1939. – L. 110.
38. J. St. Na okładce: Nagrobek Jeźdźca Rzymskiego / J. St. // Filomata. – 1939. – L. 111.

УДК [94:061.2] (477)“1917/1991”

Етапи термінологічного визначення громадських об'єднань в радянській Україні

Дітковська Світлана Олексіївна

Дітковська Світлана. Етапи термінологічного визначення громадських об'єднань в радянській Україні. Стаття присвячена еволюції категорійного визначення громадських об'єднань в радянській Україні. Виділено та охарактеризовано три періоди цього процесу. Доведено, що категорійне визначення трансформувалося від некомерційного до соціалістичного характеру діяльності. Стверджується, що найбільш розповсюдженим визначенням громадської активності населення була категорія „громадські організації”.

Ключові слова: термінологія, некомерційні організації, соціалістичне будівництво, громадські організації.

Дітковская Светлана. Этапы терминологического определения общественных объединений в советской Украине. Статья посвящена эволюции категорийного определения общественных объединений в советской Украине. Выделены и охарактеризованы три периода этого процесса. Доказано, что содержание категорийного определения трансформировалось от некоммерческих основ к социалистическим. Утверждается, что наиболее распространенным определением общественной активности населения была категория „общественные организации”.

Ключевые слова: терминология, некоммерческие организации, социалистическое строительство, общественные организации.

Ditkovska Svitlana. Stages of terminological definition of public associations in the Soviet Ukraine. The article is devoted to the evolution of categorical definition of public associations in the Soviet Ukraine. The three periods of this process are isolated and characterized. It is proved that the content of category definition was transformed from non-commercial bases to the socialist. It is asserted that the most common definition of the social activity of the population was the category of „public organizations”.

Key words: terminology, a non-profit organizations, the socialist construction, public organizations.

Сучасне українське суспільство зазнало суттєвих змін порівняно з радянським часом, але разом з тим зберігає багато його рис. Так, відбувається перехід від посттоталітаризму до політичного плюралізму, формування системи громадських організацій – © Дітковська С. О., 2014

ключового елемента громадянського суспільства. Проте, громадські організації, як спадкоємці радянської системи відносин, позбавлені довіри з боку громадян і, як наслідок, характеризуються нестійким розвитком. Розуміння сучасного стану громадського руху в Україні має в своїй основі розуміння сутності термінологічного визначення об'єднань громадськості в тоталітарний період української історії.

Вивчення еволюції категоріально-понятійного апарату об'єднань громадськості України було започатковано в ряді останніх досліджень істориків та правознавців. Так, С. М. Свистович розглянув нормативну базу функціонування системи громадських об'єднань в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. [21]. К. І. Левчук вивчив нормативно-правову базу діяльності об'єднань українців у др. пол. 80-х рр. ХХ ст. [14]. Д. О. Белозьоров розглянув організаційно-правові основи діяльності громадських організацій в СРСР на поч. 1950-х – сер. 1970-х рр. [1]. І. М. Ільїна, Н. І. Капустіна та В. В. Нікулін дослідили ідеологічні та організаційно-правові аспекти громадських організацій у радянській політичній системі в 20-ті рр. ХХ ст. [8; 9; 16, с. 20-25]. Аналіз літератури свідчить, що комплексне дослідження категоріально-понятійного апарату об'єднань громадськості України проведено не було.

Враховуючи практичну та теоретичну актуальності питання метою статті є дослідження етапів термінологічного визначення громадських об'єднань України за часів радянського тоталітарного режиму. Для її досягнення необхідно : визначити етапи термінологічних пошуків та розкрити зміст категорій, що визначали форми громадської активності населення.

Перші роботи з проблем громадських організацій з'явилися в 1920-ті рр. Обстановка тих років, перебудова всіх сфер суспільного життя зумовили характер і напрям дослідницької думки. На думку фахівця з історії громадських організацій Н. І. Капустіної, авторами більшості робіт 1920-х років були ні вчені, а державні та партійні діячі – керівники або члени правління товариств : М. І. Калінін, О. Д. Стасова, Л. М. Сталь та ін. Як правило, це були статті та брошури, які за змістом мали не стільки дослідницький характер, скільки роз'яснювальний та популяризуючий ідеї того чи іншого товариства. Глибокого та серйозного аналізу в них не було, вони носили частково агітаційний, частково пізнавальний характер [9].

У 1930-ті роки роботи з теми, що нас цікавить, були представлені в основному в формі звітів до ювілейних дат. Вони несли відбиток культу особи, перебільшували роль партії та в багатьох випадках відходили від принципу історизму.

Аналогічної точки зору дотримувалася й відомий учений з проблем історії громадських організацій СРСР 20-30-х рр. Т. П. Коржихіна. Основною рисою досліджень того періоду вона вважала фрагментарність.

За її словами, незважаючи на удавану велику кількість робіт, уявити розвиток досліджень з даної проблеми як процес неможливо [12]. Згідно висновків ученої, громадські організації до середини 1960-х рр. не мали власної історіографії.

Таким чином, дослідження науковців 20 – 30-х рр. з об'єктивних причин не привнесли істотного вкладу в розробку теоретичних основ громадських організацій.

Формування категорійного апарату громадських об'єднань відбувалося в даний період у рамках законодавчої бази. Здійснювалося це відповідно до ленінської концепції нової громадськості – диктатури пролетаріату. В 20-ті рр. чітке уявлення про суть громадських організацій у нової влади було відсутнє, тому нерідко мала місце термінологічна плутанина. Одночасно використовувалися такі категорії, як „товариства”, „спілки”, „вільні гуртки”, „масові організації”, „добровільні товариства трудящих”. Найчастіше ж владою використовувався термін „добровільні товариства і союзи, що не переслідують мети одержання прибутку”. Таке формулювання було запозичене більшовиками з іменного указу Миколи II від 4.03.1906 р. „Про тимчасові правила про товариства і спілки”. Відповідності до цього документу під організацією розумілося „об'єднання кількох осіб, які, не маючи завдання отримання для себе прибутку від ведення якого-небудь підприємства, обрали предметом своєї сукупної діяльності певну мету, а спілкою – з'єднання двох або декількох таких товариств, хоча б через посередництво їх уповноважених” [17].

Зазначений термін використовувався в українських та російських нормативних документах 20-х рр. (до створення загальносоюзного законодавства УРСР застосовувала законодавство РРФСР). Так, Постанови ВУЦВК і РНК УРСР „Про порядок реєстрації товариств і спілок, що не мають на меті отримання прибутків і про порядок нагляду за ними” від 1922 та 1925 рр., [2, с. 9-10; 3, с. 6-7], Декрет ЦВК і РНК СРСР „Про порядок затвердження статутів та реєстрації товариств та спілок, що не переслідують мети одержання прибутку і поширюють свою діяльність на території всього Союзу СРСР, і нагляди за ними” від 1924 р. [6] застосовували вищезгадану категорію, хоча й не розкривали її смислове навантаження, а лише законодавчо відокремили комерційні об'єднання від некомерційних.

Визначення поняття, що нас цікавить, вперше в радянській практиці було дано в „Положенні про товариства і спілки, які не переслідують цілей одержання прибутку”, затвердженого ВЦВК і РРФСР 6 лютого 1928 р. [19]. В ньому сказано, що „Товариствами, що не переслідують мети одержання прибутку, називаються добровільні об'єднання громадян, які предметом своєї сукупної діяльності обирають певну постійну мету, не пов'язану з отриманням матеріальних вигод для учасників об'єднання або задоволенням їхніх економічних потреб”.

Таким чином, характерними рисами товариств і спілок було визначено наявність мети та відсутність матеріальної вигоди, фактично запозичені з дореволюційного законодавства.

Кінець 20-х рр. в історії нашої держави – це час остаточного укріплення Сталіна при владі та становлення тоталітарної системи. Для неї були характерні монополізація влади комуністичної партії, політизація суспільного життя, утримання під державним контролем громадських організацій, зміна концепції організацій громадськості. У зв'язку з цим була проведена робота з формування нового терміну та його смислового навантаження. Доказом служить зміст „Положення про добровільні товариства і спілки” ВЦВК і РНК РРФСР від 30.08.1930 р. В ньому по-перше, замість колишнього поняття „добровільні товариства і спілки, що не переслідують мети одержання прибутку” було введено нове „добровільні товариства” (об'єднання, клуби, асоціації, федерації)”, по-друге, під даним терміном розумілися „організації громадської самодіяльності трудящих мас міста і села, що ставлять своїм завданням активну участь в соціалістичному будівництві Союзу РСР, а також сприяння зміцненню оборони країни” [18]. Крім того, у Положенні підкреслювалося необхідність залучення добровільних товариств і спілок до активної участі в соціалістичному будівництві, докорінної перебудови форм і методів їх роботи та пролетарського контролю їх діяльності. Товариства повинні були організовувати свою діяльність відповідно до загальнодержавних планів народного господарства та соціально-культурного будівництва, а також практично брати участь у вирішенні чергових завдань Радянської влади за відповідними галузями соціалістичного будівництва. Науково-дослідна діяльність товариств і спілок повинна була будуватися на основі, що забезпечує марксистсько-діалектичне опрацювання питань у відповідних галузях знань.

Таким чином, характерною рисою добровільних товариств стає наявність мети й відсутність матеріальної вигоди, а ідеологічний аспект. Явно з демократією щодо громадських організацій з боку держави було покинчено. З цього часу мета, форми, методи та зміст їх роботи повинні були строго відповідати програмі КППС і всяке відхилення обмежувалося.

Підсумком даного періоду термінологічних пошуків громадських об'єднань стала Конституція СРСР 1936 р. і аналогічна їй Конституція УРСР 1937 р., які надали громадським організаціям право на існування, а також визначили їх місце в радянському суспільстві. В Конституції УРСР (ст. 125) вперше:

- офіційно прозвучав термін „громадські організації” (хоча смислове навантаження його не було визначено);
- сформульовані цілі всіх громадських організацій – „розвиток організаційної самодіяльності та політичної активності народних мас”;
- зафіксовано правове становище Комуністичної партії як

керівного ядра „всіх організацій як громадських, так і державних” [11].

Подальший розвиток термінологічного визначення громадських об'єднань спричинила лібералізація суспільно-політичного життя в другій пол. 50-х рр. Доказом цього є зміст третьої Програми КППС від 1961 р., яка своєю метою визначила побудову комуністичного громадського самоврядування до 1981 р. [20]. У зв'язку з цим Програма приділяла особливу увагу питанню громадських організацій. Так, вони вперше отримали статусну характеристику: „громадськими організаціями є професійні спілки, кооперативні об'єднання, організації молоді, спортивні, оборонні, культурні, наукові й технічні товариства, творчі спілки, організації боротьби за мир і співробітництво між народами, інші організації громадської самодіяльності” [20].

Позитивним моментом Програми є підкреслення необхідності інтенсифікації розвитку теоретичних досліджень у галузі суспільних наук, які складають наукову основу керівництва розвитку суспільства. При цьому весь позитивізм перекреслюється уточненням, що „головним у цій області є вивчення та теоретичне узагальнення практики комуністичного будівництва, дослідження основних закономірностей ... розвитку соціалізму й переростання його в комунізм” [20]. Так, передбачалося, що держава та апарат управління самоліквідуються, а їх функції будуть виконувати громадські організації, тобто органи громадського самоврядування. Цим обґрунтовувалася необхідність більш глибокого теоретичного осмислення сутності громадських організацій. Таким чином, у програмі були офіційно закладені основи подальшої ідеологізації наукових досліджень, вивчення громадських організацій в контексті міфічного переходу суспільства від соціалізму до комунізму.

Виконуючи вказівки партії правознавці, історики та соціологи активізували теоретичні дослідження щодо термінологічного визначення громадських об'єднань, виявленню їх ознак та класифікації.

Широкий обсяг поняття „громадські організації” дозволив науковцям розглянути його в широкому та вузькому сенсі. В широкому сенсі для характеристики організаційних форм радянських громадян застосовувалися категорії „громадські організації” (Ю. М. Козлов [10, с. 85-86], Д. В. Шутько [4, с. 20, 235], А. І. Щиглик [22, с. 3]) або „добровільні об'єднання” (Ц. А. Ямпольська [23, с. 10], М. І. Данченко [5, с. 61-62]). Розумілися під ними усі форми громадськості – органи громадськості, організації громадської самодіяльності, збори трудящих і масові громадські організації.

Для визначення організаційних форм населення у вузькому сенсі використовувався термін „громадські організації”, „масові організації”, „членські організації”, „установні організації” (М. І. Данченко [5, с. 62], В. В. Кравченко [13, с. 6], Ю. М. Козлов [10, с. 86-87], Т. П. Коржихіна

[12, с. 1], Ю. А. Макаров та І. М. Чихичин [15, с. 64], А. І. Щиглик [22, с. 3] та Ц. А. Ямпольська [23, с. 7-8]). До них відносилися КППРС, профспілки, кооперація, комсомол, добровільні товариства та спілки. Не дивлячись на термінологічне різноманіття їх смислові наповнення були ідентичними.

Щодо ознак громадських організацій, то тут автори дотримувалися порівняно єдиної позиції й виділяли наступні ознаки: добровільність об'єднання; формальна організаційна єдність, стійкість складу, структури та зв'язків між членами; наявність мети, яка дає можливість реалізації прав і свобод членів.

Формулювання терміну „громадська організація” надане Ц. А. Ямпольською включає в себе зазначені ознаки. Отже, громадська організація в СРСР – це об'єднання радянських громадян, створене відповідно до їх інтересів, волі, на основах добровільного членства та самоврядування, у цілях розвитку їх самодіяльності та активності, спрямоване на участь у комуністичному будівництві. Отже, обов'язковим для кожної громадської організації було визнання марксистсько-ленінської теорії як ідейної основи своєї роботи. Звідси випливає, що діяльність кожної організації визначалася загальним внеском у досягнення соціально-політичних, економічних, ідеологічних чи інших цілей, поставлених партією.

У другій пол. 80-х рр. – 1991 р. відбулося докорінне реформування радянської системи та створенні нові умови для переосмислення всієї теорії та практики функціонування громадських організацій. Результатом стає трактування терміна „громадські організації” з демократичних позицій, без ідеологічного нальоту. Так, відповідно до Закону СРСР „Про Громадські об'єднання” від 1990 р., громадські організації трактувалися як об'єднання громадян, засновані на спільності інтересів та добровільності членства, що функціонують на засадах самостійності та самоврядування. Необхідно підкреслити, що з переліку громадських організацій були виключені організації, які займалися комерційною діяльністю, релігійні організації, органи територіального самоврядування та органи громадської самодіяльності [7].

Крім того, у цьому ж році з Конституції УРСР було виключено ст. 6, в якій КППРС проголошувалась керівною та спрямовуючою силою, ядром політичної системи. Наступним важливим кроком на шляху до демократизації концепції стала заборона державним органам втручатися в діяльність громадських об'єднань. Останні набули право законодавчої ініціативи, брати участь у формуванні та діяльності органів державної влади та управління, захищати інтереси своїх членів у державних та громадських органах.

Отже, у дослідженні доведено, що термінологічне визначення громадських об'єднань України за радянських часів пройшло в

своєму розвитку чотири етапи. Перший етап – п. 20-х – к. 20-х рр. – характеризувався використанням у офіційних джерелах відносно демократичного терміну, запозиченого з царських часів – „добровільні товариства і союзи, що не переслідують одержання прибутку”. Головні ознаки добровільних товариств – наявність мети й некомерційний характер діяльності. Другий етап – к. 20-х – к. 50-х рр. – характеризувався офіційним запровадженням з тоталітарних класових позицій терміну „громадські організації”. Головною ознакою організацій стає активна участь в соціалістичному будівництві та плановий характер діяльності. Формування категорійного апарату в перші два періоди відбувалося в рамках радянської законодавчої бази. Третій етап – к. 50-х – сер. 80-х рр. визначався активізацією вченими (Ц. А. Ямпольська, М. І. Данченко, А. І. Щиглик, В. В. Кравченко та ін.) теоретичних досліджень та розглядом поняття „громадські організації” як об'ємної категорії. Для визначення об'єднань у широкому сенсі застосовувалися категорії „громадські організації” та „добровільні об'єднання” (під ними розумілися всі форми громадськості). У вузькому сенсі використовувався термін „громадські організації”, „масові організації”, „членські організації” та „уставні організації” (до них відносилися партія, профспілки, кооперація, комсомол, добровільні товариства та спілки). У сер. 80-х рр. – 1991 р. – четвертий період – продовжується використання категорії „громадська організація”, як форми громадської активності населення, але з демократичних позицій. Головними ознаками об'єднань знову стає некомерційний характер діяльності та самостійне функціонування без державного втручання.

Перспективи подальших досліджень автора будуть пов'язані з висвітленням міжнародної діяльності громадських організацій УРСР.

Література

1. Белозеров, Д. А. Роль общественных организаций и творческих союзов в повседневной жизни российской провинции в 50–70-е годы XX века (по материалам Курской области) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 „Отечественная история“ / Белозеров Дмитрий Александрович ; Курский нац. ун-т. – Курск, 2013.
2. *Бюллетень* НКВД УССР. – 1922. – № 13-14.
3. *Бюллетень* НКВД УССР. – 1925. – № 1.
4. *Вопросы* теории и истории общественных организаций / отв. ред. А. И. Щиглик, Ц. А. Ямпольская. – М., 1971.
5. *Данченко, М. И.* Общественные организации СССР в условиях развитого социализма / М. И. Данченко. – Киев, 1978.

6. Декрет ЦИК СССР, СНК СССР от 09.05.1924 „О порядке утверждения уставов и регистрации обществ и союзов, не преследующих цели извлечения прибыли и распространяющих свою деятельность на территорию всего Союза С.С.Р., и о надзоре за ними” [Электронный ресурс] : – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=18604> – Загл. с экрана. – Дата обращения: 17.11.13.
7. Закон СССР от 09.10.1990 N 1708-1. Об общественных объединениях [Электронный ресурс] : Закон СССР от 09.10.1990 № 1708-1. – Режим доступа : <http://www.bestpravo.ru/federalnoje/gn-normy/w5r.htm>. – Загл. с экрана. – Дата обращения : 04.12.13.
8. Ильина, И. Н. Общественные организации России в 1920-е годы [Электронный ресурс] / И. Н. Ильина – М., 2000. – Режим доступа : <http://www.arran.ru/?q=ru/ilina1>. – Загл. с экрана. – Дата обращения: 01.12.13.
9. Капустина, Н. И. Развитие общественных организаций Ставрополья в 1920 годы [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 „Отечественная история“ / Капустина Наталья Ивановна . – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/razvitie-obshchestvennykh-organizatsii-stavropolya-v-1920-gody>. – Загл. с экрана. – Дата обращения : 04.12.13.
10. Козлов, Ю. М. Соотношение государственного и общественного управления в СССР / Ю. М. Козлов. – М. : Юрид. лит., 1966. – 215 с.
11. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1937 р. – Режим доступу : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>. – Загл. с экрана. – Дата звернення: 22.03.14.
12. Коржихина, Т. П. Общественные организации СССР в 1917–1985 гг. : учеб. пособие / Т. Т. Коржихина ; под ред. Н. П. Ерошкина. – М., 1981.
13. Кравченко, В. В. Добровольные общества в СССР и их правовое положение / В. В. Кравченко. – М., 1964.
14. Левчук, К. І. Створення та діяльність громадських організацій в умовах трансформацій українського суспільства (1985–1996 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Левчук Костянтин Іванович ; Вінниц. нац. аграр. ун-т. – Вінниця, 2010.

15. Макаров, Ю. А. Система общественных объединений трудящихся в политической организации советского общества / Ю. А. Макаров, И. Н. Чихичин. – Саратов, 1971.
16. Никулин, В. В. Общественные организации в советской политической системе: идеологические и организационно-правовые аспекты (1920-е годы) / В. В. Никулин // Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Серия. „Юриспруденция“. – 2010. – № 3.
17. О временных правилах об обществах и союзах [Электронный ресурс] // Именной высочайший указ правительствующему сенату от 4 марта 1906 г. – Режим доступа : http://abc.vvsu.ru/Books/dokumentoved_hrestomat_ch1/page0013.asp.
18. Об утверждении Положения о добровольных обществах и союзах [Электронный ресурс] : Постановление ВЦИК, СНК РСФСР от 30.08.1930. – Режим доступа : <http://docs.cntd.ru/document/901855438> – Загл. с экрана. – Дата обращения : 17.11.13.
19. Постановление ВЦИК, СНК РСФСР от 06.02.1928 „Об утверждении Положения об обществах и союзах, не преследующих целей извлечения прибыли” [Электронный ресурс] : Постановление ВЦИК, СНК РСФСР от 06.02.1928. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=21738> – Загл. с экрана. – Дата обращения: 17.11.13.
20. Программа Коммунистической партии Советского Союза [Электронный ресурс]. – М. : Политиздат, 1974. – Режим доступа : http://leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/III_program_KPSS_files/III_program_KPSS.htm – Загл. с экрана. – Дата обращения: 21.11.13.
21. Свистович, С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. XX ст.) : дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Свистович Степан Михайлович ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – [К.], [2007].
22. Щиглик, А. И. Закономерности становления и развития общественных организаций в СССР : политико-правовое исследование / А. И. Щиглик. – М., 1977.
23. Ямпольская, Ц. А. Общественные организации в СССР : некоторые политические и организационно-правовые аспекты / Ц. А. Ямпольская. – М., 1972.

**Польський суспільно-християнський рух у
Галичині
наприкінці XIX – на початку XX ст.: сучасна
зарубіжна історіографія**

Кліш Андрій Богданович

Кліш Андрій. Польський суспільно-християнський рух у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.: сучасна зарубіжна історіографія. У статті проаналізовано комплекс праць зарубіжних учених, присвячених проблемам політичної, національно-культурної діяльності польського суспільно-християнського руху у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст., охарактеризовано ставлення його представників до національного питання.

Ключові слова: суспільно-християнський рух, історіографічні джерела, історіографія, антисемітизм, Галичина.

Klish Andriy. Польское общественно-христианское движение в Галичине в конце XIX – начале XX в.: современная зарубежная историография. В статье проанализирован комплекс работ зарубежных ученых, посвященных проблемам политической, национально-культурной деятельности польского общественно-христианского движения в Галичине в конце XIX – начале XX в., охарактеризовано отношение его представителей к национальному вопросу.

Ключевые слова: общественно-христианское движение, историографические источники, историография, антисемитизм, Галичина.

Klish Andriy. Polish social-christian movement in Galychyna late XIX – early XX century: modern foreign historiography. The paper explores the complex historiographical works of foreign scholars on the problems of political, ethnic and cultural activities of the Polish social-christian movement in Galychyna in late XIX – early XX century, his attitude to the national question.

Key words: social-christian movement, historiographical sources, historiography, anti-Semitism, Galychyna.

Соціальною базою формування суспільно-християнського руху в Галичині стало вище католицьке духовенство, а також активні представники робітничо-селянського середовища, пріоритетом діяльності яких було соціально-економічне оновлення

© Кліш А. Б., 2014

суспільства на християнських засадах. Зазначений дуалізм сприяв тому, що наприкінці XIX ст. у Галичині зародилися дві течії суспільно-християнського руху: національно-католицька, що підтримувала програму позакласового об'єднання на засадах католицької моралі; християнсько-соціальна, котра ставила за мету покращення економічного становища й підвищення соціального статусу робітників та селян.

Актуальність теми визначається постановкою проблеми, яка не стала предметом окремого історичного дослідження. Більшість проаналізованих у цій статті праць ще не привертала увагу українських науковців. Знайомство із останніми найбільш вагомими надбаннями зарубіжної історіографії переконує, що вивчення історії польського суспільно-християнського руху в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. неможливе без їх урахування.

Мета дослідження полягає у тому, щоб висвітлити основні здобутки сучасної зарубіжної історіографії щодо функціонування польського суспільно-християнського руху в Галичині у досліджуваній період.

Для сучасної зарубіжної історіографії характерні як узагальнюючі праці з історії Галичини, так і роботи, у яких детально розкриваються різні аспекти діяльності польського суспільно-християнського руху окресленого періоду. Особливістю згаданих робіт є те, що у них у основному акцентується увага на формуванні цього руху, аналізі функціонування окремих партій та організацій клерикального скерування, вивчення постатей визначних діячів, ставлення до національного питання, тоді як власне особливості українсько-польських взаємин майже не студіюються.

Зокрема, Я. Конєфал у статті «Католицько-народні політичні організації під австрійською владою на межі XIX і XX ст.» проаналізував розвиток суспільно-християнського руху в Галичині. Партії та організації, які були утворені після проголошення енцикліки Лева XIII «*Rerum Novarum*» у 1891 р., робили зусилля щодо впровадження християнських засад у соціальне, економічне та політичне життя краю, прагнули підняти рівень освіти серед широкого загалу. Автор позитивно оцінив діяльність лідерів польського суспільно-християнського руху, зокрема С. Стояловського, Ю. Більчевського, Ю. С. Пельчара, Л. Валенги [1, s. 34–45].

Стаття Д. Уновського «Селянська політична мобілізація та єврейські погроми 1898 р.» присвячена антиєврейським заворушенням 1898 року в Галичині. Дослідник зазначив, що внаслідок цих подій більше 5 тис. польських селян та міщан було арештовано, тисячі засуджено, значна кількість отримала тривалі терміни тюремного ув'язнення. Автор дослідив участь у заворушеннях одного із засновників польського суспільно-християнського руху С. Стояловського. У статті зазначається, що єврейські погроми не були проявом «відсталості» селян, а швидше за все, їх варто

розглядати у контексті впровадження загального виборчого права у Австро-Угорській імперії та боротьбою за голоси селян [2, s. 412–435].

Німецький дослідник Т. Бухен проаналізував поняття «антисимітизм» та «арійські народи» серед краківського духовенства, дослідив вплив лідера австрійської християнсько-соціальної партії К. Люгера на галичан. Автор зробив висновок, що посилення на Відень не було простим копіюванням антисемітських ідей, а слугувало незначним елементом у передвборчій стратегії галицьких клерикалів [3].

Серйозним внеском у висвітлення досліджуваної проблеми є праця Д. Керцера «Папи проти євреїв. Роль Ватикану в піднесенні сучасного антисемітизму» [4], у якій на основі аналізу значної кількості досі неопублікованих архівних джерел, насамперед матеріалів Секретного архіву Ватикану («Archivio Segreto Vaticano»), Архіву Варшавської нунціатури («Archivio della Nunziatura di Versavia»), досліджено ставлення Ватикану до антисемітських висловлювань та дій католицьких священників, в тому числі і С. Стояловського.

Німецька дослідниця К. С. Джобст у статті «Антисемітські селянські заворушення в Західній Галичині у 1898 р. – Стояловський та польські соціал-демократи» [15] проаналізувала причини та наслідки співпраці між двома діаметрально протилежними таборами – суспільно-християнським та соціал-демократичним. Вона зазначила, що клерикальні, селянські, націоналістичні та соціалістичні (або точніше антикапіталістичні) заклики були характерними і становили основу агітації С. Стояловського.

У 2005 р. вийшла друком ґрунтовна робота швейцарського та австрійського історика, фахівця з історії Східної Європи, зокрема, Галичини, Г. Біндера [5], у якій розглядаються складні питання партійного будівництва, виборчих перегонів, діяльності депутатських фракцій в Галичині. Зокрема, він проаналізував суспільно-політичну ситуацію в Галичині, виокремив з-поміж інших партій клерикального скерування Християнсько-народну партію (ХНП), Католицько-національну партію, Польський народний центр (ПНЦ). Важливим у роботі Г. Біндера є те, що він виділив і українські партії суспільно-християнського скерування. Книга написана на багатому фактичному матеріалі і є однією із найбільш ґрунтовних історичних праць, в якій показані різні аспекти політичної ситуації в Галичині окресленого періоду.

Цікавою, на нашу думку, є теза Г. Біндера, що нові методи та підходи в дослідженні політичних партій не обов'язково пов'язані із пошуком нових джерел, часто досить тільки по-новому прочитати вже відомі документи: програми партій – з погляду їхньої мови, матеріали партійних з'їздів, символи, пісні та ритуали, газети – з огляду на їхню громадську функцію, протоколи засідань – з перспективи звітодавця тощо. Врешті-решт з цього випливає не лише ближча до реальності

картина історії і, зокрема, загальна цілісна картина історії галицьких партій, але й розширене та поглиблене розуміння минулої епохи в її регіональних видозмінах [21].

З-поміж сучасних досліджень варто відзначити докторську дисертацію Т. Штохель-Набельської [6], присвячену польському партійному будівництву в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. Аналізуючи спектр політичних сил зазначеного періоду науковець виокремила й суспільно-християнські. Зокрема, дослідниця проаналізувала діяльність С. Стояловського, а також утворення та політичну практику ПНЦ, на основі, періодичних джерел зуміла дослідити складну суспільно-політичну ситуацію в Галичині, що зумовила консолідацію партій клерикального скерування.

Ф. Мателянський зазначав, що у програмі ХНП висувалися вимоги встановлення безкоштовної освіти для усіх громадян, восьмигодинного робочого дня і справедливої оплати для робітників, боротьби з безробіттям (партія діяла не лише серед селян, а й у середовищі робітників, особливо в Живецькій Сілезії) тощо. Попри те, автор зауважив, що для проведення соціальних реформ, у разі відсутності інших можливостей, ХНП пропонувала скористатися методом «застосування сили народу», виправдовуючись релігійними чинниками. Враховуючи викладене, Ф. Мателянський робить висновок, що ХНП – угруповання лише номінально «християнсько-демократичне», було значно радикальніше від людовців [20].

П. Дуда у книзі «Польська католицько-народна партія у Тарновській єпархії у 1913–1934 рр.» [7] дослідив обставини створення цієї партії, її діяльність під час Першої світової війни та у період 1918–1934 рр. Автор зазначав, що утворення цієї партії відбулося за ініціативи тарновського єпископа Л. Валенги не як альтернатива народному руху, а як відповідь на проникнення в нього соціалістичної та комуністичної ідеологій.

В зарубіжній історіографії час від часу з'являються праці біографічного характеру. Зокрема, А. Кудлячик у монографії «Отець Станіслав Стояловський: історико-правниче дослідження» значну увагу приділив ідейному становленню С. Стояловського, простежив еволюцію його поглядів, участь у виборах тощо [8].

Стаття Г. Вентшака присвячена участі С. Стояловського та його Християнсько-народної партії у виборах до Віденського парламенту та галицького сейму. Автор показав боротьбу зазначеної партії у сільській місцевості Галичини з Польською народною партією, селянською партією, соціалістами, демократами та консерваторами, проаналізував причини успіху руху С. Стояловського на злам XIX–XX ст., підкреслив його роль у розвитку західної частини Галичини – регіону його найбільшої популярності. Крім того, автор розглянув причини політичної кризи в ХНП на межі першого і другого десятиліття XX ст., наслідком якої став провал партії на парламентських виборах 1911 р. [9, s. 143–164].

Вивченням біографії і політичної діяльності С. Стояловського займалася також польська дослідниця Й. Кур. У дослідженні наголошується, що ХНП С. Стояловського не була виключно селянською партією, а намагалася репрезентувати „весь трудовий народ». Авторка зазначила, що для С. Стояловського та його прихильників політичним «путівником» був Карл Люгер – творець Християнсько-соціальної партії у Австрії. Наслідуючи його настанови і поради, ХНП не хотіла бути „ні партією духовенства, ні аграрною партією, ні партією тільки робітників», а намагалася об'єднати всі верстви для спільної праці „на благо всього народу» [10, s. 5–18].

Низка праць, присвячена лідерам Католицько-суспільного союзу (КСС) – Ю. Більчевському [11, s. 15–19] та Ю. С. Пельчару [12, 242–257]. Зокрема, Г. Гжибек, охарактеризував діяльність Ю. Більчевського у суспільному житті Галичини на початку ХХ ст., підкреслював його роль у заснуванні та діяльності КСС, проаналізував роль духовенства у становленні зазначеної організації тощо [11, s. 15–19].

Останнім часом у польській історіографії досить популярною є регіоналістика. Зокрема, А. Є. Паперовський у статті «Громадська діяльність католицького духовенства на прикладі Плоцької єпархії у 1863–1914 рр.» [23, s. 3–15], зазначив, що у поширенні суспільно-національної ідеології свою роль відіграв закладений у 1897 р. Християнсько-національний союз «Католицька читальня» на чолі з професором «Львівської політехніки» М. Тулле. Також автор відзначив важливу роль у цих процесах часопису «Ruch Katolicki» під редакцією Ю. Теодоровіча.

Д. Дароха у статті «Римсько-католицька церква в Галичині і соціальні проблеми на початку ХХ століття. З повчань архієпископа львівського Юзефа Більчевського» [19, s. 110–118] зазначила, що КСС засновувався як аполітичне об'єднання всіх католиків незалежно від станової приналежності. Основною метою його діяльності було доповнювати роботу вже існуючих професійних об'єднань, заснованих на християнських принципах, підтримувати їх діяльність і відкривати нові. Діяльність КСС мала базуватися на мирянах під керівництвом духовенства.

Є. Яровецький та В. М. Коласа у статті «Головні польські газети до початку першої світової війни у контексті забезпечення їх для нащадків: характеристика, дослідження, ресурси» характеризують чеські періодичні видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, аналізуючи періодику клерикального табору вони виокремлюють часопис „Głos Narodu» (1893–1939 рр.), який мав яскраво виражений антисемітський характер та був зорієнтований в основному на дрібних міщан. Під редакцією Баупре часопис сприяв розвитку суспільно-християнського руху під керівництвом С. Стояловського. У Львові

автори виділили друкований орган Католицько-національної партії „Ruch Katolicki» (1897–1901 рр.) під редагуванням С. Васневського та В. Завадського, зазначивши, що на його шпальтах велася боротьба з лібералами та соціалістами, пропагувався антисемітизм. Слід сказати, що згадавши такі періодичні видання клерикального скерування як „Przedświt» (1901–1903 рр.), „Gazeta Codzienna» (1908–1939 рр.), „Gońec Polski» (1907–1908 рр.), автори оминули увагою такі часописи як «Prawda», «Związek Chrześcijański», «Grzmot», „Echo Przemyskie», «Gazeta Koscielna» та інші. Попри це, фактичні дані, які містяться у цій праці, стали орієнтиром для пошуку специфічних видань суспільно-християнського скерування [13, s. 25–53].

А. Дзядзьо у статті «Антисемітизм як підстава для конфіскації преси. Прецедентне право краківських судів (ХІХ – початок ХХ ст.)» [14, s. 211–226] з-поміж інших виокремлював часописи клерикального скерування. Зокрема, він зазначив, що одним із програмних завдань «Głos Narodu» було «боротьба проти космополітично-єврейсько-ліберального напрямку». Ще одним часописом, який користувався підтримкою значної частини духовенства був тижневик «Prawda» та мав гасло «Поляки собі і для себе» й закликав до боротьби з єврейським впливом у сферах торгівлі та промисловості. Проте часописом, який, за спостереженням автора, найбільше «потерпав» від конфіскації через єврейське питання був „Obrońca Ludu» (1898–1910 рр.), що видавався священниками А. Шпондером та М. Данеляком. Антисемітизм на шпальтах цієї газети визнавався основним напрямком християнської діяльності.

В. Вежбенець на прикладі Перемишля показав особливості польсько-українських відносин по обидві сторони польсько-українського кордону [16, s. 13–21].

Також варто відзначити монографію Д. Бойєра «Культура і політична криза у Відні, 1897–1918» [17], у якій автор описав процес здобуття політичної влади віденськими християнськими соціалістами. Попри те, що предметом дослідження автора не були процеси задекларовані нами, згадана праця дає загальне уявлення про перспективи суспільно-християнського руху у рамках Цислейтанії.

Відзначимо також статтю Е. Ламбертса «Політичний і соціальний католицизм в Цислейтанії, 1867–1889» [18, s. 299–317]. Незважаючи на широко заявлену тему, автор зконцентрував увагу на віденських християнських соціалістах та становленні цього руху в австрійських землях.

Не буде зайвим також приділити увагу монографії чеського дослідника Оскара Крейчі «Книга про вибори» [22]. Вона виявилася дуже корисною для нашого дослідження, оскільки у ній показана специфіка розвитку виборчої системи з 1848 року і до наших днів.

Географічні рамки дослідження охоплюють Західну Європу і слов'янські землі Австро-Угорської імперії. На тлі загальноєвропейських тенденцій розглядаються еволюція куріальної системи в Габсбурзькій монархії, проблеми загального виборчого права і «виборчої геометрії». Певну цінність являють також статистичні матеріали про результати виборів в Австрії 1907 і 1911 років.

Таким чином, проаналізовані праці зарубіжних істориків не вичерпують всього комплексу робіт, присвячених висвітленню польського суспільно-християнського руху в Галичині кінця XIX – початку XX ст. Залишаються досі не розкритими деякі питання взаємодії влади та клерикалів, більш детального аналізу потребують і питання їх ставлення до українців, висвітлення ролі церковного керівництва у формуванні та діяльності зазначеного руху.

Література

1. *Konefał, J.* Katolicko-ludowe organizacje polityczne w zaborze austriackim na przełomie XIX i XX stulecia / Jan Konefał // *Chłopi-Narod-Kultura*. – Т. 2: Działalność polityczna ruchu ludowego / Pod red. S. Dąbrowskiego. – Rzeszów, 1996. – S. 34–45.
2. *Unowsky, D.* Peasant Political Mobilization and the 1898 anti-Jewish Riots in Western Galicia / Daniel Unowsky // *European History Quarterly*. – 2010. – 40(3). – S. 412–435.
3. *Buchen T.* Learning from Vienna Means Learning to Win”: the Cracovian Christian Socialsand the ‘Antisemitic Turn’ of 1896 / Tim Buchen // *Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC*”, n. 3 July 2012. – Режим доступу: www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=302. Доступ – 19.05.2014 р.
4. *Kertzer, D.* The Popes Against the Jews. The Vatican’s Role in the Rise of Modern Anti-Semitism / David I. Kertzer. – New York, 2001.
5. *Binder, H.* Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik / H. Binder. – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005.
6. *Stochel-Nabielska, T.* Das polnische Parteienspektrum in Galizien vor 1914. Eine Bestandsaufnahme der Bemühungen um die Demokratisierung des Landes. Diss. Dr. Phil. / T. Stochel-Nabielska. – Wien, 2008.
7. *Duda, P.* Polskie stronnictwo Katolicko-ludowe w diecezji Tarnowskiej w latach 1913–1934 / Piotr Duda. – Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski. Wydział Socjologiczno-Historyczny, 2012.

8. *Kudłaszyk A.* Książd Stanisław Stojałowski: studium historyczno-prawne / Andrzej Kudłaszyk. – Wrocław: Dolnośląskie Wydaw. Edukacyjne, 1998.
9. *Wnętrzak, G.* Ks. Stanisław Stojałowski i jego ruch polityczny w wyborach do austriackiej Rady Państwa i sejmu galicyjskiego w latach 1897–1911 / Grzegorz Wnętrzak // *Perspektywy kultury*. Nemer 7 (2/2012). – S.143–164.
10. *Kur, J.* Działalność społeczno-polityczna księdza Stanisława Stojałowskiego w latach 1895–1903 / J. Kur // *Roczniki dziejow ruchu ludowego*. – Т. 27. – 1992. – S. 5–18.
11. *Grzybek, G.* Zadania Związku Katolicko-Społecznego w nauczaniu pasterskim arcybiskupa Józefa Bilczewskiego / Grzegorz Grzybek // *Akcja: Pismo Akcji Katolickiej Diecezji Bielsko-Żywieckiej*. – 2001. – Nr 4 (54). – S. 15–19.
12. *Król, L.* Postawa wierności w życiu i w twórczości św. Józefa S. Pelczara / Ks. Lech Król // *Studia Włocławskie*. – 2007. – Т. 10. – S. 242–257.
13. *Jarowiecki, J.* Najważniejsze polskie gazety do wybuchu pierwszej wojny światowej w kontekście zabezpieczenia ich dla potomnych: charakterystyka, badania, zasoby / Jerzy Jarowiecki, Władysław Marek Kołasa // *Gazety: zasoby, opracowanie, ochrona, digitalizacja, promocja/informacja = Newspapers: Resources, Processing, Preservation, Digitalization, Promotion/Information*. – Poznań, 2006. – S. 25–53.
14. *Dziadzio, A.* Antysemityzm jako powód konfiskat prasowych. Orzecznictwo sądów krakowskich (XIX i XX w.) / A. Dziadzio // *Cuius regio, eius religio? Zjazd historyków prawa, Lublin 20–23 IX 2006*. – Lublin, 2007. – Tom II. – S. 211–226.
15. *Jobst, K. S.* Die antisemitischen Bauernunruhen im westlichen Galizien 1898. Stojałowski und die polnischen Sozialdemokraten / Kerstin S. Jobst // *Zwischen Abgrenzung und Assimilation. Deutsche, Polen und Juden. Schauplätze ihres Zusammenlebens von der Zeit der Aufklärung bis zum Beginn des Zweiten Weltkrieges*, eds. Robert Maier, Georg Stöber. – Hannover: Hahn, 1996. – S. 139–150.
16. *Wierzbieniec, W.* Between West and East. Multi-ethnicity and religious diversity as part of the cultural heritage of border cities: a case study of Przemyśl / Waclaw Wierzbieniec // *Trans-border economies – new challenges of regional development in democratic world*. Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej im. Ks. Bronisława Markiewicza w Jarosławiu. – Jarosław, 2013. – S. 13–21.
17. *Boyer, J. W.* Culture and Political Crisis in Vienna. 1897–1918 / John W. Boyer. – Chicago; London. 1995.

18. *Lamberts, E.* Political and Social Catholicism in Cisleithania, 1867–1889 / Emiel Lamberts // *The Black International. 1870–1878: the Holy See and militant catholicism in Europe* / Lory, Jacques; Viaene, Vincent; Fiorentino, Carlo M.; ed. by Emiel Lamberts e.a. – Leuben. 2002. – P. 299–317.
19. *Darocha, D.* Kościół rzymskokatolicki w Galicji a kwestie społeczne na początku XX wieku. Z nauczania arcybiskupa lwowskiego obrz. łac. Józefa Bilczewskiego / Dalena Darocha // *Конфлікти і примирення крізь призму віри: XI Всеукраїнська науково-практична конференція для студентів та молодих науковців, 11–12 квітня 2008 року. – Львів, 2009. – С. 110–118.*
20. *Matelański, F.* Historia polskiego ruchu ludowego w b. Galicji – od działalności ks. Stanisława Stojałowskiego do powstania Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast” / Franciszek Matelański // *Nowy Przegląd Wszepolski. – Nr 10-11-12 2013 – Режим доступу: <http://www.prwmag.pl/demo1011122013.pdf>. Доступ – 19.05.2014 р.*
21. *Біндер, Г.* Перспективи дослідження історії партій в австрійській Галичині [Електронний ресурс] / Гаральд Біндер. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um8/Statti/7-BINDER%20Harald.htm>. Доступ – 19.05.2014 р.
22. *Krejčí, O.* Nová kniha o volbách / Krejčí Oskar. – Praha: Professional Publishing, 2006.
23. *Papierowski, A. J.* Działalność społeczna duchowieństwa katolickiego na przykładzie diecezji plockiej w latach 1863–1914 (cz. II) / Andrzej Jerzy Papierowski // *Notatki Płockie: kwartalnik Towarzystwa Naukowego Płockiego. – 49/4 (198). – 2003. – S. 3–15.*

УДК 930 «1938-2010»

**Радянська та польська історіографія
міжнародних відносин Другої Речі Посполитої та
СРСР у 1932-1939 рр.: порівняльний аспект**

Олещук Назар Юрійович

Олещук Назар. Советская и польская историография международных отношений Второй Речи Посполитой и СССР в 1932-1939 гг.: сравнительный аспект. В статье проведен сравнительный анализ советской и современной польской историографии по проблемам советско-польских международных отношений 1930-х гг.

Ключевые слова: политика равновесия, Ю. Бек, М. Литвинов, дипломатия, международные отношения.

Олещук Назар. Радянська та польська історіографія міжнародних відносин між Другою Річчю Посполитою та СРСР 1932-1939 рр.: порівняльний аспект. В статті проведено порівняльний аналіз радянської та сучасної польської історіографії з проблем радянсько-польських міжнародних відносин 1930-х рр.

Ключові слова: політика рівноваги, Ю. Бек, М. Литвинов, дипломатія, міжнародні відносини.

Oleshechuk Nazar. Soviet and Polish historiography of international relations between the Poland and the USSR 1932-1939 years: comparative aspects. The article is a comparative analysis of Soviet and modern Polish historiography of the problems of the Soviet-Polish Foreign Relations of 1930.

Key words: politics of equilibrium, J. Beck, M. Litvinov, diplomacy and international relations.

Міжнародна політика та дипломатія 1930-х років привертає увагу істориків-міжнародників, які намагаються знайти причину виникнення найкривавішого конфлікту в історії. У цьому контексті показовими виступають стосунки Польської республіки та СРСР як суб'єктів міжнародних відносин Східної Європи. Від них не в останню чергу залежала й можливість реалізації системи колективної безпеки, яку так і не вдалося втілити через низку проблем ідеологічного та політичного характеру. Подібна суспільна актуальність проблематики зумовила постійний інтерес до неї істориків, починаючи з моменту перетворення радянсько-польських стосунків міжвоєнної

доби з політичної реалії на історіографічну проблему. Цей інтерес не згасає і до сьогодні, свідченням чому є поява протягом останніх років низки праць С. Дембські [3; 4], М. Захаріаса [24], З. Случа [19; 20; 21], присвячених дипломатичних стосункам між СРСР та Польською державою. Величезний історіографічний масив потребує аналізу та систематизації, яка має виконувати функцію орієнтира для історика, особливо того, хто починає власні дослідження, аби він не знаходився в ситуації «винаходу велосипеду». Відтак дослідження набуває особливої актуальності.

Пов'язаний з ідеологізацією та політизацією суб'єктивізм у висвітленні історії 1930-х рр. викликає необхідність перегляду відносин між Польщею та СРСР. В історіографії надовго закріпилася упереджена оцінка радянсько-польських дипломатичних стосунків. Зокрема це відноситься до провалу концепції Східного пакту, передвоєнну кризу 1938-1939 рр. як найнапруженішого в дипломатичних зносинах СРСР та Польщі. Відтак для дослідників актуальним є завдання всебічно вивчити та проаналізувати історіографію радянсько-польських дипломатичних стосунків 1930-х рр. До того ж, з огляду на сучасне українсько-польське зближення закономірним є зростання інтересу наукової спільноти до історії радянсько-польських відносин, у тому числі дипломатичних, враховуючи те, що українські землі входили, як до складу СРСР так і до Другої Речі Посполитої.

В історіографії зазначена проблематика не була представлена на рівні спеціального дослідження. Так, короткий огляд історіографії радянсько-польських відносин був здійснений у роботі І. Міхутіної «Советско-польские отношения 1931-1935» [13]; Е. Дурачинські у статті «Польская историография новейшей истории» [5] побіжно характеризує праці істориків, присвячені міжнародним відносинам Польщі міжвоєнного періоду. Подібний стан наукової розробки проблеми свідчить про певну новизну поставлених завдань, і необхідність проведення спеціального дослідження.

Після закінчення Другої світової війни історики одразу розпочали пошуки причин її виникнення. Одним із головних напрямів досліджень стало вивчення історії зовнішньої політики та дипломатичних відносин напередодні війни. Так, в СРСР з'явилася низка колективних праць, присвячених зовнішній політиці [6], міжнародним відносинам [8] та дипломатії міжвоєнного періоду [7]. Щоправда, проблема радянсько-польських відносин не була спеціально розглянута; переважна більшість робіт містила стислий огляд дипломатичної боротьби СРСР за мирне співіснування з європейськими державами.

Першою в Радянському Союзі спробою оцінити дипломатичну діяльність європейських держав стала фундаментальна 3-томна праця

під керівництвом професійного дипломата В. Потьомкіна «История дипломатии». Особливий інтерес представляє третій том «История дипломатии. Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны 1919-1939 гг.» [7]. Праця ґрунтується на широкій джерельній базі та має значний фактологічний матеріал. Проте кидається в очі упередженість авторів щодо політики капіталістичних держав по відношенню до СРСР, оскільки негативні явища у міжнародних відносинах приписується західним державам, а позитивні моменти вважаються здобутками СРСР. І хоча проблема радянсько-польських відносин спеціально не була розроблена, тут містяться окремі сюжети з питань переговорів про Східний пакт, проблеми проведення радянських військ через польську територію, тощо. Зокрема, на думку авторів, головним завданням Польщі було спрямування німецької агресії на Схід уже в 1934 р. після підписання польсько-німецької декларації про незастосування агресії та провалу ідеї Східного пакту [7, с. 502]. Привертає увагу факт приписування Польщі «великодержавних претензій», особливо стосовно захоплення Цешинської області восени 1938 р. та планів щодо ліквідації Карпатської України для створення спільного кордону з Угорщиною [7, с. 653]. Примітно, що жодним словом не згадано про «визвольний похід» РСЧА на Західну Україну та Західну Білорусь, однак у висновках зазначено, що політика СРСР завжди була політикою «миру і ділової співпраці з усіма народами» [7, с. 700].

З 1970-х рр. радянсько-польські відносини міжвоєнного періоду постають самостійним предметом досліджень. Насамперед, йдеться про монографію московської дослідниці І. Міхутіної «Советско-польские отношения 1931-1935» [13], котра посідає чільне місце в історії досліджень проблеми і не втрачає наукової цінності дотепер. Окрім дипломатичної складової відносин, вважаємо за доцільне відзначити, що історик аналізує співпрацю комуністичних партій обох країн, припускаючи, що їх діяльність впливала на формування зовнішньополітичних курсів. На її погляд, перемога нацистів у Німеччині змінила всю зовнішньополітичну стратегію європейських держав і на початковому етапі сприяла зміцненню радянсько-польського співробітництва на базі пакту про ненапад 1932 р. Незабаром перед польськими правлячими колами постало питання нормалізації стосунків з Німеччиною, і послаблення напруження в німецько-польських стосунках було сприйнято в деяких країнах Європи як антирадянський курс [13, с. 115]. І. Міхутіна стверджує, що польсько-німецьке зближення було мотивоване обіцянками Гітлера «обміняти польський коридор на вихід до Чорного моря шляхом завоювання українських територій» [13, с. 139]. Саме після підписання спільної польсько-німецької декларації дипломати Польщі не приховували

занепокоєння з приводу ініціатив СРСР щодо колективної безпеки. Водночас згортання переговорів по проекту Східного пакту фактично перекреслило перспективні проекти радянсько-польських відносин [13, с. 257-259]. Автор уперше ставить проблему підписання Східного пакту як одну із ключових у формуванні взаємовідносин між Польщею та СРСР і, використовуючи значний джерельний масив, намагається довести помилковість польської політики.

Відзначимо низку статей І. Міхутіної з проблеми співпраці СРСР та Польщі середини 1930-х рр. В одній із них дослідниця позитивно оцінила підписання Польщею та СРСР конвенції про визначення агресії [11]. Лунає критика, що Польща не хотіла підписувати документ, пояснюючи відмову різними факторами, серед яких – зменшення значення пакту про ненапад до рівня «приватного характеру», пропонувала обмежити його територіально. Як зазначає дослідниця, Польська держава не оцінила цей крок як фундамент до подальшого радянсько-польського зближення, надавши перевагу розвитку співробітництва з Німеччиною [11, с. 30].

В інших статтях «СССР и польско-германское сближение на рубеже 1933-1934 гг.» [14] та «Советско-польские отношения (февраль – апрель 1934 г.)» [11] І. Міхутіна звертає увагу на дипломатичну гру польської дипломатії, яка, керуючись «великодержавними інтересами», сподівалася від співпраці із західним сусідом на територіальні придбання [14, с. 26]. Власне, ключовою темою статей є провал концепції Східного пакту і роль у даному процесі Польщі.

Польський дослідник А. Скшипек [18] приділив увагу у своїй статті результатам переговорів СРСР та Польщі з приводу Балтійської декларації (*проект недоторканості прибалтійських держав – О. Н.*). Він припускав, що за польсько-німецькою декларацією «стоїть» ще й таємна угода, яка не дозволяла польському керівнику МЗС розвивати добросусідські відносини з СРСР. Відтоді, зазначає автор, міністр закордонних справ Польщі Юзеф Бек почав декламувати покращення відносин зі східним сусідом, але практично нічого для цього не зробив [18, с. 36-37].

Чи не єдиною узагальнюючою роботою з історії радянсько-польських відносин у галузі політики, культури, науки та дипломатії є «Очерки истории советско-польских отношений 1917-1977» [15], видана 1977 р. спільною комісією ПНР та СРСР під керівництвом І. Костюшка та Л. Базилева. «Очерки...» мають багату джерельну та історіографічну базу, хоча, на нашу думку, відчутне упереджене ставлення до польської дипломатії. Автор розділу про дипломатичні відносини А. Скшипек стверджує, що Польща негативно відреагувала на вступ СРСР до Ліги Націй, бо сама претендувала на це місце [15, с. 160].

Негативна оцінка польської дипломатії з приводу небажання підписати Східний пакт є безпідставною, оскільки пакт мав, насамперед, антинімецький характер. У випадку приєднання до нього Польщі «політика рівноваги» була би зруйнована через вступ до блоків, які були вороже налаштовані проти одного із сусідів (Німеччини). Через це, зазначає А. Скшипек, взаємини держав у подальшому обмежувалися суто декларативними заявами [15, с. 165]. У Москві після смерті Ю. Пілсудського великі надії покладали на прихід до влади Е. Ридз-Смігли, котрий був більш налаштований антинімецьки, ніж Ю. Бек. Але зближення так і не відбулося. Більше того, автор переконаний, що напруженість у радянсько-польських відносинах дозволила фашистським та західним державам проводити політику ізоляції СРСР [15, с. 171]. Хоча насправді обмеження контактів між ними та СРСР відбулося через скорочення дипломатичного штату в радянських дипломатичних органах у Варшаві та чистку зовнішньополітичного відомства. А. Скшипек прийшов до висновку, що агресивна, пронімецька політика Польщі, її небажання підписати договір про взаємодопомогу влітку 1939 р. з майбутніми союзниками і принципове неприйняття радянської військової допомоги призвело до нападу Німеччини на Польщу.

У 1986 р. побачила світ узагальнююча монографія «История внешней политики СССР 1917-1945 гг.» [6] під керівництвом А. Громико. Розглядаючи період 1934-1935 рр., радянські історики звинувачують польську правлячу верхівку в саботажі та зриві Східного пакту [6, с. 304]. Оскільки радянські дипломатичні документи не приховують антинімецької спрямованості Східного пакту, то очевидним є і те, що польські лідери свідомо не бажали підписувати його без згоди Німеччини; інакше це зіпсувало би всі позитивні наслідки польсько-німецької декларації про ненапад. Також негативно оцінюється небажання Польщі підтримати різного роду ініціативи СРСР щодо скорочення озброєння, засудження дій Німеччини в Європі в 1936-1938 рр. [6, с. 367, 372]. У той же час, вочевидь, підтримка польською дипломатією таких ініціатив могла зіпсувати стосунки із західним сусідом. Польські політики намагалися у такий спосіб тримати збройний паритет із Німеччиною, і не порушувати з нею відносини.

Вважаємо недоцільними висловлювання авторів, що Мюнхенська змова підготувала умови для подальшої експансії на Схід – Польщу та СРСР, оскільки наступною жертвою після Польщі стала Франція, а не Радянський Союз. Пакт Сталіна-Гітлера розцінювався як вимушене рішення для того, аби відтермінувати війну з Німеччиною і посилити обороноздатність держави. Всю відповідальність за початок Другої світової війни автори покладають виключно на західні держави.

Такі ж позиції в оцінках міжнародної політики європейських держав присутні в іншій роботі – «История международных отношений и внешней политики СССР» під редакцією І. Кириліна [8], яка вийшла друком 1986 р. Автори переконані, що через «глибоку класову ненависть до соціалістичної держави» польські правлячі кола, очолювані Ю. Пілсудським, вирішили співпрацювати з Німеччиною проти СРСР. Спільна польсько-німецька декларація про ненапад була спрямована проти СРСР, ставши причиною вересневої катастрофи 1939 р. [8, с. 156-157]. Радянсько-німецький пакт сприяв тому, що СРСР не довелося воювати на два фронти в Європі та на Далекому Сході. Примітно, автори не лише не коментують «визвольний похід РСЧА», але й самі події 3-28 вересня взагалі не згадують [8, с. 231-233], бо з точки зору міжнародного права то був злочин, який радянська історіографія не могла визнати.

У роботі радянського дослідника В. Сіполса «Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны» [17] подається загальний аналіз дипломатичних відносин 1930-х рр. Автор характеризує СРСР як єдиного борця за мир на теренах Європи. У стосунках між СРСР та Польщею дослідник звинувачує останню в небажанні проводити спільну політику миру та взагалі в агресивності, приписуючи полякам загарбницькі плани. Автор ніби виправдовує радянсько-німецький пакт, мовляв, підписаний для того, щоб відвернути від СРСР агресію і зміцнити обороноздатність.

Певна тяглість історіографічних традицій спостерігаються в працях дослідників пострадянського періоду. Серед них можна виділити роботи «Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр.» Г. Цветков [22] та «Трагедия Польши 1939 г.» В. Парсаданової [16] в яких, в загальних рисах доводиться, що міжнародна політика СРСР міжвоєнного періоду була спрямована на створення мирної обстановки з його сусідами і доводиться коректність його акцій на міжнародній арені. А саме це стосується англо-франко-радянських переговорів та пакту Ріббентропа-Молотова, який, як вважають автори, відтермінував агресію Німеччини на Схід і дав можливість покращити обороноздатність СРСР.

Одразу після розпаду СРСР та отримання незалежності Польщі польські історики розпочали переоцінку міжвоєнної історії Другої Речі Посполитої, в тому числі й міжнародні відносини. Центральними дискусійними питаннями, які постали перед польською історичною наукою, були: причетність Польщі до провалу системи колективної безпеки у формі Східного пакту і розпалювання Другої світової війни.

В Польщі також були здійснені спроби створення загальних праць з історії зовнішньополітичної та дипломатичної діяльності польської держави міжвоєнного періоду. Найвідоміша з них – «Між двома війнами 1919-1939. Нарис дипломатичної історії» Г. Батовські [23] – варто приділити особливу увагу. Автор дійшов висновку, що польські владні

кола незалежно від партійної приналежності керувалися принципом захисту державних інтересів [23, с. 392]. Історик виправдовує відмову від участі у Східному пакті Ю. Бека, який висловлював бажання бачити в ньому і Німеччину як гаранта безпеки своєї країни. На його думку, в іншому випадку система колективної безпеки втратила б органічну ланку. Анексію Цешинської Сілезії Г. Батовські називає кроком, який не приніс Польщі честі, ставши згодом для неї катастрофою [23, с. 329].

Використовуючи раніше невідомі джерела польського МЗС, Г. Батовські вважає, що загалом політика, яку проводило міністерство Ю. Бека, була не лише шкідлива, а й загрозна для Польської держави. Цілком слушною є думка автора про те, що «сліпота і недалекоглядність» західних держав значною мірою спричинили німецьку агресію 1938-1939 рр. Особливо це стосувалося відсутності належної реакції на розчленування Чехословаччини. Головним же лейтмотивом роботи є виправдання польської «політики рівноваги», що виявилася недієвою в тогочасних історичних умовах.

Одне з головних питань, котре потребувало уточнення та систематизації – періодизація польсько-радянських відносин міжвоєнної доби. У даному тематичному напрямі відзначимо статтю В. Матерські «К вопросу о периодизации польско-советских отношений в межвоенный период» [9]. Автор обґрунтував наступну періодизацію радянсько-польських відносин міжвоєнного періоду, якою, між іншим, користуються дослідники і зараз: 1932-1934 рр. – період стабілізації дипломатичних відносин; 1935-1938 рр. – погіршення стосунків та згорання дипломатичних контактів; 1939 р. – власне розрив міжнародних відносин.

В. Матерські справедливо зазначає, що потепління в радянсько-польських відносинах розпочалося в 1932-1933 рр. завдяки підписанню між СРСР та Польщею пакту 1932 р. Подальшою співпрацею країн стало підписання спільної Конвенції про визначення агресії, що разом з пактом регулювала мирні відносини між двома державами. На думку історика, радянсько-польське комюніке, підписане в листопаді 1938 р., не сприяло покращенню відносин, бо Польська держава втратила міжнародний авторитет і перетворилася на об'єкт міжнародних відносин.

У праці «Польско-советские отношения (1932-1939). Узловые проблемы» В. Матерські справедливо зауважує, що польська кампанія проти Східного пакту була останньою акцією польської дипломатії, яка мала міжнародне значення [10, с. 100]. Період після смерті Пілсудського пройшов під знаком зростаючої недовіри і відсутності продовження розвитку добросусідських відносин, закладених пактом 1932 р. Автор зазначив, що «політиці рівних відстаней» не було альтернативи, тим більше Польща в 1930-х рр. не відігравала важливої ролі на європейській міжнародній арені [10, с. 105].

Цікавими в даній царині є роботи дослідника М. Корната «Польська закордонна політика 1932-1939» [26] та «Політика рівноваги 1934-1939. Польща між Сходом та Заходом» [25]. На думку автора, творцем польської «політики рівноваги» був Ю. Пілсудський, а «креативним виконавцем» – Ю. Бек [25, с. 34]. Неабиякий інтерес викликає спроба історика змоделювати шляхи розвитку польської зовнішньої політики. Перший – за допомогою Франції та Ліги Націй (яка поступово втрачала силу) триматися мирного курсу в Європі. Другий варіант – лише теоретичний союз із СРСР, що було небезпечно з точки зору можливості подальшого підпорядкування Польщі державі «нового типу» (СРСР). Третій варіант – зміцнення відносин з гітлерівською Німеччиною, що стало неможливим через повагу Польщі до пакту про ненапад з СРСР і бажання його якнайдовшого існування. Четвертий варіант – рівновага між Третім Рейхом та Радянським Союзом [25, с. 35-38]. Вважаємо помилковою тезу М. Корната про те, що Польща утримувала «політику рівноваги» до березня 1939 р., адже автор не розцінює анексію Цешинської Сілезії восени 1938 р. як «втрату рівноваги». Дослідник стверджує, що польська міжнародна політика була виваженою та відважною в тих умовах, виступала важливим елементом міжнародних відносин Центрально-Східної Європи [25, с. 400].

Для розуміння польської міжнародної політики та дипломатичної співпраці зі своїми сусідами у 1938-1939 рр. важливими є дослідження польського історика-міжнародника С. Дембські. Одна з них – «Советский Союз и вопросы польской политики равновесия в преддверии пакта Риббентропа-Молотова 1938-1939 годы», де автор оцінив приєднання Цешинської Сілезії восени 1938 р. фатальним кроком для Другої Речі Посполитої, який призвів до втрати нею міжнародного авторитету [4, с. 73]. Автор упевнений, що в 1939 р. Польща була не в змозі вести переговори з Німеччиною про мирні відносини і мусила або прийняти умови А. Гітлера, або боротися на смерть за збереження державності. Поляки, мовляв, знали про антипольську спрямованість пакту Риббентропа-Молотова, щоправда, до останнього серйозно не розцінювали можливість радянської агресії. Це прискорило знищення Польщі через війну на два фронти [4, с. 89]. Дослідник підсумовує: Польща не могла зберегти незалежність, натомість спромоглася продемонструвати бажання зберегти державність.

В іншій статті С. Дембські [3] дійшов висновку, що польська та радянська зовнішня політика міжвоєнного періоду мали двоїстий характер, що призвело до маргіналізації обох держав в системі версальської світобудови [3, с. 49-53]. Привертає увагу авторська теза про те, що Польща не протестувала проти розчленування Чехословаччини, бо на той час могла опинитися з нею на одній лаві. Важко погодитися з

думкою автора про «коректність» політики умиротворення, що «лежала в руслі турботи про безпеку Європи» [3, с. 54], бо навіть відсутність представників Чехословаччини на нараді в Мюнхені не може слугувати прикладом «коректності». С. Дембські позитивно оцінив діяльність польських дипломатів, які, на його переконання, всіма силами намагалися зберегти попередній політичний курс рівноваги. Історик дозволив собі припустити, що за умови нейтралітету СРСР Польща могла існувати й після нападу на неї Німеччини [3, с. 65].

У праці С. Грегоровича висловлені переконання, що для Польщі зближення з СРСР могло водночас посприяти нормалізації відносин з Німеччиною, але лише в тому випадку, коли б це зближення не мало антинімецького характеру [2, с. 45]. Водночас співпраця СРСР з Польщею могла призвести до нормалізації радянсько-німецьких стосунків. С. Грегорович характеризує «політику рівноваги» не як жорстку доктрину, а принцип, який дозволяв зберегти добросусідські відносини з обома сусідами, і, насамперед, власної незалежності [2, с. 46-47]. Усупереч усталеній думці історик стверджує, що, на відміну від Москви, яка здійснювала пропагандистські напади, Польща зробила все можливе, щоби не загострювати відносини з СРСР. На його переконання, саме міжвоєнна політика СРСР була спрямована на ліквідацію Польської держави [2, с. 48].

Спробу проаналізувати європейську політику СРСР у другій половині 1930-х рр., в тому числі й дипломатичні відносини з Польщею, зробив М. Волос. Учений встановив, що в основі радянської зовнішньої політики (як і інших держав) знаходилися у першу чергу національні інтереси, а не ідеологія чи колективна безпека [1, с. 167]. Більше того, автор вбачає суперечності зовнішньої політики Й. Сталіна у декларуванні позитивного ставлення до колективної безпеки і водночас залишенні шляхів для домовленості з Німеччиною. М. Волос зауважив, що польський чинник радянський вождь використовував лише для впливу на А. Гітлера, натякаючи, що співпраця з СРСР матиме для Німеччини позитивні наслідки [1, с. 170]. Тому і англо-франко-радянські переговори, на його думку, були для Й. Сталіна не більше ніж засобом впливу на А. Гітлера з метою продовження переговорів з СРСР.

Важливою для розуміння польської дипломатичної діяльності 1930-х рр. є стаття польського дослідника М. Захаріаса «Німеччина, Радянський Союз і західні держави в польських політичних розрахунках 30-х рр. XX ст.» [27], де проаналізовано дипломатичну діяльність Ю. Бека. Влучним вважаємо його зауваження про скептичне ставлення останнього до системи колективної безпеки, оскільки, на думку польського міністра, вона впливала з недосконалістю Версальського та Локарнського договорів [27, с. 177]. «Пронімецьку налаштованість» Ю. Бека автор пояснює «динамічністю та агресивністю німецької політики», що змусило

враховувати потенційні наслідки можливих дій Гітлера і розробити способи їх запобігання [27, с. 174].

М. Захаріас впевнений, що польська «політика рівноваги» була єдиним гальмом гітлерівської експансії на Захід (бо Польща виконала би свої зобов'язання перед Францією) і тим більше на Схід, оскільки унеможливила німецьку агресію щодо Радянського Союзу. Польський керівник МЗС, розуміючи, що Польща стане зручним бар'єром проти Сходу чи Заходу, зробив усе можливе, щоби не стати на бік ні антикомінтернівського блоку, ні СРСР [27, с. 216].

Подібну позицію займає М. Камінські [24], вважаючи, що Польща була приречена на загибель, адже Німеччина та СРСР ненавиділи її ще з початку 1920-х рр. Автор звинувачує радянську дипломатію в тому, що вона з «ненавистю прагнула зміцнити волю Польщі до опору Німеччині, керуючись навіть брехнею» [24, с. 12]. Така позиція М. Камінські може пояснюватися лише обіцянками нового керівника НКЗС В. Молотова влітку 1939 р., які стосувалися надання будь-якої допомоги польській державі, у випадку нападу на неї Німеччини. Щоправда такі обіцянки не були виконані після початку польсько-німецького конфлікту.

Отже, радянська історіографія розглядала питання радянсько-польських дипломатичних відносин з позицій методології марксизму-ленінізму, за якою радянська політика була політикою миру і дружби народів, заснована на співіснуванні двох політичних систем – соціалістичної та капіталістичної. Через це було породжено низку «історичних міфів». Наприклад, про існування таємної угоди між Польщею та Німеччиною 1934 р. проти СРСР, «вимушеність» і «захисний» характер пакту Сталіна-Гітлера і т. п. Відтак польська зовнішня політика розцінювалася як агресивна та профашистськи налаштована, а Радянський Союз мав статус єдиного борця за колективну безпеку, який, опинившись у зовнішньополітичній ізоляції, в 1939 р. був вимушений боротися за своє існування.

У той же час у працях польських істориків яскраво проявляється інтерес до низки ключових проблем, зокрема Східного пакту та переговорів щодо його підписання, Мюнхенської змови та загострення відносин між Польщею та СРСР, періоду від квітня-червня 1939 р. як вирішальног у відносинах між двома державами. Доступ до нових джерел значно розширив проблемне коло у вивченні міжнародних відносин та дипломатичної співпраці Польщі 1930-х рр. Польські історики намагалися виправдати «політику рівноваги» Польщі міжвоєнного періоду. Керуючись національними інтересами, вони визнають політику Ю. Бека єдиною можливою – такою, що могла зберегти незалежність держави. Разом із тим, історики здебільшого не приховують і прорахунки Ю. Бека на міжнародній арені, зокрема, такими

вважають анексію Цешинської Сілезії. Спільною рисою в міркуваннях польських дослідників є переконання у неминучості «смерті» Польщі, яка опинилася між двома вороже налаштованими сусідами, й позбавлена підтримки західних держав.

Література

1. *Волос, М.* Внешняя политика СССР в 1935-1939 гг.: некоторые соображения / М. Волос // Вестник МГИМО. 2009. – Специальный выпуск – С. 166-176.
2. *Грегорович, С.* Место и роль СССР в политике Польши в 30-е годы. / С. Грегорович. // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия. Сб. ст. / Отв. ред. Э. Дурачински, А. Н. Сахаров. – М.: Наука, 2004. – С. 39-49.
3. *Дембски, С.* Польша, Советский Союз, кризис Версальской системы и причины начала Второй мировой войны / С. Дембски // Вестник МГИМО. 2009. – Специальный выпуск – С. 48-71.
4. *Дембски, С.* Советский Союз и вопросы польской политики равновесия в преддверии пакта Риббентропа-Молотова 1938-1939 годы. / С. Дембски // Отечественная история. – 2001. – №2. – С. 72-93.
5. *Дурачински, Э.* Польская историография новейшей истории. / Э. Дурачински // Новая и новейшая история. – 2002. – № 5. – С. 28-57.
6. *История внешней политики СССР 1917-1945 гг.* / Под ред. А. А. Громько, Б. Н. Пономарева. – Т. 1. – М.: Наука, 1986. – 534 с.
7. *История дипломатии. Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны 1919-1939* / Под ред. В. П. Потёмкина. – Т. 3. – М.: ОГИЗ, 1945. – 883 с.
8. *История международных отношений и внешней политики СССР.* / Под ред. И. А. Кирилина. В 3 томах. – Т. 1. – М.: Международные отношения, 1986. – 416 с.
9. *Матерский, В. К.* вопросу о периодизации польско-советских отношений в межвоенный период. / В. Матерский // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1995. – № 4. – С. 71-75.
10. *Матерски, В.* Польско-советские отношения (1932-1939). Узловые проблемы. / В. Матерски. // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия. Сб. ст. / Отв. ред. Э. Дурачински, А. Н. Сахаров. – М.: Наука, 2004. – С. 97-105

11. *Михутина, И. В.* Польша и конвенция об определении агрессора / И. В. Михутина // Советское славяноведение. – 1968. – № 5. – С. 23-31.
12. *Михутина, И. В.* Советско-польские отношения (февраль – апрель 1934 г.) / И. В. Михутина // Советское славяноведение. – 1976. – № 1. – С. 11-28.
13. *Михутина, И. В.* Советско-польские отношения 1931-1935 / И. В. Михутина. – М.: Наука, 1977. – 285 с.
14. *Михутина И. В.* СССР и польско-германское сближение на рубеже 1933-1934 гг. / И. В. Михутина // Славянское славяноведение. – 1973. – № 6. – С. 11-28.
15. *Очерки истории советско-польских отношений, 1917-1977* / Под ред. И. И. Костюшко. – М.: Издательство «Наука», 1979. – 583 с.
16. *Парсаданова, В.* Трагедия Польши 1939 г. / В. Парсаданова // Вопросы истории. – 1997. – № 7. – С. 11–27.
17. *Сиполс, В. Я.* Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны / В. Я. Сиполс. – М.: Международные отношения, 1989. – 335 с.
18. *Скшипек, А.* Польско-советские переговоры 1934 г. по вопросу о Балтийской декларации / А. Скшипек // Советское славяноведение. – 1976. – № 2. – С. 32-37.
19. *Случ, С. З.* Внешнеполитическое обеспечение польской кампании и Советский Союз / С. З. Случ // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940). – М.: РАН, 1990. – С. 8-38.
20. *Случ, С. З.* Политика Германии и СССР в отношении Польши (октябрь 1938 – август 1939) / С. З. Случ // Вестник МГИМО – Университета. 2009. – Специальный выпуск. – С. 251-270.
21. *Случ, С. З.* Сталин и Гитлер, 1933-1941: расчеты и просчеты Кремля. / С. З. Случ // Отечественная история. – 2005. – № 1. – С. 98-119.
22. *Цветков, Г. М.* Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр.: Навч. посібник. / Г. М. Цветков. – К.: Либідь, 1997. – 232 с.
23. *Batowski, H.* Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej / H. Batowski. – Krakow.: Wydawnictwo Literackie, 1988. – 530 s.

24. *Kamiński, M. K.* Stosunki sowiecko-niemieckie w kontekście polityki międzynarodowej ZSRR (1938-1941) / M. K. Kamiński. // Mazowieckie Studia Humanistyczne, – 1998. – № 2. – 6-30 s.
25. *Kornat, M.* Polityka równowagi 1934-1939. Polska między Wschodem a Zachodem / M. Kornat. Kraków.: Wydawnictwo Arcana, 2007. – 478 s.
26. *Kornat, M.* Polska polityka zagraniczna 1932-1939 / M. Kornat // Biuletyn instytutu pamięci narodowej. – 2009. – № 12 (107). – S. 33-47.
27. *Zacharias, M. J.* Niemcy, Związek Sowiecki i mocarstwa zachodnie w polskich kalkulacjach politycznych w latach 30. XX w. (ze szczególnym uwzględnieniem 1939 r.) / M. J. Zacharias. // Historia i polityka. – 2009-2010. – № 2- 3. – S. 165-217.

Журнал «Морской сборник» як джерело з історії російської дипломатичної служби в Японії у другій половині 50-х – на початку 70-х рр. XIX ст.

Кириченко Олена Борисівна

Кириченко Олена. Журнал «Морской сборник» як джерело з історії російської дипломатичної служби в Японії у другій половині 50-х – на початку 70-х рр. XIX ст. В роботі аналізуються статті з журналу «Морской сборник», автори яких були безпосередніми учасниками процесу становлення та розвитку російсько-японських дипломатичних відносин. Окремі статті представляють собою офіційні звіти командирів кораблів, що відвідували Японію з дипломатичними місіями; інші – мають публіцистичний характер і розповідають про обстановку, за якої російська дипломатія робила перші кроки на японській землі.

Ключові слова: журнал «Морской сборник», Росія, Японія, дипломатія, консульство.

Кириченко Елена. Журнал «Морской сборник» как источник по истории российской дипломатической службы в Японии во второй половине 50-х – в начале 70-х гг. XIX в. В работе анализируются статьи журнала «Морской сборник», авторы которых были непосредственными участниками процесса становления и развития российско-японских дипломатических отношений. Отдельные статьи представляют собой официальные отчёты командиров кораблей, которые посещали Японию с дипломатическими миссиями; другие – несут публицистический характер и рассказывают об обстановке, в которой российская дипломатия делала первые шаги на японской земле.

Ключевые слова: журнал «Морской сборник», Россия, Япония, дипломатия, консульство.

Kyrychenko Olena. Journal «Морской сборник» as the Source for the History of Russian Diplomatic Service in Japan in the second half of the 50th – at the beginning of 70th years of 19th century. The articles from the journal «Морской сборник» that were written by the direct participants of the process of Russia-Japan diplomatic relations formation and development are analysed in the work. The individual articles are returns of the captains who visited Japan with diplomatic missions; others have publicistic character and tell us about the situation where Russian diplomacy took first steps at the Japanese land.

Key words: journal «Морской сборник», Russia, Japan, diplomacy, consulate.

Джерелознавство

Журнал «Морской сборник» почав видаватись з 1848 р. за ініціативою російського мореплавця та географа, віце-адмірала Ф. П. Літке. У збірнику публікувались накази по Морському відомству, звіти про засідання Морського вченого комітету та статті з військово-морської тематики. Неофіційна частина видання вміщувала найрізноманітніші нариси, серед яких зустрічались статті, присвячені встановленню Російською імперією дипломатичних відносин з іноземними державами та діяльності російських консульств і місій за кордоном. У 50-х рр. XIX ст., коли в Японію була відправлена російська експедиція з метою укладення трактату про торгівлю та кордони, у журналі стали з'являтися звіти керівника місії генерал-ад'ютанта Є. В. Путятіна. Згодом, з відкриттям в Японії першого російського консульства (1858 р.) його співробітники стали постійними авторами «Морского сборника». Нині всі ці статті є цінним джерелом з історії заснування та діяльності російської дипломатичної служби в Японії.

Вивчення історії дипломатії – мистецтва встановлення дружніх взаємовідносин між державами, запобігання та врегулювання конфліктів – є у наш час як ніколи актуальним. Журнал «Морской сборник» як історичне джерело використовувався дослідниками в основному для вивчення історії російського військово-морського флоту та морської авіації [6; 24]. Метою нашого дослідження є вивчення та систематизація змісту журналу «Морской сборник» як джерела з історії російської дипломатичної служби в Японії у другій половині 50-х – на початку 70-х рр. XIX ст.

В рік укладення першого російсько-японського трактату (1855) [1] в журналі «Морской сборник» була опублікована стаття голландського дослідника німецького походження Ф. Ф. фон Зібольда, присвячена зусиллям Росії та Нідерландів щодо «відкриття» Японії [9, с. 1 – 41]. Ф. Ф. фон Зібольд, який виступав консультантом російського уряду під час підготовки тексту російсько-японського договору, повідомляв громадськості про успішне завершення переговорів генерал-ад'ютанта Є. В. Путятіна з японським керівництвом і про отримання росіянами дозволу на торгівлю у двох японських портах.

Наступного року в журналі з'явився звіт і самого Є. В. Путятіна [5, с. 22 – 104]. Генерал-ад'ютант повідомляв про те, що пошкодження російського фрегату «Діана» в результаті землетрусу викликало співчуття членів японського уряду, що певною мірою посприяло швидшому підписанню трактату 1855 р. Окрім того, цікавість викликають свідчення Є. В. Путятіна про його співробітництво з американськими моряками. Багато сучасних дослідників російсько-японських відносин пишуть про суперництво між росіянами та американцями у справі «відкриття» Японії, і, певно, воно дійсно мало місце. Америка випередила Росію, уклавши з японцями договір на рік раніше, аніж це вдалось зробити Є. В. Путятіну. Тож після завершення такого

негласного змагання росіяни та американці перейшли до конструктивного співробітництва. Відіграло свою роль і почуття взаємовиручки – американські моряки не могли залишитись байдужими до втраг, завданих російській експедиції природною стихією. Американський комісар Адамс пропонував Є. В. Путятіну свої послуги щодо доставки донесень генерал-ад'ютанта через Відень чи Вашингтон до Санкт-Петербургу. Капітан американського пароплава «Паугатан» забезпечив команду постраждалого фрегату «Діана» провізією, одягом, взуттям і висловлював готовність доставити російських моряків до Шанхаю.

Фрегат «Діана» був, на жаль, не єдиним російським судном, що зазнало пошкоджень в результаті стихії біля берегів Японії. У 1858 р. у журналі «Морской сборник» з'явився рапорт командуючого фрегатом «Аскольд», де повідомлялось про втрати, завдані ураганом екіпажу корабля [25, с. 73 – 84]. Наступного року у збірнику з'явився матеріал під заголовком «Письмо с фрегата “Аскольд”», датоване 6 вересня 1858 р. [23, с. 161 – 176]. Серед іншого у листі згадується перший консул Америки в Японії Гарріс (Т. Харріс), призначений на посаду на два роки раніше, аніж його російський колега Й. А. Гошкевич. Окрім того, автор листа пише про те, що японці досить привітно ставились до російських моряків. Багато членів екіпажу «Аскольда» відвідували державу Ніхон вже вдрузе, і місцеві чиновники зустрічали їх, як старих знайомих: називали їхні прізвища та із задоволенням повторювали деякі вивчені російські слова та фрази. Проте серед самураїв нижчого рангу був на той час популярним рух за «вигнання варварів». Першими жертвами цього руху стали саме росіяни. На мічмана Р. С. Мофета та двох матросів з команди корвета «Гридень», які були відправлені у Йокогамі на берег за провізією, напала група озброєних японців. Одного матроса врятував японець-власник магазину. Мічман Р. С. Мофет та матрос І. Соколов були вбиті. Це були перші людські жертви з моменту встановлення офіційних дипломатичних стосунків між Японією та Росією. Розслідування цієї справи було доручене капітанам I рангу А. О. Попову та І. С. Унковському [11, с. 167]. Останній у своєму рапорті, опублікованому в журналі «Морской сборник», писав, що, залишаючи Японію, він поставив перед місцевою владою вимогу про страту вбивць на очах у представників європейських націй і російського консула, який на той час вже приступив до виконання своїх обов'язків у місті Хакодате. Кошти на пам'ятник мічману Р. С. Мофету були зібрані офіцерами Тихоокеанської ескадри і передані у хакодатське консульство [22, с. 23]. Туди ж були доставлені копії зобов'язань верховної ради Японії і переписка з нею І. С. Унковського [13, с. 43].

Новопризначений консул Й. А. Гошкевич також звітував російській громадськості про свою діяльність через офіційний друкований орган

військово-морського відомства. Витяг з листа консула, опублікований в журналі «Морской сборник», свідчить про те, що дипломат докладав усіх зусиль для зближення з японським чиновництвом [10, с. 139 - 140]. Зокрема, напередодні Різдва у російському консульстві була влаштована ялинка, куди прийшли майже всі чиновники міста Хакодате зі своїми дітьми. Кімната, де проводилось святкування, була прикрашена російським та японським прапорами. Дружини співробітників консульства роздавали цукерки, малюнки та дитячі книжки і особливо вразили японців російським національним нарядом.

У наступному номері «Морского сборника» був розміщений рапорт командира кліпера «Джигіт» Г. Г. Майделя, команда якого несла службу при російському консульстві у Хакодате у 1858 – 1859 рр. [16, с. 90–93]. Капітан докладно звітував про виконання доручень консула щодо передачі на фрегат «Аскольд» пакетів та нижніх чинів команди, які за станом здоров'я деякий час провели у Хакодате. Окрім того, Г. Г. Майдель скаржився на морозну погоду, яка не дозволяла проводити навчання, тому команда займалась такелажними роботами – виготовленням та ремонтом снастей. Наступного року до журналу знов були прислані вісті з кліпера «Джигіт». Автор статті, який ховався за ініціалами Н. К., повідомляв про те, що він разом з російським та американським консулами оглянув свинцеві копальні неподалік Хакодате [19, с. 13 - 26]. Родовище свинцю виявилось достатньо великим, але умови роботи місцевих робітників були дуже далекими від ідеальних. У замітці була охарактеризована й діяльність консульства щодо розповсюдження християнства серед японського населення, що віце-адмірал Є. В. Путятін визнавав одним з головних завдань російської дипломатії в Японії [3, л. 3 - 4]. Н. К. інформував громадськість про те, що при хакодатському консульстві будувалась церква: «Все душевно принимали участие в постройке первого христианского храма в Японии...».

«Морской сборник» висвітлював різні сфери діяльності російського представництва у Хакодате, в тому числі й роботу консульських медиків. Зокрема, у січневому номері за 1860 р. був опублікований витяг з листа лікаря при російському консульстві у Японії М. П. Альбрехта, який повідомляв про те, що з моменту отримання з Едо (Токіо) дозволу на проведення медичної практики у Хакодате у нього з'явилося багато пацієнтів-японців [12, с. 26 - 29]. Проте спеціального приміщення для прийому хворих все ще не існувало. Навіть члени консульства досі проживали у японському храмі, а не у власному будинку, хоча з моменту їхнього приїзду до Японії до моменту написання М. П. Альбрехтом цього листа пройшло приблизно дев'ять місяців. У своїх статтях лікар висловлював незадоволення місцем служби – його гнітив тогочасний стан справ у Хакодате. М. П. Альбрехт писав, що громадського життя у Хакодате не існувало, і «счастлив только тот, кому

серьёзные занятия помогают забывать неприятную обстановку...» [4, с. 86].

Дописувачем «Морского сборника» став і мічман А. Корнілов, який у своїй статті справедливо відмічав, що Японія на той час була «маловідомим куточком земної кулі» [15, с. 99 - 122], і одним з нечисленних джерел, звідки російська громадськість могла отримувати свідчення про цю загадкову країну, був саме офіційний друкований орган військово-морського відомства. А. Корнілов висловлював думку про те, що іноземці, яким довелось певний період часу прожити в Японії, починали думати та поводитись, як японці.

Дещо дивним здається іноді підхід редакції «Морского сборника» до розміщення, на наш погляд, важливої інформації. Зокрема, лейтенант П. М. Назімов, який служив при російському консульстві, надіслав до журналу статтю, де містилась географічна характеристика затоки Хакодате, деяка інформація про торгівлю у порту, практичні відомості для капітанів російських суден, яким необхідно буде провести в Японії певні ремонтні роботи [21, с. 140 - 151]. Стаття була розміщена у розділі «Смесь». При цьому у виносці до статті редакція повідомляла, що П. М. Назімов «между прочим пишет» про очікувані військові дії між китайцями та британцями. Англійський консул у Хакодате за дорученням свого уряду закупав для британської армії у Китаї коней та провізю. Лейтенант писав, що у росіян з англійцями відносини на той час були прекрасними, проте, на нашу думку, інформація про можливий збройний конфлікт, котрий нібито й не мав відношення до Російської імперії, заслуговувала на більш пильну увагу.

Майже всі члени першого російського консульства в Японії були кореспондентами російських газет і журналів. Вони писали про політичне, економічне і культурне життя країни; повідомляли про успіхи, досягнуті у справі ознайомлення японців з російською культурою [27, с. 11]. Проте, за свідченням одного з авторів «Морского сборника», протоієрея І. Махова, дружина консула Є. С. Гошкевич разом з дружиною американського купця пані Флетчер писали статті про Японію до французьких газет. Російські ж газети займались передруком цих статей [18, с. 87]. Сам І. Махов, виступаючи у ролі кореспондента «Морского сборника», доповідав читачам про створення при консульстві училища для японських хлопчиків, а також про свої спроби спілкування з японськими пустельниками [17, с. 81 - 86].

У другій половині 60-х рр. XIX ст. відбулось скорочення кількості тематичних розділів «Морского сборника»: з шести (Постанови та розпорядження уряду, Офіційні статті та відомості, Частина неофіційна, Різне, Бібліографія, Додатки) залишилось лише два-три (Офіційний розділ, Неофіційний розділ, факультативно – Бібліографія). У Російській імперії поступово зникає ажіотаж, пов'язаний з «відкриттям» Країни

Вранішнього Сонця. Російські дипломати в Японії занурюються у свої повсякденні справи, і в «Морском сборнике» стає все менше статей японознавчої тематики. Хоча такий спад інтересу до Японії є зовсім не виправданим, адже саме у цей час відбувались чи не наймасштабніші зміни в історії цієї держави – ліквідація сьогуната та повернення державної влади імператору, і цікаво було б дізнатись про особливості діяльності російських консульств в Японії за умов громадянської війни. Можливо, зупинка потоку листів-статей від співробітників хакодатського консульства була пов'язана зі зміною консула: на місце сходознавця, поліглота, автора першого японсько-російського словника Й. А. Гошкевича був призначений досить прагматичний дипломат – Є. К. Бюцов. Лише у 1870 р. в журналі з'являються листи дослідника Далекого Сходу К. С. Старицького, де він серед іншого зазначає, що через внутрішні смуги в Японії кількість іноземців, які проживали в японській столиці, була зовсім незначною [26, с. 11 - 24]. А у короткому нарисі про повстання на острові Хоккайдо розповідалось про те, що під час сутичок у Хакодате, всі консули, окрім російського і прусського, перебрались на судна своїх націй [14, с. 97 - 117]. На відміну від співробітників консульств (на той час їх вже було два – у Хакодате та Нагасакі), яким було заборонено висловлювати особисті уподобання тій чи іншій з ворогуючих сторін [2, л. 37], автор статті С. Істомін виражав свої симпатії адміралу Еномото Такеакі, учаснику війни Босін на боці антиімператорських сил.

З початку 70-х рр. XIX ст. редакція «Морского сборника» всю увагу стала приділяла проблемам суднобудування, озброєнню суден, кораблеводінню, адже розповсюдження новітніх знань, необхідних морякам, було основним завданням журналу. У 1871 р. в Японії була відкрита російська дипломатична місія на чолі з повіреним у справах Є. К. Бюцовим, який водночас обійняв посаду генерального консула у Йокогамі. Але ця важлива подія в історії російської дипломатичної служби в Японії вже не згадувалась в «Морском сборнике» - журнал став орієнтуватись на вузьких спеціалістів з морської тематики.

«Морской сборник» виходить і в наші дні. Наприкінці XX – на початку XXI ст. у журналі стали з'являтися статті, де розглядаються питання історії російської дипломатичної служби в Японії [7, с. 88 – 92; 8, с. 85 – 89]. Проте саме матеріали, опубліковані у другій половині 50-х – на початку 70-х рр. XIX ст., безпосередньо відобразили історію встановлення російсько-японських дипломатичних відносин та початковий етап функціонування російських консульств в Японії. Більша частина з опублікованих за цей період статей висвітлюють історію російського консульства у Хакодате за часів головування там Й. А. Гошкевича. Досліджувані нами тексти можна умовно розділити на статті-звіти, розраховані на професійних дипломатів та моряків, і статті-листи, цікаві широкому колу читачів. Авторами статей

виступали співробітники консульства, а також сторонні спостерігачі, в роботах яких діяльність російських дипломатів згадувалась лише побіжно. Проте, на нашу думку, всі названі категорії статей є цінним доповненням архівних матеріалів для отримання цілісної картини становлення та розвитку дипломатичної служби Російської імперії у державі Ніхон.

Література

1. *Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ)*. Ф. 150. Японский стол. Оп. 493. Д. 1982. Трактаты с Японией. Л. 2 – 3.
2. *АВПРИ*. Ф. 268. Консульство в Нагасаки. Оп. 559. Д. 1. Российского Императорского консульства в Нагасаки входящие бумаги за 1868 г. Л. 37.
3. *АВПРИ*. Ф. СПбГА IV-2. Оп. 119. Д. 1. Л. 3 – 4.
4. *Альбрехт, М.* Хакодате / М. Альбрехт // *Морской сборник*. – 1862. - № 9. - Современное обозрение. – С. 86.
5. *Всеподданнейший отчет* Генерал-Адъютанта Графа Путятина о плавании отряда военных судов наших в Японию и Китай, 1852 – 1855 год // *Морской сборник*. – 1856. - № 10. – II. Официальные статьи и известия. – С. 22 – 104.
6. *Герасимов, В. Л.* Дискуссионные вопросы развития отечественной морской авиации. 1921 – 1927 гг. / В. Л. Герасимов // *Военно-исторический журнал*. – 2007. - № 12. – С. 24 – 27.
7. *Гузанов, В.* «Приказ флагмана – следовать в Нагасаки» / В. Гузанов // *Морской сборник*. – 1996. - № 4. – С. 88 – 92.
8. *Ёсиэ Уэно.* Отец Николай и инцидент в Оцу / Ёсиэ Уэно // *Морской сборник*. – 2000. - № 2. – С. 85 – 89.
9. *Зибольд, Ф.* Действия России и Нидерландов к открытию Японии для торговли всех народов / Ф. Зибольд // *Морской сборник*. – 1855. - № 3. – IV. Учёно-литературный отдел. - С. 1 – 41.
10. *Извлечение из письма* русского консула в Японии // *Морской сборник*. – 1859. - № 10. – С. 139 – 140.
11. *Извлечение из рапорта* командира фрегата «Аскольд» // *Морской сборник*. – 1859. - № 12. – С. 167.
12. *Известие из Японии* (Извлечение из письма врача морского ведомства при русском консульстве в Японии, надворного советника Альбрехта, из Хакодате, от 19 Июля 1859 // *Морской сборник*. - 1860. - № 1. - IV. Смесь. – С. 26 – 29.
13. *Из рапорта Флигель-Адъютанта Унковского*, от 17 Сентября 1859 г. // *Морской сборник*. – 1860. - № 1. – Официальные статьи и известия. – С. 43.

14. *Истоминъ, С.* Краткий очерк Токунгавского восстания на острове Иессо / С. Истомин // Морской сборник. – 1870. - № 7. – Неофициальный отдел. - С. 97 – 117.
15. *Корнилов, А.* (мичман). Известия из Японии / А. Корнилов // Морской сборник. – 1860. - № 4. – IV. Смес. - С. 99 – 122.
16. *Майдель, Г. Г.* Рапорт командира клипера «Джигит» / Г. Г. Майдель // Морской сборник. – 1859. - № 11. – Официальные статьи и известия. - С. 90 – 93.
17. *Махов, И.* Хакодате в Японии, 31 января / И. Махов // Морской сборник. – 1862. - № 1. – Современное обозрение. - С. 81 – 86.
18. *Махов, И.* Хакодате (в Японии) / И. Махов // Морской сборник. – 1861. – № 3. – Современное обозрение. – С. 87.
19. *Н. К.* Из Японии / Н. К. // Морской сборник. – 1860. - № 1. - Смес. – С. 13 – 26.
20. *Назаренко, К. Б.* Морское ведомство России (1905 – 1921): Личный состав, структура, политическая роль: автореф. дис. ... док. ист. наук: 07.00.02 / К. Б. Назаренко; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2010. – 42 с.
21. *Назимов, П.* Хакодате / П. Назимов // Морской сборник. – 1860. - № 9. – Смес. – С. 140 - 151.
22. *Объявление* // Морской сборник. – 1862. - № 2. – С. 23.
23. *Письмо с фрегата «Аскольд»* // Морской сборник. – 1859. - № 1. – III. Часть неофициальная. - С. 161 – 176.
24. *Половенко, О. П.* Журнал «Морской сборник» как источник по истории отечественного Военно-морского флота: 1905 – 2005 гг. [Электронный ресурс]: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Военный университет. – М., 2007. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/zhurnal-morskoi-sbornik-kak-istochnik-po-istorii-otechestvennogo-voenno-morskogo-flota-1905-> Доступ: 22.04.2014.
25. *Рапорт Командующего винтовым фрегатом «Аскольд»* // Морской сборник. – 1858. - № 12. – Официальные статьи. - С. 73 - 84.
26. *Старицкий, К. С.* Письма лейтенанта Старицкого / К. С. Старицкий // Морской сборник. – 1870. - № 5. – С. 11 – 24.
27. *Штейнгауз, А. И.* Япония и русско-японские отношения 1855 – 1894 гг. в освещении русской прессы и публицистики: автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / А. И. Штейнгауз. – Томск, 1989.

УДК 930.2-028.16[624:061.2]:378.4(477.54)

«Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета)

Красько Ольга Ивановна

Красько Ольга. «Устные воспоминания» в контексте изучения студенческого строительного движения (по материалам ССО Харьковского университета). В статье рассмотрены «устные воспоминания» по истории ССО Харьковского университета с целью определения их информационного потенциала. Автором проанализированы сообщения о ценностно-мотивационных установках, повседневных практиках и стратегиях поведения участников студенческого строительного движения.

Ключевые слова: интервью, студенческий строительный отряд, Харьковский университет.

Красько Ольга. «Усні спогади» в контексті вивчення студентського будівельного руху (за матеріалами СБЗ Харківського університету). В статті розглядаються «усні спогади» з історії СБЗ Харківського університету з метою визначення їхнього інформаційного потенціалу. Автором проаналізовані повідомлення про ціннісно-мотиваційні установки, повсякденні практики і стратегії поведінки учасників студентського будівельного руху.

Ключові слова: інтерв'ю, студентський будівельний загін, Харківський університет.

Olga Krasko. «Oral memories» in the context of studying of student building movement (based on SBT of Kharkov University). «Oral memories» from the history of SBT of Kharkov University are considered in order to determine the information potential. Messages about values and motivation, everyday-practices and behavior strategies of student building movement participants were analyzed.

Key words: interview, student building team, Kharkov University.

В связи с 50-ти летним юбилеем возникновения студенческого строительного движения в Харькове многие высшие учебные заведения города приступили к подготовке изданий по истории студенческих строительных отрядов (далее ССО). Не стал

исключением и Харьковский университет, стройотрядовцы которого будут отмечать юбилей в 2014 году. В ХНУ имени В. Н. Каразина был создан Оргкомитет по написанию истории студенческих строительных отрядов ХГУ им. А. М. Горького, возглавляемый первым проректором университета проф. В. В. Александровым. В авторскую группу вошли студенты, аспиранты и преподаватели исторического факультета. Предполагается, что издание будет построено по тематическому принципу, т. е. отдельные разделы будут посвящены стройотрядам, трудившимся на целинных землях, на Севере, в Крыму, в Харьковской области, а также за границей.

Для реализации замысла участники авторской группы поработали с фондами архивных учреждений и библиотек – ГАСПИТО (г. Тюмень), ГАХО (г. Харьков), РГАСПИ (г. Москва), РГБ (г. Москва), ЦНБ имени В. Н. Каразина. Анализ архивных документов и периодики показал отсутствие определенного круга информации, в основном касающейся мотивационных установок, внутренних ощущений и особенностей повседневных практик стройотрядовцев. Поэтому неудивительно, что последние исследования по истории студенческого строительного движения, которые проводятся преимущественно в Российской Федерации, носят фактографический характер. Это касается и диссертационных работ, посвященных ССО отдельных университетов, областей [1], и монографий [14]. В соответствующих изданиях раскрыты, прежде всего, вопросы организации летних работ ССО, в том числе основные направления и результаты деятельности, формы взаимоотношений партийных, комсомольских органов и штабов стройотрядов, механизмы влияния государственной политики на воспитание молодежи.

Учитывая информационный потенциал архивных документов и периодической печати, возникла необходимость обратиться к устноисторическим исследованиям. С целью привлечения нового круга источников на базе Музея истории Харьковского университета стартовал устноисторический проект по сбору устных воспоминаний участников студенческого строительного движения (1964–1989-х гг.). Стоит отметить, что, таким образом, Музей истории реализует уже второй устноисторический проект, поскольку, с 2006 года сотрудниками музея и студентами исторического факультета было собрано 170 интервью выпускников Харьковского университета 1940–1980-х гг. [2].

Для проекта, посвященного стройотрядам Харьковского университета, была разработана анкета, включающая вопросы, ответы на которые должны были дать информацию либо вовсе не представленную в архивных документах и периодических материалах, либо представленную очень фрагментарно. Прежде всего, они были

направлены на исследование следующих сфер стройотрядовской жизни – ментальных установок (мотивы, адаптационные механизмы, первые впечатления), практик повседневности (режим дня, питание, досуг, отношения в коллективе, конфликтные ситуации), символов идентичности (отличительные знаки, значки и эмблемы отряда, форменная одежда, ритуалы, традиции и праздники).

Таким образом, цель данного исследования состоит в анализе «устных воспоминаний» участников студенческого строительного движения, прежде всего Харьковского университета, в частности в определении информационного потенциала и источниковедческой ценности выявленных источников.

За 2013–2014 гг. было собрано 15 интервью участников студенческого строительного движения. В 70% случаев респондентами стали стройотрядовцы, трудившиеся на Севере. Это объясняется тем, что с 1965 г. между Центральными штабами ССО Харьковской и Тюменской областей были налажены постоянные договоренности по дислокации харьковских стройотрядов в этом регионе, в том числе и Харьковского университета. Два респондента были представителями интеротрядов [5; 13], и один респондент трудился на сельскохозяйственных работах в Харьковской области и Крыму [9].

Почти все опрошенные занимали руководящие должности в ССО (командир, комиссар, главный инженер, главный врач), хотя признаются, что начинали деятельность в студенческом строительном движении в качестве простых «бойцов». Согласно методическим инструкциям Центрального штаба ССО комиссаром/командиром отряда мог стать любой студент, аспирант, сотрудник и преподаватель учебного заведения, ранее принимавший участие в летних трудовых семестрах [15].

Стоит отметить, что большая часть респондентов и в дальнейшей жизни занимали/занимают руководящие должности, хотя и далеко не всегда связанные со строительными профессиями. Стройотрядовцы утверждают, что на их успешную карьеру повлиял тот факт, что в ССО они прошли «хорошую школу руководителя». Как подчеркнул первый проректор по научной работе ХНУ имени В. Н. Каразина проф. В. А. Катрич, много лет входивший в Центральный штаб ССО Тюменской области, необходимо было взаимодействовать со всеми – от студентов до руководителей разного уровня, вплоть до министра А. Н. Косыгина: «Ты должен был понимать, что нужно было сделать, какие у тебя на то есть полномочия» [8].

Анализ блока вопросов, связанных с ментальными установками (мотивы, адаптационные механизмы, первые впечатления), показал ощутимую разницу между «официальной» историей и устной, а также

разницу в осмыслении своей жизни по прошествии времени. Дело в том, что еще в 1971 г. комсомольская организация сделала попытку узнать мотивы студенческой инициативы, в частности провела анкетный опрос среди 1667 участников отряда, сформированного из студентов вузов Украины и работавшего в Тюменской области. В обнародованных в газете «Горизонт» результатах подчеркивалось, что участие студентов в большей степени определялось «познавательными интересами, желанием испытать себя в трудных условиях, приобрести трудовые навыки, воспитать в себе самостоятельность в решении важнейших вопросов» [18, с. 5]. Таким образом, по мнению авторов статьи, участие в работе стройотрядов способствовало, прежде всего, социализации молодых людей, формированию у них активной гражданской позиции.

Другие акценты расставили респонденты в ходе недавнего интервью. Отвечая на вопрос, что мотивировало их принять участие в студенческом строительном движении, они в первую очередь указали на финансовые дивиденды от поездки. По словам стройотрядовцев, работавших на Севере, за весь третий трудовой семестр можно было заработать от 800 до 1500 руб. при средней зарплате тех лет в размере 120–130 руб. [7]. Поэтому на одно место в стройотряд, который выезжал на Север, претендовало значительно больше студентов, чем на одно место в «крымский» стройотряд. Как признаются сами респонденты, они рассматривали Крым только как возможность попасть летом к морю, а стройотряд в Харьковской области – скорее как наказание [9]. Среди других мотивов стройотрядовцы называют жажду путешествий и приключений, возможность проверить коллектив на прочность. Нельзя отрицать также влияние патриотических настроений и общественных идеалов того времени. Для «бойца» ССО безвозмездного труда «Коммунар», жизненно-важным, исходя из его слов, было ощущение сопричастности к благородному делу [6], так как на организационном собрании бойцы отряда приняли решение о перечислении 70 % заработка на сооружение памятника студбатавцам г. Харькова, погибших в годы Великой Отечественной войны [4, с. 21-22].

Впрочем, дальнейшие профессиональные успехи респондентов показывают, что социализация повлияла на формирование у стройотрядовцев чувства ответственности и самостоятельности, принципов коллективизма, активной жизненной позиции. Респонденты указывают, что опыт участия в ССО определенным образом оказал влияние на их дальнейшую жизнь, в том числе на становление личности [7], межличностные отношения [9], профессиональную деятельность [5].

Впечатления от поездки в стройотряд зависели от места его дислокации. Респондент, который работал сначала в Харьковской области, затем в Крыму, не смог передать свои ощущения от впервые

увиденного места дислокации отряда, однако, отвечая на поставленный вопрос, привел точную информацию о заработной плате [9]. Это можно объяснить тем, что работа стройотрядовцев в Харьковской области ничем не отличалась от колхозной практики на каникулах, за исключением оплаты.

В то же время впечатления покорителей Севера были очень яркими. До сих пор осталась в памяти долгая дорога к месту дислокации, которая предполагала проезд поездом из Харькова до Лыбиджанги, переход по Обской губе на барже до Надьма, откуда принимающие организации «вывозили» студентов, кто как мог – вертолетами, машинами [8]. Запомнилась на всю жизнь и необыкновенная красота природы Севера [6].

Общее впечатление от поездки омрачалось только обилием комаров. Специальные средства, которые ребята предусмотрительно брали с собой, не помогали. По словам одного бойца, ударив ладонью по спине товарища, он насчитал 88 штук комаров [12]. Респонденты признаются, что некоторые стройотрядовцы не выдерживали и возвращались домой, тем самым подчеркивая важность опыта службы в армии для адаптации «бойцов» в полевых условиях.

Двух членов интеротрядов, которые впервые попали за границу, а именно в г. Галле (Германия), помимо архитектуры и уровня жизни, поразила немецкая пунктуальность и законопослушность [13]. Они признались, что им пришлось адаптироваться к этим стандартам.

Устные воспоминания в полной мере раскрывают практики повседневности (режим дня, питание, отношения в коллективе, конфликтные ситуации), в какой-то мере противореча информации, предоставленной в официальных документах. Так, при составлении режима дня соблюдались общие для всех лагерей принципы, разработанные Центральным штабом Всесоюзного ССО, по которым продолжительность рабочего дня не должна была превышать 10 часов, а выходным днем официально считалось воскресенье [16]. Однако в рамках премиально-сдельной системы, стройотрядовцы стремились работать сверхурочно, нарушая правила. Поэтому, по прошествии 20–30 лет, многие участники стройотрядовского движения утверждали в интервью, что у них не было выходных вообще, по крайней мере, они их не помнят [6]. Для некоторых респондентов выходной день ассоциировался с днем, когда они могли выспаться. В подробностях запомнились «бойцам» только выходные по случаю празднования Дня строителя и Дня ССО [6; 11]. Действительно, стройотрядовцам не только предоставлялся отдых, но и интересная программа культурно-массовых мероприятий, включающая торжественный митинг, фестиваль ССО, спортивные соревнования [3, с. 29-32; 12].

В отчетах по работе ССО в Тюменской области указывается, что отрядам необходимо было привозить с собой только свежие овощи из-за недостаточного снабжения ими районов Севера [17, л. 86]. Согласно

интервью, стройотрядовцы, трудившиеся на Севере, фактически обеспечивали свое питание самостоятельно. Участники подтвердили, что везли с собой на Север комплект продуктов, включающий тушенку, крупы, макаронные изделия, овощи [12]. По словам некоторых респондентов, питание получалось разнообразить за счет собирательства грибов и ягод в тундре [6]. Участникам интеротрядов в значительной степени повезло, они питались в студенческих столовых [5].

Информация, предоставленная респондентами, позволяет также определить психологический микроклимат, существовавший в стройотряде, механизмы взаимодействия внутри коллективов, «бойцами» и принимающими организациями. Как правило, в коллективе устанавливались дружеские взаимоотношения, однако в общении с командиром «бойцы» никогда не переходили грань «панибратства», неукоснительно выполняя распоряжения и указания. Крепкая стройотрядовская дружба была обусловлена несколькими причинами. Во-первых, отряд состоял из молодых ребят, которые хорошо знали друг друга по факультету, во-вторых, общие тяготы и лишения заставляли объединяться, искать компромисс, идти навстречу друг другу в решении сложных производственных и бытовых проблем [9].

Конфликтные ситуации, по словам респондентов, возникали из-за безделья либо невыполнения «сухого закона». Все проблемы стройотрядовцы старались решать самостоятельно, без вмешательства комсомольской организации, ограничиваясь серьезным разговором с нарушителем дисциплины. Признаются, что в случае, когда о нарушении «сухого закона» становилось известно комсомольской организации, «бойца» ждал строгий выговор вплоть до исключения из стройотряда [9].

Были выявлены и особенности взаимоотношений стройотрядов и принимающих организаций. Если в официальных документах и материалах периодики внимание акцентируется на содействии и помощи в организации работы ССО предприятиями, то в устных воспоминаниях указывается на проблемы и конфликтные ситуации, возникающие между стройотрядами и хозяйственниками. Так, проф. В. О. Катрич отметил, что принимающие организации не всегда выполняли принятые на себя обязательства, в том числе не обеспечивали ССО необходимым объемом производственных работ, нормальными условиями жизни и труда, соответствующими санитарно-гигиеническим нормам. В одной из таких ситуаций Виктор Александрович, как командир, самостоятельно принял решение перевести отряд от одного подрядчика к другому, что противоречило общим указаниям Центрального штаба ССО. Для разрешения конфликта на место дислокации отряда прибыл ректор ХГУ им. А. М. Горького проф. И. Е. Тарапов [8].

К сожалению, в интервью не получил полноценного освещения сюжет взаимоотношений стройотрядовцев и местного населения. Это можно объяснить двумя причинами. Во-первых, большую часть респондентов составили представители северных отрядов, а они, как известно, трудились не в городах, а на освоении газовых и нефтяных месторождений, как правило, в безлюдных местах. Во-вторых, «бойцы» трудились по 10–14 часов, в выходной день отсыпались, и поэтому времени на неформальное общение с местным населением не хватало. Стройотрядовец, который трудился в Харьковской области, вспоминая о взаимоотношениях с местным населением, указывает на шефскую работу – помощь участникам Великой Отечественной войны, субботники, концерты перед школьниками [9].

Не нашли предполагаемого освещения в устных воспоминаниях и сюжеты, посвященные досугу стройотрядовцев, символам идентичности (значки и эмблемы, ритуалы и пр.). Стройотрядовцы утверждают, что как такового свободного времени у них не было. Только отвечая на уточняющие вопросы, они вспомнили совместные вечера с женскими ССО, спортивные соревнования [10], походы в лес за ягодами и грибами [6], посиделки у костра [11; 12], рыбалку [10].

Респонденты подтверждают наличие отличительных знаков отряда, значков участника ССО, форменной одежды с шевронами, однако дать подробное описание затрудняются. Можно предположить, что особая субкультура участников ССО так и не сложилась, несмотря на целенаправленную политику в области воспитания молодежи комсомольской организацией. При этом можно говорить о сложившейся определенной стройотрядовской идентичности. На период «третьего трудового семестра» студенты целенаправленно переходили на «стройотрядовский» стиль жизни, предусматривающий тяжелый ежедневный труд, поддержку товарищей [6]. Важно отметить значение традиций и праздников в формировании стройотрядовской идентичности, и роль самих стройотрядовцев. Так, например, можно сказать, что традиции и праздники, которые привносились комсомольской организацией в стройотрядовское движение, не прижились в ССО. Как результат, респонденты предоставили информацию о внутриотрядных традициях празднования Дня строителя, Дня ССО, не освещая при этом официальные части этих праздников [6; 11]. Впрочем, следует признать, что уже слова «боец», «отряд», «лагерь» формировали определенные границы идентичности.

Подведем итоги. Анализ устных воспоминаний участников ССО позволил выявить значительный круг информации, посвященный ценностно-мотивационным ориентирам, повседневным практикам и стратегиям поведения стройотрядовцев. Сведения интервью

во многих случаях опровергли или уточнили данные архивных документов и информацию, полученную из периодической печати. Историографическая традиция представляет студенческое строительное движение как уникальное общественное явление воспитания и социализации молодежи, в то время как устная история часто указывает на прагматичные основания движения, Анализ имеющихся интервью позволяет утверждать, что особая стройотрядовская субкультура в конечном итоге так и не сложилась. Также, очевидным становится тот факт, что частный дискурс противостоит официальному. Поэтому следует отметить, что для полноценного исследования истории студенческого строительного движения необходимо привлекать устные воспоминания как источники со значительным информационным потенциалом.

Литература

1. *Бурахина, О. Л.* Студенческие строительные отряды Тамбовской области: исторический опыт : дис. канд. ист. наук. / О. Л. Бурахина. – Тамбов, 2006.
2. *Иващенко, В. Ю.* Проект «Образи університетської науки: Харківський університет у 1940–1980-х роках/ В. Ю. Иващенко // Україна модерна. Ч. 11. – Київ-Львів, 2007. – С. 81-82.
3. *ГАСПИТО.* – Ф.3024. – Оп. – 6. – Д. 21. – 55 л.
4. *Зайцев, Б. П.* Студбат. Харківські студбатовці / Б. П. Зайцев. – Харків, 2005.
5. *Интервью* с А. И. Петровским от 22. 04. 2013, г. Харьков. Интервьюер: С. В. Лобенко // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 13 л.
6. *Интервью* с А. В. Шаталовым от 08. 11. 2013, г. Харьков. Интервьюер: О. И. Красько // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 10 л.
7. *Интервью* с Б. В. Гриневым от 04. 11. 2013, г. Харьков. Интервьюер: О. И. Красько // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 11 л.
8. *Интервью* с В. А. Катричем от 28. 11. 2013, г. Харьков. Интервьюер: О. И. Красько, Е. С. Рачков // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 14 л.
9. *Интервью* с В. М. Кузнеченко от 22. 04. 2013, г. Харьков. Интервьюер: С. Т. Науменко // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 12 л.

10. *Интервью* с В. Н. Савченко от 03. 04. 2013, г. Харьков. Интервьюер: Н. А. Попова // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 15 л.
11. *Интервью* с Г. С. Лопатенко от 20. 04. 2013, г. Харьков. Интервьюер: С. В. Печенежский // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 14 л.
12. *Интервью* с И. М. Ефановым от 03. 04. 2013, г. Харьков. Интервьюер: В. О. Лысенко // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 28 л.
13. *Интервью* с М. В. Духопельниковым от 26. 02. 2014, г. Харьков. Интервьюер: С. Ф. Стратилат // Музей истории ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 7. – Оп. 21. – П. 2. – 15 л.
14. *Приступко, В. А.* Студенческие отряды: исторический опыт 1959–1990 годов / В. А. Приступко. – М., 2008.
15. *РГАСПИ*, г. Москва. – Ф. 17. – Оп. 8. – Д. 454. – 189 л.
16. *РГАСПИ*, г. Москва. – Ф. 17. – Оп. 3. – Д. 250. – 389 л.
17. *РГАСПИ*, г. Москва. – Ф. 17. – Оп. 3. – Д. 1439. – 126 л.
18. *Сокол, В.* Наша дорога верна / В. Сокол // Горизонт. – Тюмень, 1971. – №3-4. – 8 июля. – С. 4-6.

Фронтіві епістолярії 1941-1945 рр. крізь призму гуманістичних цінностей

Ніколаєнко Анна Віталіївна

Ніколаєнко Анна. Фронтіві епістолярії 1941-1945 рр. крізь призму гуманістичних цінностей. В статті окреслюється історіографія проблеми дослідження фронтіві епістоляріїв 1941-1945 рр., проводиться аналіз фронтіві епістолярного комплексу Дніпропетровського регіону з позицій гуманістичних цінностей, місця етичної мотивації в ціннісній орієнтації українських фронтівіків, визначаються основні напрями подальшої праці над малодослідженими аспектами теми.

Ключові слова: епістолярна спадщина 1941-1945, українські фронтівіки, гуманістичні цінності.

Николаенко Анна. Фронтвые эписюлярии 1941-1945 гг. через призму гуманистических ценностей. В статье очерчена историография проблемы исследования фронтіві эписюляриев 1941-1945 гг., проводится анализ фронтіві эписюлярного комплекса Днепропетровского региона с точки зрения гуманистических ценностей, места этической мотивации в ценностной ориентации украинских фронтівіков, определяются основные направления дальнейшей работы над недостаточно исследованными аспектами темы.

Ключевые слова: эписюлярное наследие 1941-1945, украинские фронтівіки, гуманистические ценности.

Nikolaenko Anna. Epistolarity from front 1941-1945 from the point of view of values of humanism. The author in article has described a historiography of a problem of research of letters from front 1941-1945, has analysed a complex of letters from front of the Dnepropetrovsk region from the point of view of values of humanism, the author has defined seat of ethical motivation in valuable orientation the soldier from Ukraine, allocates the basic directions of work with insufficiently known aspects of subject matter.

Key words: epistolary heritage 1941-1945, ukrainian front - line soldiers, humanistic values.

Фронтіві епістолярний комплекс 1941-1945 рр. складає інформативну джерельну базу, яка є підґрунтям для дослідження широкого спектру наукової проблематики, зокрема еволюції свідомості людини в ситуації бойової дійсності, ієрархії цінностей фронтівіка, мотивації діяльності, окремих особливостей побуту та

психологічного клімату в військових формуваннях, впливу змісту фронтіві листів на визначення ціннісних орієнтирів цивільного населення.

Листи з фронту мають велике суспільно-політичне, виховне значення, тому вже в роки Великої Вітчизняної війни почалася публікація воєнних епістолярних джерел в пресі, а з 1942 р. було видано декілька збірок фронтіві листів, розрахованих на масового читача.

До цих видань включені листи, які найбільш відповідали всім вимогам цензури, мали ідеологічний контекст, тому за соціальним статусом адресанти здебільшого були політпрацівниками чи провідниками комсомольських об'єднань. Після війни видавництво цих документів скоротилося і відновилося тільки у 70—80-х рр., у повоєнних виданнях ідеологічний підтекст проступає менш яскраво [4; 26; 33].

Аналіз фронтіві епістоляріїв крізь призму гуманістичних цінностей, акцентування уваги дослідника на питаннях міжособистісних стосунків в екстремальній ситуації, психології бійців, різних за віком, національністю, соціальних статусом, але об'єднаних єдиним напрямом і, переважно єдиним мотивом діяльності, за умови залучення нового пласту документальних джерел та використання сучасних методологічних підходів, надає можливість об'єктивно розкрити духовний стан українського фронтівіка.

Порівняльний, проблемно-хронологічний та генетичний методи, принципи історизму, об'єктивності і системності, методика формулярного аналізу, запропонована С. М. Каштановим [16], прочитання герменевтики тексту, обґрунтоване І. Р. Гальперінім [5] дозволяють проаналізувати епістолярну спадщину 1941-1945 рр. під новим кутом зору.

В рамках міждисциплінарного підходу використано доробок П. Корчемного [13], Н. Коупленда [14], в їх працях розкриваються важливі аспекти військової психології, що пояснюють стан людини під час бою та вплив бойових умов на психіку солдата.

Дослідження фронтіві епістолярного комплексу розпочалося з повоєнного періоду, в статтях радянських істориків Б. І. Жучкова [7], В. А. Кондратьєва [7; 11], П. С. Соломатіна [31] надається джерелознавчий аналіз фронтіві листа, висвітлюється інформативна складова епістолярію, але переважно оминаючи питання історії повсякденності.

А. А. Курносов [10] та Н. Л. Клейн [12] не відступають від суто джерелознавчого підходу до фронтіві епістолярного комплексу, виокремлюючи питання історії партизанського руху Опору в тилу ворога.

Праці радянських науковців, як на нашу думку, сприяють розкриттю проблеми аналізу фронтіві епістолярію, але фрагментарно, через цензурні обмеження радянського періоду.

Проблема аналізу фронтових листів з позицій воєнної психології та антропології є актуальною в колі українських істориків.

М. Ф. Дмитрієнко та І. Н. Войцехівська [6] зазначають, що фронтові листи є інформативно багатою джерельною базою, котра розкриває, зокрема й морально-психологічний вимір війни як екстремальної ситуації.

Серед археографічних досліджень варто виокремити праці, присвячені аналізу музейних та архівних колекцій листів 1941-1945 рр.

В. Сацуга [32; 18] коротко характеризує колекцію листів, що зберігається в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького; М. І. Крячок [9], застосовуючи як основний біографічний метод, аналізує фронтове листування Я. Качури.

У статті Л. Рибченко [27] висвітлюється морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України, досліджується вплив інформації, отриманої з листів, на світосприйняття адресата.

Л.В. Легасова [19] працювала з фондовою колекцією Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», яка налічує понад 5 тисяч листів. Ці документи відображають подих часу, атмосферу того чи іншого епізоду, те, що губиться за скупими рядками офіційних повідомлень і донесень воєнної доби.

Т.О. Куцаєва [17] створила авторську класифікацію групи листів меморіалу за різними видовими ознаками: за соціальним статусом, за віком, за географією чи лінгвістичними особливостями адресантів.

Приділяється увага даній проблематиці й серед російських науковців: в статті В.А. Сомова [30] надається неупереджена різнобічна характеристика фронтових листів. Роботи Т.А. Булигіної [1] розкривають панораму фронтового побуту і повсякденності, відтворену за матеріалами епістолярної спадщини.

А. Іванов [8] у дисертаційній праці акцентує увагу на питаннях історико-антропологічного і історико-соціального характеру.

Н. В. Момотова [22] вивчає фактори побудови аксіологічної системи військовослужбовців, Н.Л. Пушкарев [24] досліджує проблеми становища людини на війні шляхом аналізу джерел особистого походження.

Е. С. Сенявська [29] та І.Ю. Моїсеєва [21] реконструюють образ війни та ворога в свідомості солдатів.

Англомовні дослідники Й.Г. Альтман [36], В.М. Декер [38] характеризують епістолярний жанр в цілому, Б. Керолайн [37], Д. Бартон [39] подають епістолярії як результат соціальної практики певного історичного періоду.

Історичний аспект культури написання епістолярію обрано Г. М. Шнайдером [40]. Л. Стенлі [41] узагальнює теоретичну інформацію

листів і кореспонденцій, що допомагає зробити концептуальні висновки щодо психологічних портрету автора епістолярію.

Німецькі історики К. Шнейдер та Й. Еберт [42] аналізують польову пошту років Другої світової війни (1939-1945 рр.) загалом, їх досвід можна використати, залучаючи порівняльний метод. М. Гамбург [43] зупиняється на методологічних підходах до смислового аналізу листів з фронтів Другої світової війни.

Таким чином, можна констатувати, що проблема аналізу фронтового епістолярію 1941-1945 рр. не перебуває поза увагою вітчизняних та зарубіжних науковців, але малодослідженими фрагментами теми лишаються питання культурно-ментальних, психологічних особливостей духовного стану українського фронтовика, впливу «фронтових звісток» на сприйняття війни в родинях бійців.

Авторка спробує визначити місце гуманістичних цінностей та ідеалів в листуванні фронтовиків Дніпропетровщини. Джерельний комплекс, використаний авторкою, складається з епістоляріїв, опублікованих у збірниках [3; 26; 33; 35] та опрацьованих листів з архіву Дніпропетровського історичного музею та Державного архіву Дніпропетровської області [44-54], у переважній більшості проаналізованих джерел присутня інформація світоглядного характеру в обсязі декількох речень. Написання листів відбувалося в екстремальній ситуації, що безпосередньо впливало на сприйняття дійсності, активізувало емоції, наявність військової цензури обмежувала виклад інформації, ідеологічна політика на фронті призводила до появи партійних гасел у епістоляріях, але власна інтерпретація дійсності, що чітко відображена у листах, свідчить про сформоване особисте ставлення до подій. Якщо біографічні відомості про адресанта збереглися - подаються у статті при цитуванні листа.

На нашу думку, перш за все яскраво ілюструє ставлення до воєнної дійсності мотивація діяльності солдата. На рівні свідомості військовика відбувається визначення причин свого перебування в екстремальних умовах, формується образ ворога, який стає на заваді до втілення в життя власної ціннісної орієнтації, уявлень про філософські категорії «блага, добра, щастя». «Проклятые немцы лишили нас этого счастья и я их за это во сто крат сильнее» [44] - констатує в листі до дружини В. І. Жигулін, прагнучи прийняти участь у святкуванні дня народження сина. За соціальним статусом він кандидат технічних наук, громадський діяч, воював на Південно-Західному, Сталінградському, Південному 1-му та 4-му Українських фронтах, нагороджений орденом Червоної зірки та медалями, за національністю – українець, 1915 р. народження.

«Я поеду теперь освободять родную свою страну, дом свой, мать и всех родителей, которые еще стонут под игом Гитлера, я долго ждал этого

[...] ждет родная мать, дом и деревня, буду жив, значит вы счастливы в жизни, а нет значит умру, но умру в родных краях» [45, арк. 1] – писав Д. І. Стрижак дружині П. Г. Стрижак, який не був, на відміну від В. І. Жигуліна представником наукової інтелігенції, але аналогічно оцінював воєнну дійсність з позицій етизму – поширеної ціннісної орієнтації, котра найбільшою мірою виражає загальнолюдський зміст, їй притаманний високий рівень суспільної активності, відповідальності за долю інших людей [32, с.528].

Фронтвик І. Ф. Бендриков повідомляє, що «на пути отступления зверь уничтожает все живое и мертвое, сжигает дотла деревни, разрушает г. Могилев и ряд других городов» [46]. Засудження діянь супротивника, що направлені на руйнування рідної країни, звичного укладу життя, знищення близьких людей та друзів, стає переконливим мотивом боротьби: «бью фашистов [...] и буду бить их пока бьется мое сердце буду сторицей отплачивать за все их звериные деяния» [47] - наголошував М. Л. Величай, гвардії майор, учасник форсування Дніпра. «Не думай, что мне так уж плохо. – запевняє він дружину. – Я себя чувствую героем, смел и решителен» [47]. Очевидно, гуманістична вмотивованість діяльності викликала такий спектр почуттів в ситуації бойової дійсності.

Варто зазначити, що згадки про політичні мотиви боротьби з нацистами, на зразок «захисту завоювань жовтневої революції», «захисту влади партії» та ін. в неопублікованих архівних документах зустрічаються нечасто, а якщо й присутні, то адресантом робиться акцент саме на патріотично-гуманістичних ідеалах. У листі з фронту солдат М. Черкасов писав: «Мамо, я вступив у партію... Мамо, помолися за мене Богу». Цей приклад наочно ілюструє переплетення суперечливих ментальних кластерів та ідеологічних установок свідомості тих, хто воював з гітлеризмом [4, с.5]. Аналізуючи виникнення таких думок у М. Черкасова, можна дійти висновку, що вступ у партію виступає не як результат прояву глибоких політичних переконань, а лише як вимір соціального престижу, натомість етико-релігійна складова є невід'ємною характеристикою світосприйняття особистості.

П. Я. Гусенко, українець 1914 р. народження, Герой Радянського Союзу, командир 81-го бомбардувального авіаційного полку 5-ої повітряної армії, загинув у 1944 р., направивши палаючий літак на залізничний вузол м. Прешов (Чехія). Цікавою є мотивація цього військовослужбовця-керівника, який відзначився героїчним вчинком – позиція П. Я. Гусенка виражена у співзвуччі з почуттями більшості бійців: у вересні 1943 р. він звертався до родини: «Передайте Виталику, что я и за него посылаю пулеметные очереди на голову гитлеровских бандитов» [48].

О. В. Постний, українець 1910 р. народження, який в складі першого десанту форсував Дніпро біля с. Глушець (Білорусь), у листі до доньки підкреслює, що воює: «за ваше счастье, за счастье таких деток, как вы, за смерть замученных советских детей» [49]. Він займав посаду політрука, але у його листах відсутні ідеологічні формулювання, виразно виступає пріоритетність загальнолюдських цінностей, домінування природних почуттів, усвідомлення масштабу гуманітарної катастрофи, в якій він для себе виокремлював шляхетну роль захисника власного народу, а не певних політичних постулатів.

«Вообще о детях ты ни слова не пишешь. – дорікає він дружині Є. А. Марусич. – А ведь для меня это самое дорогое, это мое счастье» [50]. Саме таке розуміння боротьби за щастя ставало рушійною силою боротьби з нацизмом.

А. Я. Тимонюк, українець 1906 р. народження, у березні 1943 р. добровільно пішов на фронт, в жовтні цього ж року загинув у повітряному бою. Про причини своєї бойової діяльності фронтвик коротко і влучно говорить у листі до родини, якого написав в серпні 1943 р.: «буду на нашей украинской земле. Она меня породила и я ее должен защищать» [51].

Б. Значковський розпочинає свого листа до матері власним віршем «Сини», у якому закликає її гордитися своїми дітьми. Психологічний зв'язок з рідними, бажання підкреслити перед ними свої моральні якості, заслужити повагу серед знайомих, надавало сил для збереження відносного спокою в складних фронтвих умовах. «Сражался честно из врагом, / Не видел сна, и не было покоя, / Когда я вспоминал про вас родных и дом...» [52, арк. 1] - пише Б. Значковський, перебуваючи в госпіталі.

М. В. Богданов, росіянин, 1903 р. народження, командир 18-го гвардійського артилерійського полку Приморської армії, загинув на Брянщині у жовтні 1943 р. Відзначився у боях за Одесу та Севастополь, у 1942 р. отримав зірку Героя. Змальовуючи дружині своє перебування на фронті, відверто говорить і про складну ситуацію, і про природне бажання самозбереження, але закликає її до мужнього ставлення до реальності, сприйняття скорботних звісток і подій з точки зору превалювання високих моральних якостей: «Денечки настали горячие. Не волнуйся, чувствую себя ничего. Я тебе как-то писал, что лучше быть вдовой героя, чем женой презренного труса. Жить конечно хочется [...] ну, это не от нас зависит, война ведь» [53].

Ю. Г. Пушкін, росіянин 1899 р. народження, учасник оборони Дніпропетровщини та Сталінградської битви, звертається до рідних, незважаючи на звістку про їх загибель. Надія на повернення у сім'ю, на повне відтворення довоєнного життя займає провідне місце у багатьох

листах, такі сподівання дозволяли зберігати душевну рівновагу, не втрачати психологічної самоідентифікації з родиною, певним населеним пунктом. «После освобождения города Белая Церковь я написал запрос местным властям о твоей судьбе и тут же написал маленькое письмо по старому адресу. Мне стало известно в 1941 г., что немцы призвели страшную расправу с жителями Белой и в том числе ты стала жертвой расправы. Мне до сих пор не верится, что это случилось и я надеюсь что ты и Витя живы» [54] – ілюструючи відсутність зневіри та відчаю, пише фронтовик, який в березні 1944 р. загинув біля с. Новоіваніка Миколаївської обл..

Отже, морально-психологічний стан людини в ситуації бойової дійсності визначався перш за все ціннісною орієнтацією, що будувалася на рівні індивідуального вибору. Аксиологічна система впливала на світосприйняття особистості, дозволяла інтерпретувати реальність з позицій обраних пріоритетів. У значній кількості листів основну роль відіграють висловлювання патріотично-гуманістичного характеру: про визволення Батьківщини, в тому числі і малої – рідного селища, міста, регіону, про захист близьких, які евакуйовані до тилу чи лишилися на окупованих територіях, про відновлення мирного життя. Саме природні загальнолюдські прагнення виявляються пріоритетними, а не політичні.

З огляду на наявність воєнної цензури, описи бойових баталій мали б бути відсутніми, але в деяких епістоляріях зустрічається коротке висвітлення перебігу певного бою, під час якого пишеться лист, далі зазвичай підкреслюються етичні причини власної діяльності, котрі презентують автора епістолярію, ілюструють усвідомлення фронтовиком особистої ролі в боротьбі проти нацизму за гуманістичні цінності цивілізації.

Аналіз епістолярної спадщини 1941-1945 рр. дає можливість зробити висновки про переважно саме гуманістичну мотивацію бойової діяльності.

Епістолярна спадщина років Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) є унікальним інформативним джерельним комплексом для дослідження питань історії повсякденності, воєнно-історичної антропології, воєнної психології. Хоча йдеться не про повне та всебічне відображення свідомості бійців у листуванні, але залучення низки міждисциплінарних методів та методик, сучасних методологічних концепцій значно наближують науковців до висвітлення недостатньо досліджених аспектів морально-психологічного стану українських фронтовиків.

Література

1. Бульгина, Т.А. Письма с фронта как источник истории повседневности в годы Великой Отечественной войны / Т.А. Бульгина // Ставрополь: правда военных лет. Великая Отечественная в документах и исследованиях. – Ставрополь, 2005. – С. 530 – 540.
2. Войцехівська, І.Н. Епістологія: Короткий історичний нарис / І. Н. Войцехівська, В.П. Ляхоцький. – К.: Український державний науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства, 1998. – 53 с.
3. Веденєв, Д. Лисенко, О. До проблеми формування наукової концепції історії України періоду другої світової та Великої Вітчизняної війни [Електронний ресурс] Режим доступу: http://kamenka.ucoz.ua/publ/quot_do_problemi_formuvannja_naukovoji_koncepciji_istoriji_ukrajini_periodu_drugoji_svitovoji_ta_velikoji_vitchiznjanoji_vijn_quot/1-1-0-3
4. Говорят погибшие герои: Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941-1945 гг.) / Сост. В. А. Кондратьев, З.Н. Политов. – М.: Политиздат, 1986. – 398 с.
5. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. / И. Р. Гальперин – М., 1981. – 139 с.
6. Дмитрієнко, М. Ф. Епістолярій періоду Великої Вітчизняної війни як джерело інформації та об'єкт джерелознавчого дослідження / М. Ф. Дмитрієнко, І. Н. Войцехівська // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст. / відп. ред.: Валерій Андрійович Смолій. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1997. - Вип.6 : . – 2002 . – С.68-70.
7. Жучков, Б. И. Кондратьев В.А. Письма советских людей периода Великой Отечественной войны как исторический источник / Б. И. Жучков. В. А. Кондратьев // История СССР. – 1961. – № 4. – С.55-69.
8. Иванов, А.Ю. Фронтовые письма участников Великой Отечественной войны как исторический источник: (по материалам республики Татарстан) / Иванов А.Ю. // Автореф. дисс. к. и. н. – Казань, 2009. – 24 с.
9. Крячок, М.І. Из фронтового листування Якова Качури./ Крячок М.І. // Архіви України - 1995. - № 1-3. - С. 42-47.
10. Курносоев, А. А. Источники по истории народного сопротивления в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941 – 1945 гг. / А. А. Курносоев // История СССР. – 1965. – № 3. – С. 35-45.

11. *Кондратьев, В. А.* О публикации писем советских людей периода Великой Отечественной войны / В. А. Кондратьев // История СССР. – № 6. – 1986. С. 71 – 86.
12. *Клейн, Н. Л.* Письма – ценный источник / Н. Л. Клейн // Советские архивы. – 1966. – № 4. – 71-86.
13. *Корчемный, П. А.* Военная психология: Методология, теория, практика. / П. А. Корчемный. - М.: Военный университет, 1998. – 184 с.
14. *Коупленд, Н.* Психология и солдат. / Н. Коупленд / Пер. с англ. Сапронова А. Т., Катеринича В. М. - М.: Военное издательство. 1991. – 96 с.
15. *Курносков, А. А.* Некоторые проблемы собирания, учета, хранения и использования документальных памятников и общественные музеи // Вопросы собирания, учета, хранения и использования документальных памятников истории и культуры. – М., 1982. Ч.1. – С. 11 – 28.
16. *Каштанов, С. М.* Русская дипломатика./ С. М. Каштанов – М., 1988. – 230 с.
17. *Куцаєва, Т.О.* Листи учасників війни — джерела історичної пам'яті. / Т.О. Куцаєва // Збірник Всеукраїнської наукової конференції [«Історія повсякденності: теорія та практика»], (Переяслав-Хмельницький). – Вип. 25. — П-ХМУ, 2010. – С.100-102.
18. *Листи з фронту. З фондів дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Каталог / авт.-упоряд.: В. М. Сацута. – Дніпропетровськ: арт-прес, 2007. – 68 с.*
19. *Легасова, Л. В.* Непрочитані листи 1941 року – унікальний джерельний комплекс / Л.В. Легасова // Архіви України. — 2010. — № 2. – С. 144-154.
20. *Моисеева, И. Ю.* «Человек на войне» в солдатских письмах (по материалам фронтовых писем 1941 – 45 гг.) / И. Ю. Моисеева // Человек и война. XX век: проблемы изучения и преподавания в курсах отечественной истории. Всероссийская научно-практическая конференция, 14-15 мая 2002 г.: материалы. – Омск, 2002. – С.36-39.

21. *Моисеева, И. Ю.* Тема войны и образ врага: опыт реконструкции по материалам солдатских писем 1941 – 1945 гг. / И. Ю. Моисеева // Век памяти, память века: Опыт обращения с прошлым в XX столетии: сб. ст. – Челябинск, 2004. – С. 186-197.
22. *Момотова, Н. В.* Ценностный мир военнослужащих в письмах с фронтов Великой Отечественной войны / Н. В. Момотова // Социология. – 2005. – № 2. – С. 106-131.
23. *Пушкарев, Л. Н.* Человек на войне (источники по изучению менталитета фронтовиков в годы Великой Отечественной войны) / Л. Н. Пушкарев // Этнографическое обозрение. – 2000. – № 3. – С. 109-121.
24. *Пушкарев, Л. Н.* Источники по изучению менталитета участников войны (на примере Великой Отечественной войны) / Л. Н. Пушкарев // Военно-историческая антропология. – М., 2002. – 319-333.
25. *Про що говорять листи з фронту* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://arhiv-statey.pp.ua/index.php?newsid=22986>
26. *Последние письма с фронта. 1941. Сборник. Т.1.* – М.: Воениздат, 1991. -
27. *Рибченко, Л.* Морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України у 1941-1943 рр. / Л. Рибченко // Український історичний збірник. – Вип. 11. – 2008. – С. 251-265.
28. *Сенявская, Е. С.* Военно-историческая антропология – новая отрасль исторической науки / Е. С. Сенявская // Отечественная история. – 2002. – № 4. – С.135-143.
29. *Сенявская, Е. С.* Человек на войне: опыт историко-психологической характеристики российского комбатанта / Е. С. Сенявская // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 7-15.
30. *Сомов, В. А.* Письма участников Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / В. А. Сомов // Вопросы истории. – 2003. – № 8. – С. 131-135.
31. *Соломатин, П. С.* Фронтовые письма и корреспонденции в газету «Правда». 1941 – 1945 гг. / Соломатин П. С. // Исторические записки. – 1965. – С. 243-255.
32. *Сацута, В.М.* Листи з фронту в колекції ДІМу [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0224.html>

33. *Фронтові* трикутники. Розповіді про листи учасників Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1983. -
34. *Цінності* в житті людини та суспільства. // Філософія / За ред. І. Ф. Надольного. – К.: Вікар, 1997.
35. *Шендрік, В.* Письма, не убитые войной. / В. Шендрік. – Одесса: Маяк, 1983.
36. *Altman, J. G.* Epistolarity: Approaches to a form / J. G. Altman. – Ohio State UP: Columbus, 1982. – 235 p.
37. *Gender and Politics in the Age of Letter Writing, 1750–2000* / [ed. by Bland Caroline, Cross M^aire]. – Aldershot: Ashgate, 2004. – 280 p.
38. *Decker, W. M.* Epistolary Practices. Letter Writing in America Before Telecommunications / W. M. Decker. – Carolina: University of North Carolina Press, 1998. – 285 p.
39. *Letter Writing as a social practice (Studies in Written Language and Literacy, V. 9)* / Ed. By David Barton and Nigel Hall. – Lancaster University – Manchester Metropolitan University: John Benjamins Pub. Co., 2000. – 262 p.
40. *Schneider, G. M.* The Culture of Epistolarity: Vernacular Letters and Letter Writing in Early Modern England, 1500-1700 / G.M. Schneider. – Newark, DE: University of Delaware Press, 2005. – 388 p.
41. *Stanley, L.* The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences / L. Stanley // *Autobiography*. – 2004 – Vol. 12 – P. 201-235.
42. *Clemens Schwender und Jens Ebert.* Feldpost im Zweiten Weltkrieg [Die elektronische Ressource] // *Das Regime des Zugriffes* - <http://www.feldpostsammlung.de/02-einleitung.shtml>
43. *Martin Humburg.* Feldpostbriefe aus dem Zweiten Weltkrieg - Werkstattbericht zu einer Inhaltsanalyse [Die elektronische Ressource] // *Das Regime des Zugriffes* <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/beitrag/essays/feld.htm>
44. ДІМ, АФС-5465. Лист Жигуліна В.І. до дружини Жигуліної Н.К. 20.12.1943.
45. ДАДО, ф. Р-5421, оп. 1, спр. 20. Фронтовіє письма 1943 г. Д. И. Стрижак жене П.Г. Стрижак, арк.1.

46. ДІМ, К.82 п.1. Лист Бендрикова Івана Федоровича дружині Бендриковій Марії Іванівні. 4.07.1944.
47. ДІМ, арх. – 49776. Лист Величай Михайла Лукича дружині Величай Ніні Павлівні та сину Величай Володимирі Михайловичу 12.06.1942.
48. ДІМ, арх.-25877. Лист Гусенка Павла Яковича матері. 7.09.1943.
49. ДІМ, арх. – 9870. Лист Постного Олексія Володимировича дружині Марусич Єфросинії Аврамівні. 01.11.1943.
50. ДІМ, арх. – 16906. Лист Постного Олексія Володимировича дружині Марусич Єфросинії Аврамівні. 5.05.1942.
51. ДІМ, арх. – 49550. Лист Тимонока Андрія Якимовича дружині Тимоноук Тетяні Данилівні та доньці Півняк Галині Андріївні. 27.07.1943.
52. ДАДО, ф. Р-5421, оп. 1, спр. 57. Письма с фронта Бориса Значковского жителя г. Пятихатки. 1943-1944 гг., арк. 1.
53. ДІМ, арх. – 914/16. Лист Богданова М. В. дружині М. Богдановій.
54. ДІМ, арх. – 915/20. Лист Пушкіна Юхима Григоровича дружині Пушкіній Клавдії Іванівні та сину Пушкіну Віктору Юхимовичу. 12.01.1944.

**Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу
(на матеріалах Харківського університету)**

Рачков Євген Сергійович

Рачков Євген. Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету). У статті на основі компаративістського та семіотичного (структуралістського) підходів досліджується використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу в Харківському університеті протягом XIX – початку XXI ст. Університет розглядається не лише як соціальний інститут, але й як культурна спільнота, важливими умовами існування якої є певні ритуали та пов'язані з ними символи.

Ключові слова: Харківський університет, символ, емблема, обряд переходу.

Рачков Евгений. Использование корпоративных символов и эмблем в обрядах перехода (на материалах Харьковского университета). В статье на основе компаративистского и семиотического (структуралистского) подходов исследуется использование корпоративных символов и эмблем в обрядах перехода в Харьковском университете в течение XIX – начале XXI ст. Университет рассматривается не только как социальный институт, но и как культурное сообщество, важными условиями существования которого выступают определенные ритуалы и связанные с ними символы.

Ключевые слова: Харьковский университет, символ, эмблема, обряд перехода.

Rachkov Yevhen. The use of corporate symbols and emblems in rites of passage (on the materials of Kharkiv University). Using the comparative and semiological (structuralistic) approaches, the article investigates a use of corporate symbols and emblems in rites of passage at Kharkiv University during the 19th – early 21st century. University is considered not only as a social institution, but also as a cultural community, whose existence is appreciably conditioned by certain rituals and symbols connected with these rituals.

Key words: Kharkiv University, symbol, emblem, rites of passage.

Історія будь-якого університету нерозривно пов'язана із загальною університетською традицією, еволюція якої особливо яскраво відображається в університетських символах та емблемах. Вивчення їх, з одного боку, дозволяє побачити трансформацію того чи іншого типу університету, а з іншого, віднайти відповіді на питання про те, що являє собою університетська ідея та чи можемо ми взагалі казати про існування університетської ідентичності.

За усталеною думкою університетська корпорація одночасно є «реальною» та «уявною» спільнотою. Вона періодично підтверджує своє існування через виконання відповідних ритуалів, які створюють почуття спільності між членами корпорації та проводять кордони між ними і так звані «іншими». Все університетське життя є в широкому сенсі слова ритуалізованим: ритуалами сповнені і звичайні лекції, і різноманітні святкові заходи [2, с. 429]. Особливе місце серед цих ритуалів займають так звані «обряди переходу». Термін «обряди переходу» («rites de passage»), введений французьким дослідником А. ван Геннепом, означає символічні дії, які мають на меті забезпечити перехід людини з однієї світської або магічно-релігійної спільноти в іншу [3]. В університетському середовищі такими обрядами є, наприклад, свято першого дзвоника, церемонії посвяти у студенти і випуску з університету, вручення дипломів. Необхідним і невід'ємним атрибутом цих та інших заходів є відповідні символи та емблеми. Вони наповнюють ритуали символічним змістом та нагадують про них тривалий час після їхнього завершення.

Мета дослідження – виявити характерні риси використання університетської символіки в обрядах переходу на прикладі Харківського університету.

Джерельною базою дослідження є символи та емблеми Харківського університету XIX – XXI ст. Основну частину цих матеріалів зібрали співробітники Музею історії університету та викладачі кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету. Автором статті даний комплекс був розширений та доповнений. З метою встановлення особливостей поширення та використання університетської символіки, відношення до неї її сучасників основні результати аналізу візуальних джерел були перевірені та уточнені автором на основі аналізу анкет випускників Харківського університету. Анкетування випускників було здійснено в рамках багаторічного проекту вивчення історії Харківського університету.

Сьогодні існують різноманітні методики аналізу візуальних матеріалів [10]. В даному дослідженні ми пропонуємо розглянути університетську символіку як результат асоціації концепту і візуального образу та подивитися на неї з позиції семіотичного (структуралістського) підходу

[9, с. 14], зосередивши основну увагу на семантичному та прагматичному рівнях (вимірах) семіозису. Перший є рівнем зв'язку між знаком та об'єктом (десигнатом), який він позначає (денотує). Семантика вивчає знакові системи як засоби вираження змісту, основним предметом якої є інтерпретації знаків і знакосполучень. Другий виражає відношення знаків до їх інтерпретаторів. Прагматика має справу з біотичними аспектами семіозису, тобто зі всіма психологічними, біологічними та соціальними явищами, які спостерігаються в процесі функціонування знаків [5].

Слід відзначити, що формування та еволюція університетської символіки є складним та різнобічним процесом. Політична кон'юнктура, ідеологічні трансформації, загальні тенденції розвитку символіки та інші чинники мають значний вплив на зовнішній вигляд та ідейне наповнення університетської символіки. За цих умов на рівні повсякденних академічних практик університетські символи та емблеми виконують консолідуючу функцію, а в умовах зовнішніх контактів – репрезентативну [6, с. 126].

Свято першого дзвоника та церемонія посвяти у студенти університету завжди відігравали значну роль у житті вже «не абітурієнтів» та ще «не студентів». В Харківському університеті під час цих урочистостей використовувалися різноманітні нагрудні знаки, емблеми факультетів, герб та гімн університету, студентський гімн.

Важливим атрибутом, що засвідчував вступ до Харківського університету в дореволюційний період, була університетська форма. Загалом, носіння мундирів було офіційно оформлено ще в 1804–1809 рр., проте аж до середини 1820-х рр. серед студентів спостерігалась відсутність одноманітності у вбранні. Для всіх університетів був введений однобортний каптан із темно-синього сукна та стоячим коміром. Єдиною ознакою, що позначала приналежність студента до відповідного університету, був колір вилоги (для Харківського університету він мав колір чорного бархату). Окрім мундира, комплект студентської форми включав віцмундир, дві пари панталонів, трикутний капелюх, шпагу та портупею [7, с. 37]. В університетах існувала традиція урочистого вручення гімназістам за високі досягнення у навчанні шпаг під час їх зарахування у студенти.

В радянський час власний формений одяг в університеті мали студенти геолого-географічного факультету. В Музеї історії Харківського університету зберігається декілька фотографій першої половини 1950-х рр., на яких зображені студенти геофаку, одягнуті в шинель та картуз. На петлицях, кашкеті, кокарді та гудзиках шинелі містилась емблема гірських інженерів – два схрещених золотих молотка. На погонах шинелі в лавровому вінку зображувалась аббревіатура університету «ХГУ».

В 1970 – 1980-ті рр. на свято першого дзвоника почали запалювати «вогонь знань», виготовляти спеціальні нагрудні знаки для першокурсників. На одному з них, виробленому в 1971 р., міститься стилізоване зображення головного корпусу та аббревіатура назви університету, розгорнутої книги. За результатами анкетування випускників університету встановлено, що в окремі роки такі знаки не використовували.

На сучасному етапі під час вступу до університету нагрудні знаки та формений одяг відсутні, натомість широкого застосування отримали штандарти факультетів (необхідний атрибут різноманітних університетських заходів [6, с. 126]), герб і гімн університету. Серед іншого під час церемонії посвяти може використовуватися символічний студентський білет та виголошуватися студентська присяга.

Іншим важливим для університетської спільноти обрядом переходу є церемонія випуску з університету та вручення дипломів. На початку ХІХ ст. студенти по завершенню навчання отримували свідоцтво – звичайний лист канцелярського паперу, на якому було зазначено походження випускника, його вік та оцінки за курси, що він їх прослухав. В кінці свідоцтва містилися посилання на урядові постанови, згідно з якими випускники університету отримували відповідні класні чини. Тривалий час відношення громадськості до цих свідоцтв було достатньо скептичним. Так, до університетських канцелярій часто надходили запити з різноманітних установ з проханням підтвердити право випускників на надані їм привілеї [2, с. 450]. З 1835 р. для студентів всіх університетів були введені атестати, а для кандидатів – дипломи. З 1863 р. студентам юридичних факультетів додатково видавалося посвідчення про благонадійність [2, с. 453].

Наприкінці ХІХ ст. в університетах Російської імперії, зокрема, Харківському університеті, сформувалась традиція видачі та подальшого носіння академічних знаків. Найбільшою за чисельністю та розповсюдженістю групою таких знаків стали нагрудні знаки випускників університету. В 1885 р. Міністерство народної освіти встановило особливий нагрудний знак для осіб, які були удостоєні наукового ступеня магістра або доктора. В 1889 р. для випускників університету був затверджений особливий золотий та срібний позолочений жетон. Жетон був іменним, на його зворотному боці вказувалися рік закінчення курсу та прізвище нагородженого. 11 червня 1899 р. був заснований нагрудний знак для осіб, які закінчили немедичні факультети. Він являв собою витягнутий по вертикалі прорізний металевий ромб (золотий, срібний або бронзовий позолочений в залежності від фінансових можливостей нагороджуваного), покритий білою емаллю з накладеним на нього покритим синьою емаллю хрестом і увінчаний позолоченим

зображенням двоголового орла (одного з найбільш використовуваних зображень в символіці Імператорського Харківського університету), трохи нижче якого містився лавровий вінок [4, с. 143]. Академічний знак цивільні особи мали носити на правій стороні грудей, всі інші – зліва. Додатково до нагрудного знаку зі срібла або міді могла бути виготовлена його зменшена копія для носіння на лацкані сюртука або фрака (так званий «фрачник») [8].

Практика вручення нагрудних знаків випускникам університетів перервалася з революційними подіями в 1917 р. та була відроджена лише після завершення Великої Вітчизняної війни, коли розпочалась спорадична реставрація окремих традицій класичних університетів. Концепція і стиль знака кардинально не змінилися – він являв собою злегка опуклий ромб, покритий синьою емаллю; по краю ромба розташовувалися білі емалеві смужки, обрамлені позолоченими бортиками; в центрі знака, на тлі синьої емалі, було накладено позолочене зображення герба Радянського Союзу. Існує кілька варіацій знака, в яких відбивалися трансформації у зовнішньому вигляді герба СРСР, який до того ж нетривалий час виготовляли зі срібла. Традиція нагородження знаком випускника університету залишалася сталою протягом сорока років та припинилася лише під час соціально-економічних перетворень кінця ХХ ст. та з розпадом СРСР [8]. Для радянського періоду характерною також була урочиста церемонія вручення дипломів, яка проходила на факультетах в університеті.

Сьогодні церемонія випуску студентів університету проходить у Харківському національному академічному театрі опери та балету імені Н.В. Лисенка. Обов'язковим елементом свята є урочиста хода випускників, одягнених в мантиї, від головного корпусу університету до театру та церемонія вручення дипломів, яка відбувається в той же день на факультетах. Носіння мантиї магістрами символізує приєднання колишніх студентів до когорти дипломованих та освічених фахівців.

Мантиї та конфедератки («сорбонки») відносно нещодавно почали входити в університетську культуру та традицію вітчизняних вищих навчальних закладів, зокрема, вони стали використовуватися й у Харківському університеті та отримали (незважаючи на відсутність попередньої практики їх вжитку) широке розповсюдження. Мантиї є міжнародним символом вченості, самовідданого служіння науці [1, с. 14]. Вони разом з чотирьохкутною шапкою-конфедераткою є різновидом академічного одягу. Мантиї в Харківському університеті мають право одягати випускники-магістри та керівництво навчального закладу, а також його почесні професори. В більшості випадків носіння мантиї надає святковим церемоніям більш урочистого характеру. Мантиї магістрів, керівництва і почесних докторів університету значно

відрізняються між собою. Більше того, мантиї керівників кожного з факультетів та університету мають свої особливі риси (форму, довжину, колір шарфів). Слід відзначити, що культура використання мантиї в Україні та країнах Західної Європи має ряд принципових відмінностей. Зокрема, в Харківському університеті немає повсякденних мантий. Парадні мантиї одягаються доволі рідко: лише кілька разів на рік (для керівництва університету), один раз для студентів-випускників (як правило, магістрів) та один раз для почесних професорів. Вітчизняна традиція не передбачає носіння на мантиях спеціальних позначок, за якими можна відповідним чином ідентифікувати її власника. Особистих мантий для студентів немає, тому їх видають на факультетах студентам-випускникам на один день для участі в урочистій церемонії випуску, після якої студенти зобов'язані їх повернути.

Останніми роками під час церемонії випуску найкращі студенти університету нагороджуються медалями. На одній стороні медалі міститься повна назва Харківського університету, на іншій – девіз «*Ingenio et moribus*» (з лат. «Талант і порядність»). Крім того, кожен студент університету за бажанням може отримати нагрудний знак випускника Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Концепт знака виконаний в традиційній манері – він має форму опуклого ромбу, покритого білою емаллю; по краю ромба розташовуються сині емалеві смужки, обрамлені позолоченими бортиками; в центрі знака накладене зображення герба Харківського університету, прийняте на засіданні Вченої ради 27 травня 2004 р. Сучасний знак випускника, незважаючи на слабкість традиції його носіння, є загальнодоступним та доволі популярним серед випускників університету.

Отже, університетські символи та емблеми, з одного боку, є атрибутами університетських обрядів переходу, а з іншого – підтверджують нові соціальні статуси. Використовувані в обрядах переходу символи та емблеми дозволяють зберегти пам'ять про проходження обряду конкретною людиною і задокументувати отримання нею нового статусу. Університетська символіка є своєрідним маркером університетського середовища, який вказує на переваги університетської корпорації та одночасно консолідує її.

Література

1. Астахова, В. И. Воспитание на традициях: некоторые вопросы методологии и методики / В. И. Астахова // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». – 2008. – Т.14. – С. 7 – 21.

2. Вишленкова, Е. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани / Е. А. Вишленкова, С. Ю. Малышева, А. А. Сальникова. – Казань, 2005.
3. Геннеп, А., ван. Обряды перехода: Систематическое изучение обрядов / А. Ван Геннеп. – М., 1999.
4. Добровольская, Л. И. Знаки и жетоны Петербургского университета / Л. И. Добровольская // Очерки по истории Санкт-Петербургского университета. – 2000. – Т. VIII. – С. 142 – 146.
5. Морис, Ч. У. Основания теории знаков. [Электронный ресурс] / Ч. У. Морис. Режим доступа: www.philosophy.ru/library/semiotics/morris_theory_signs.doc/. Доступ – 12.09.2012 р.
6. Посохов, С. И. О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память. – 2012. – Вып. 6. – С. 117 – 131.
7. Посохов, С. И. Форменная одежда студентов императорских российских университетов / С. И. Посохов // Университеты. – 2000. – №2. – С. 36 – 43.
8. Смирнов, И. А. К истории некоторых знаков и медалей МГУ им. М. В. Ломоносова. [Электронный ресурс] / И. А. Смирнов. Режим доступа: www.ivan-smirnoff.livejournal.com/7552.html/. Доступ – 12.02.2013 р.
9. Соколов, А. Б. Текст, образ, интерпретация: визуальный поворот в современной западной историографии / А. Б. Соколов // Очевидная история. Проблемы визуальной истории России XX столетия. – Челябинск, 2008. – С. 10 – 24.
10. Burke, P. Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence / P. Burke. – New York, 2006.

УДК 94 (477.6)«18/19»

Висвітлення діяльності Г. Л. Скадовського на сторінках газети «Юг» (1898–1907 рр.)

Чорноіваненко Інна В'ячеславівна

Чорноіваненко Інна. Висвітлення діяльності Г. Л. Скадовського на сторінках газети «Юг» (1898–1907 рр.). В статті розкрито інформаційні можливості херсонської газети «Юг» за 1898–1907 роки для дослідження діяльності представника дворянського роду, громадського діяча, організатора наукових та культурних заходів Георгія Львовича Скадовського (1849–1919). Виокремлено основні напрямки діяльності, показано фактори, що впливали на зміст та частоту повідомлень про діяча.

Ключові слова: Г. Л. Скадовський, Херсонська губернія, газета «Юг», культурне життя, дворянство, контент-аналіз.

Чорноіваненко Інна. Освещение деятельности Г. Л. Скадовского на страницах газеты «Юг» (1898–1907 гг.). В статье осуществлено обзор сообщений херсонской газеты «Юг» за 1898–1907 годы как источника по исследованию деятельности представителя дворянского рода, общественного деятеля, организатора научных и культурных мероприятий Георгия Львовича Скадовского. Определены основные направления деятельности и факторы, влиявшие на содержание и частоту сообщений о деятеле.

Ключевые слова: Г. Л. Скадовский, Херсонская губерния, газета «Юг», культурная жизнь, дворянство, контент-анализ.

Chornoiivanenko Inna. Illustration of activities of G. L. Skadovskyi on the pages of newspaper «South» (1898–1907). The article reveals the information capabilities of the Kherson newspaper «South» for 1898–1907 years for the research activities of the representative of noble family, public figure, the founder of scientific and cultural events Georgy Lvovich Skadovskyi (1849–1919). Author define the main activities, shows factors which influenced the the content and frequency of reports about statesman.

Key words: G. L. Skadovskyi, Kherson province, the newspaper «South», cultural life, the nobility, content-analysis.

Георгій Львович Скадовський (1849–1919) є одним із найбільш визначних представників херсонської гілки дворянського роду Скадовських. Діяч відомий як великий землевласник, депутат Херсонського губернського дворянського зібрання (з 1874 р.)

[1, арк. 85обзв.-86], маршалок дворянства Херсонського повіту (1895–1910), почесний мировий суддя повіту (1876–1878, 1881–1883, 1886–1889, 1899–1912 рр.), почесний попечитель Херсонського реального училища (1887–1908 р.) [8, арк. 238об.], депутат Херсонської міської думи (з 1901 р.), голова Херсонської дворянської опіки (1910 р.), товариства «Опора», почесний член Херсонської губернської опіки дитячих притулків (з 1914 р.), Херсонського управління Червоного Хреста (1910–1912 рр.) [10, арк. 95-104зв.]. Г. Л. Скадовський став організатором вакцинації худоби проти сибірської виразки. За досягнення в галузі ветеринарії в 1889 р. його обрали почесним членом Харківського ветеринарного інституту [7, с. 65].

Високе службове становище та різнопланова діяльність зумовили наявність постійної уваги до Г. Л. Скадовського в місцевій пресі. Херсонські періодичні видання, в тому числі дореволюційні, вже були предметом спеціального вивчення. Краєзнавець Володимир Черніков займався пошуком та впорядкуванням матеріалів преси як джерела до історії Херсонського музею старожитностей. Дослідник опрацював більше 30 видань за період з 1871 по 1928 рр. [12]. Актуальність залучення газети як джерела до дослідження діяльності Г. Л. Скадовського зумовлена, по-перше, відсутністю подібних робіт в контексті вивчення культурно-громадської роботи діяча, по-друге, необхідністю апробації методу контент-аналізу на матеріалах періодики [3; 6].

Мета роботи – визначення інформативних можливостей газети «Юг» для дослідження діяльності Г. Л. Скадовського на основі застосування методики персонального контент-аналізу.

Джерельною базою роботи є комплекс публікацій на сторінках газети «Юг» за 1898–1907 роки.

Вибір газети «Юг» в якості джерела для дослідження діяльності Г. Л. Скадовського обумовлений наступними факторами. По-перше, «Юг» став другим після «Губернських відомостей» періодичним виданням в місті Херсоні, що перебувало у тісному зв'язку з органами місцевого самоврядування. По-друге, газета містить широкий діапазон повідомлень («все про всіх»), що є характерною рисою місцевої преси. На сторінках «Юга» висвітлювалися питання, умовно згруповані за такими рубриками: офіційні звернення, місцева хроніка, події в світі, замітки про наукові досягнення, твори художнього характеру, театр і музику, телеграми, закордонні повідомлення, оголошення. По-третє, на час існування видання припадає період найбільшої активності Г. Л. Скадовського як громадського діяча.

Перший номер газети «Юг» (повна назва «Юг. Научно-литературная, политическая, сельскохозяйственная и коммерческая газета») вийшов 1 березня 1898 р. Газета виходила щоденно, окрім наступного дня

після вихідного, релігійних та державних свят і проіснувала до 26 лютого 1907 р. [12, с. 498]. В бібліотеці ім. О. Гончара зберігся майже повний комплект газет, за винятком окремих номерів. Цікавою є постать головного редактора газети – Віктора Івановича Гошкевича, який був статистиком, археологом, засновником Херсонського музею старожитностей (1890 р.).

На змістове наповнення видання суттєво впливала попередня цензура, якій обов'язково підлягали місцеві та частина столичних видань [6, с. 36]. Оскільки в Херсоні не існувало цензурних установ, цю роботу виконували віце-губернатори. В 1905 р. В. Гошкевич скаржився на дії князя Сергія Дмитровича Горчакова щодо заборони оприлюднювати окремі публікації на сторінках «Юга». На думку редактора, частина обмежень була позбавлена достатніх підстав, оскільки стосувалася заміток, що не мали політичного змісту та вже раніше опублікованих [4, арк. 2-2зв.]. Позивач звертався до головного управління у справах друку з проханням замінити цензора та дозволити публікацію матеріалів, котрі вже втратили актуальність [4, арк. 3]. Результатом суперечки стало звільнення редактора [11], однак він продовжив працювати на посаді зберігача археологічного музею [13, 12.06.1905].

Лексичними індикаторами контент-аналізу виступали ім'я та посада – «Г. Л. Скадовський», «повітовий предводитель дворянства». Переважна більшість повідомлень зосереджена в рубриці «Місцева хроніка». Всього було зібрано 142 замітки по 3 узагальнюючим блокам, пов'язаних з діяльністю Г. Л. Скадовського.

До першого блоку «Службова діяльність» віднесено 74 % повідомлень. Газета постійно інформувала читача про діяльність маршалка дворянства: участь у виборах [13, 20.03.1898; 31.03.1898; 22.09.1899; 20.03.1901], засіданнях губернських земських зборів, роботі комісій, учительської ради [13, 5.02.1902; 21.06.1902], педагогічних курсів [13, 27.07.1899], організацію культурних заходів. На чергових виборах до Херсонського губернського земства в 1901 р. Г. Л. Скадовський набрав достатню кількість голосів, але заявив про свою відмову. Основним мотивом стали «об'ємні обов'язки на посаді» [13, 9.03.1901] та «сімейні обставини» [13, 5.06.1901]. За проханням Георгія Львовича, міська дума звільнила його «від непосильної участі в комісіях» та затвердила в своєму складі» [13, 22.06.1901]. Як голова повітової служби щодо військової повинності (1899 р.) Георгій Львович відносився «з повагою до всіх звернень зі сторони призовників, їхніх батьків, представників від громадськості» [13, 18.11.1899]. Г. Л. Скадовський обирався в комісію для ознайомлення зі справами опіки душевнохворих в Херсонській губернії [13, 18.10.1902], судової палати з становими представниками [8.01.1904], по перевірці сирітських будинків [13, 30.11.1904]. Наявність

господарського досвіду дозволила брати участь у відкритті засідань губернського комітету з питань сільськогосподарської промисловості [13, 15.12.1902], комісії для обговорення роботи Херсонського земського сільськогосподарського училища [13, 6.06.1901].

На сторінках газети розміщували витяги з протоколів засідань губернських земських зборів. Під час вирішення питання щодо адміністративної реорганізації Херсонського повіту, губернатор князь О. М. Оболенський доручив Г. Л. Скадовському як особі, «знайомій з становищем і інтересами» очолити відповідну комісію [13, 12.05.1898]. Неврожай у повіті став підставою для скликання маршалком дворянства особливої наради для в'яснення причин такого явища та підрахування обсягів запасів зерна» [13, 25.06.1899]. Активне відстоювання власної позиції було невід'ємною рисою публічних виступів Г. Л. Скадовського, що чітко проявилось в дискусіях щодо сільськогосподарських питань. Прохання повітової земської управи про надання допомоги населенню під час неврожаю зустріло неоднозначну критику. Голова управи Сергій Миколайович Гербель вважав доцільним відмовити у задоволенні пропозиції. Натомість Георгій Львович закликав відійти від такої «канцелярської точки зору», оскільки це ставить постраждале населення в ризиковане становище. Така ситуація «навіть чи буде зручною для земства, якому нагальні інтереси людей повинні бути важливіші» [13, 4.08.1901].

Видання постійно інформувало про візити маршалка дворянства до: Санкт-Петербургу для покладення квітів на могилу імператора Олександра III [13, 23.02.1903], Одеси для зустрічі імператора [13, 20.07.1901; 30.09.1903; 21.09.1904], Москви [13, 15.01.1904], села Садове Херсонського повіту на відкриття школи [13, 17.10.1904], Володимирського міського училища на літературно-музичний вечір [13, 31.12.1904]. Під час свят (Пасха) [13, 13.04.1902] та відпусток [13, 20.04.1906] діяч перебував у родинному маєтку. Інформація про окремі візити присутня у вигляді фактичних даних, без пояснення цілей.

У газеті наведені факти про участь маршалка дворянства в культурному житті дореволюційного Херсона. Як голова Херсонського повітового комітету опіки про народну тверезість Георгій Львович постійно виступав з ініціативою розширення його сфери діяльності. Для цього він ініціював створення чайної, театру та бібліотеки (1898 р.) при комітеті [13, 9.02.1899; 7.07.1906; 30.09.1903]. На зборах голова регулярно звітував про хід роботи закладу: кількість проведених спектаклів, читань в аудиторіях міської управи і центрального училища [13, 10.10.1900], використаних книг, категорії відвідувачів [28.09.1899], проблеми з фінансуванням [13, 28.11.1899]. Результатом роботи комітету стало покращення «справ забалківської (район в місті – І. Ч.) чайної і

театру при ній» [13, 28.05.1902; 30.12.1903]. Театр на Воєнному форштадті за незначний період часу «завоював симпатії міських жителів, знайомлячи їх з кращими творами вітчизняних і закордонних драматургів» [13, 24.11.1899]. Театр організовував благодійні концерти, святкування ювілеїв [13, 21.01.1903]. Колектив комітету висловлював подяку Георгію Львовичу за сприяння в ремонті приміщень закладу [13, 15.12.1906], будівництві фойє та декораторської [13, 07.07.1906]. Діяч також очолював Товариство по влаштуванню народних читань в Херсоні [13, 10.10.1900]. Саме йому було доручено збір членських внесків по вулиці Гімназичній (тепер Червоностудентська – І. Ч.), оскільки тут знаходився його будинок [13, 12.12.1899].

Під час організації концерту до 100-річчя від дня народження поета О. С. Пушкіна Георгій Львович відповідав за підготовку музичної частини. Організатор планував запросити солістів з інших міст [13, 7.03.1899]. Програма концерту 1902 р. передбачала участь хорів Херсонського Успенського собору, Свято-Духівської церкви та аматорського струнного оркестру [13, 15.03.1902].

Серед кандидатур на посаду директора відділу Російського музичного товариства пропонували Г. Л. Скадовського, як «цінителя мистецтва» [13, 14.04.1905]. Газета з цього приводу повідомляла: «всім, хто ще не потону в обивательській буденності зрозуміло, наскільки утворення просвітницько-художнього закладу необхідне». Відділ розпочав роботу в жовтні 1905 р. [13, 18.10.1905]. Про авторитет та довіру у справах освіти свідчить неодноразове обрання діяча попечителем училища [13, 8.08.1899; 2.06.1902; 20.08.1905].

Георгій Львович влаштовував благодійні бали. На заходах були присутні представники державних та громадських органів з родинами. Інколи танці тривали до другої години ранку [13, 24.11.1899]. 3 квітня 1902 р., наприклад, «святкування відбувалось доволі жваво... публіка повертала-ся додому, забираючи найприємніші спогади про вечір» [5.01.1902]. Під час російсько-японської війни діяч пожертвував 1000 крб. на потреби армії [13, 12.02.1904].

Г. Л. Скадовський виступив наступником батька у справі опіки церковними справами: він розширив церкву і побудував собор в Благовіщенському жіночому монастирі [13, 2.08.1900], брав участь в офіційних заходах (був присутній на літургії з приводу храмового свята Благовіщенського жіночого монастиря [13, 28.03.1902; 27.03.1903], Успенського собору [13, 3.01.1899; 16.05.1907]). З нагоди призначення новомиргородського єпископа Мемнона на службу в Єлизаветград, Георгій Львович подарував йому ікону. Після літургії в Успенському соборі в 1903 р. в будинку Скадовського був організований прощальний обід за участю духовенства собору [13, 20.05.1903].

Другий блок «Наукова робота» (археологічні дослідження, зв'язок з музеєм, робота в Херсонській губернській вченій архівній комісії (1898–1909 рр.) – відносимо до сфери особистих зацікавлень Г. Л. Скадовського. Частка таких заміток становила 15 %. За пропозицією губернатора [9, арк. 2], діяча було обрано головою комісії [13, 2.06.1898]. Також дізнаємося, що Георгій Львович виступав на зборах [13, 23.12.1898], відстоював необхідність збільшення матеріальної підтримки роботи установи з 100 до 200 крб. [13, 9.06.1898], прохав про передачу до археологічного музею знахідок з Херсонесу [13, 28.07.1901]. Г. Л. Скадовський від імені комісії вітав архієпископа херсонського і одеського Іустина з нагоди 50-річчя пастирської діяльності [13, 4.11.1903].

Археологічні дослідження Георгія Львовича стали найбільш популярною темою в межах блоку (18 %). Серед причин посиленої уваги видання до цього виду діяльності є специфічна, як для маршалка дворянства, форма роботи та особистий інтерес редактора до археології. Відсутність спеціальної освіти не завадила займатися археологічними дослідженнями, що згодом стали «справою життя» [2, арк. 37]. Зміст заміток різноманітний: надання звіту про розкопки поблизу Глибокої Пристані [13, 5.02.1900], отримання дозволу [13, 17.06.1900; 20.01.1901], підготовка, початок [13, 21.06.1900; 14.08.1901] та завершення [13, 14.08.1901], розкопок на о. Березані, подання звіту до Імператорської археологічної комісії, проведення наукового опрацювання матеріалів за участю професора Є. Р. Штерна [13, 7.10.1900], передача знахідок в Ермітаж [13, 13.01.1904; 4.04.1904].

Г. Л. Скадовський поповнював фонди та часто відвідував екскурсії в музеях міста. Діяч передав музею старожитностей ікону, що раніше зберігалася в церкві Різдва Іоанна Предтечі (Білозерка) [13, 1.12.1899], знайдений під час розкопок в мастьку могил дерев'яний колчан [13, 19.19.1899]. Під час візиту до природничо-історичного музею, Георгій Львович дивувався наскільки швидко вдалося створити «повний інтересу» заклад. Адже матеріальні можливості організаторів були мінімальними [13, 10.08.1899]. Газета повідомляла про відкриття археологічного музею для публіки після «канікулярної перерви», оскільки систематизація і встановлення «дорогоцінної великої колекції старовини» вимагали кількох місяців роботи [13, 25.02.1901; 2.09.1901]. Також діяч супроводжував відомих гостей, серед яких був історик Дмитро Іванович Яворницький (проводив розкопки в мастьку Г. Л. Скадовського), губернатор І. М. Оболенський [13, 24.01.1902], маршалок дворянства Таврійської губернії Сергій Бальтазарович Скадовський [13, 15.10.1899], князь Олександр Михайлович [13, 19.06.1901]. Видавці з захопленням писали про візит Д. І. Яворницького. «З великою увагою він детально оглянув

всі колекції і не зміг приховати подив перед обсягом місцевої старовини, впорядкованої у систему» [13, 30.12.1898].

Третій блок «Господарчі проекти» об'єднує замітки стосовно діяльності на базі мастьку в Білозерці (11 %). Видання подавало оглядову статтю про організацію та значення вакцинації проти сибірської виразки для регіону. «Яку користь принесли щеплення для економії Скадовського, найкраще свідчить зниження відсотку смертності» – коментувала редакція результати випробувань за участю харківського професора Лева Семеновича Ценковського [13, 18.04.1898]. Після проведення першої вакцинації минуло більше 10 років, однак Г. Л. Скадовський продовжував брати участь в щепленні тварин, нарадах земських ветеринарних лікарів, звітував про результати робіт [13, 21.04.1898]. До 10-ї річниці з дня заснування ветеринарної лабораторії в Херсоні було зроблено колективну світліну за участю директора Харківського ветеринарного інституту Аркадія Олександровича Раєвського, почесного члена інституту Г. Л. Скадовського, земських ветеринарних лікарів, представників губернської і земської управ [13, 19.04.1898]. Для дослідження причин мору риби в озерах господар запрошував спеціальну комісію, до якої входили губернський земський санітарний лікар Іван Наумович Козубов, повітовий санітарний лікар Євген Іванович Яковенко, земський ентомолог Йосип Конрадович Пачоський та ботанік Іван Захарович Рябков [13, 20.07.1899]. Повідомлення про реалізацію продуктів тваринництва з ферми Г. Л. Скадовського зустрічаємо у вигляді оголошень. «Замовлення про доставку молока приймаються по телефону... Корови знаходяться під спостереженням ветеринарного лікаря» [13, 25.03.1899].

Слід звернути увагу на нерівномірну хронологічну репрезентативність повідомлень, причиною чого є різний ступінь співвідношення громадсько-культурної роботи та ведення господарчих справ. Сезонність аграрних робіт вимагала присутності господаря в мастьку в весняний та осінній періоди. Пік публікацій, пов'язаних з виконанням обов'язків маршалка дворянства припадає на кінець 1890-х рр. У зв'язку з підготовкою та проведенням розкопок в 1900–1901 рр. зміст заміток змінюється, з'являється, наприклад, прохання про відмову від обрання депутатом. На 1902–1906 рр. припадає період активізації культурної роботи. Міжнародні події (російсько-японська війна 1904–1905 рр., перша російська революція 1905–1907 рр.) зумовили перенесення акцентів видання на зовнішні події.

Отже, підвищена увага «Юга» до постаті Г. Л. Скадовського зумовлена широким спектром зацікавлень та високим соціальним статусом діяча. Газета позиціонувала Георгія Львовича як представника соціальної еліти Півдня України, який активно займався громадською діяльністю, виступає організатором наукових і культурних заходів. Важливим імпульсом до посилення зацікавленості постаттю діяча були результати його культурно-громадської діяльності. Наукову цінність повідомлень газети посилює відсутність подібних фактичних даних в інших джерелах.

1. *Державний архів Херсонської області.* – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1.
2. *Державний архів Херсонської області.* – Ф. Р. – 4077. – Оп. 1. – Спр. 11.
3. *Манекин Р.* Контент-анализ как метод исторического исследования / Р. В. Манекин // Клио. Междунар. ежекварт. научн.-ист. журнал Донецкого отд. Советской Ассоциации Молодых Историков и Агентства «Информсервис». – 1991. – № 2. – С. 30-36.
4. *Отдел рукописей Российской национальной библиотеки.* – Ф. 354. – Ед. хр. 47.
5. *Периодическая печать и цензура Российской империи в 1865–1905 годы. Система административных взысканий.* – Спб., Нестор-История, 2011.
6. *Приборович А.* Контент-анализ – форма исторического исследования / А. А. Приборович // Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам 1-й Международной научно-практической Интернет-конференции) / редкол. В. Н. Сидорцов (отв. ред.). – Минск: БГУ, 2011. – С. 153-159.
7. *Ревенок Н.* Прогрессивный земский деятель (к 125-летию со дня рождения Г. Л. Скадовского) / Н. Д. Ревенок // Советское здравоохранение. – 1972. – № 1. – С. 64-66.
8. *Российский государственный исторический архив.* – Ф. 733. – Оп. 123. – Спр. 2.
9. *Российский государственный исторический архив.* – Ф. 1284. – Оп. 185. – Спр. 2.
10. *Российский государственный исторический архив.* – Ф. 1349. – Оп. 2. – Спр. 213.
11. *Херсонские губернские ведомости, 30.05.1905.*
12. *Херсонский музей древностей. Сборник газетных статей и заметок. 1871-1928 гг. / Сост., подгот. текста, предисл., прим. В. А. Черникова.* – Херсон, Наддніпряночка, 2012.
13. *Юг.* Научно-литературная, политическая, сельско-хозяйственная и коммерческая газета.

Проблеми жіночої гімназійної освіти на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения»

Щебликіна Анастасія Олександрівна

Щебликіна Анастасія. Проблеми жіночої гімназійної освіти на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения». На основі матеріалів «Журнала Министерства народного просвещения» з 1856 по 1917 рр. досліджується офіційна позиція на так зване «жіноче питання». Зазначається, що ця ідейна позиція впливала на напрямки реформування освіти, наукові розробки, кут зору під яким висвітлювалась діяльність різноманітних наукових та навчальних установ. Досліджується ставлення проурядових публіцистів до питань про становище жінки в суспільстві, особливості її виховання та права на освіту в Російській імперії.

Ключові слова: «Журнал Министерства народного просвещения», урядові розпорядження, жіноча освіта, педагогічна підготовка.

Щебликіна Анастасія. Проблемы женского гимназического образования на страницах «Журнала Министерства народного просвещения». На основе материалов «Журнала Министерства народного просвещения» с 1856 по 1917 гг. исследуется официальная позиция на так называемый «женский вопрос». Указывается, что эта идейная позиция влияла на направления реформирования образования, научные разработки, угол зрения при котором освещалась деятельность разнообразных научных и образовательных учреждений. Изучается отношение проправительственных публицистов к вопросу положения женщины в обществе, особенностей ее воспитания и права на образование в Российской империи.

Ключевые слова: «Журнал Министерства народного просвещения», правительственные распоряжения, женское образование, педагогическая подготовка.

Shchablykina Anastasiia. The problems of women's gymnasium education on the pages of «The Journal of Ministry of Public Education». The official position of «the woman question» is investigated on the materials of «The Journal of Public Education» from 1856 to 1917. It's specified on this ideological position influenced on directions of reformation of education, the scientific developments, the point of view that informed about the work of various scientific and educational establishments. The view of progovernment publicists are used for the investigation of the position of woman in society, the features of her education and the rights to education in the Russian Empire.

Key words: «The Journal of Ministry of Public Education», women's education, the government's decrees, the pedagogical train.

На початку XIX ст. одним із головних напрямів внутрішньої політики Російської імперії стало формування та розвиток системи освіти. У зв'язку з цим у 1802 р. був створений центральний державний орган для керівництва установ освіти та науки – Міністерство народної освіти. Фактично з перших років існування цього міністерства його діяльність висвітлювалась на сторінках власних періодичних видань. У цей час політика уряду була спрямована на підтримку офіційних періодичних видань, які фінансувалися державою. Одним з нових урядових видань став «Журнал Министерства народного просвещения», створений у 1834 р. за ініціативи міністра народної освіти графа С. С. Уварова.

Інтерес до вивчення педагогічної журналістики з'явився наприкінці XIX – на початку XX ст. [5]. У цей час «Журнал Министерства народного просвещения» розглядався в якості першого офіційного спеціалізованого педагогічного журналу, були проаналізовані окремі статті та рубрики журналу, приділялася увага редактору 1860-х рр. К. Д. Ушинському [27, с. 115-116]. Радянська історіографія характеризувала журнал як провідника офіційної консервативної політики царської влади в області освіти та науки, яка протиставлялася спробам реформування шкільної системи [4; 7; 9; 19]. На сучасному етапі зустрічаються статті, присвячені історії журналу, аналізу його структури та проблематики [29]. Крім того, часопис вивчається як джерело з розвитку шкільної приватної освіти [25], початкової освіти за кордоном [17], розвитку законодавчої бази та історії окремих навчальних округів Російської імперії [10]. Однак особливості висвітлення журналом проблем жіночого виховання та освіти не стали об'єктом спеціального наукового дослідження. Саме тому вельми своєчасним є вивчення «Журнала Министерства народного просвещения» як джерела з проблеми жіночої гімназійної освіти в Російській імперії.

Виходив журнал кожного місяця протягом 1834 – 1917 рр., чотири його книжки складали повне річне видання. Спочатку журнал складався з шести відділів: «Дії уряду», «Словесність і науки», «Вісті щодо вчених та навчальних закладів в Росії», «Історія громадянської освіти», «Вісті щодо іноземних вчених та навчальних закладів» [16]. З 1844 р. огляд книг та російської періодици (газет та журналів) став постійним відділом у журналі, розширивши їхню кількість до семи.

З липня 1860 р. структура журналу зазнала кардинальних змін, що було пов'язано з появою нового редактора – К. Д. Ушинського. Тепер журнал складався з чотирьох відділів: «Педагогіка і дидактика», «Допоміжні

науки», «Критика і бібліографія», «Новини та суміш» [15]. Накази царя та міністерські розпорядження почали виходити окремо, сформувавши «Офіційну частину», всі інші статті увійшли до «Неофіційної частини», що дозволяло підписатися на одну з частин.

Із залишенням К. Д. Ушинським посади головного редактора, ці два відділи знову почали виходити однією книгою, однак структура журналу була збережена. В 1867 р. структура журналу знову була змінена, зокрема, були утворені три відділи: «Педагогіка і наук», «Критики та бібліографії наукових та навчальних творів», «Сучасний літопис навчально-виховної справи в Росії та закордоном». З вересня 1873 р. у журналі з'явився відділ класичної філології [14]. З квітня 1905 р. в журналі був створений ще один відділ – «Відділ з народної освіти» [18].

«Журнал Министерства народного освіти» знайомить нас з позицією уряду щодо жіночої освіти в Російській імперії, яка, передусім, втілювалася в офіційні постанови та розпорядження, як імператора, так і міністра народної освіти. Перші згадки про жіночі училища з'являються на сторінках видання у 1856 р. у звіті міністра народної освіти. Так, міністр А. С. Норов окреслив проблему відсутності навчальних закладів для жінок середнього стану і виступив з пропозицією про відкриття жіночих училищ у губернських та повітових містах, яка була схвалена імператором. Проблема фінансування жіночих училищ була покладена на дворян та міські товариства [8, с. 8-10].

У 1858 р. було опубліковано «Положення про жіночі училища Министерства народного освіти», за яким в Російській імперії вперше засновувались відкриті навчальні заклади для жінок – училища першого та другого розряду в залежності від обсягу навчальних предметів [23]. Була чітко визначена мета жіночих училищ: «надати ученицям ту релігійну, етичну і розумову освіту, яку необхідно вимагати від кожної жінки, зокрема від майбутньої матері сімейства» [23, с. 8]. Подальшим кроком до законодавчого становлення системи жіночих училищ стало «Положення про жіночі училища відомства народної освіти» 1860 р. У цілому цей документ повторював «Положення» 1858 р., але до нього були додані пункти, які стосувалися діяльності педагогічної та попечительської рад, їхніх прав та обов'язків, господарчої діяльності училища, прав викладачів навчального закладу [24].

Простежити процес відкриття жіночих училищ в Російській імперії надає змогу інформація, яка постійно розміщувалась у журналі протягом 1858 – 1860-х рр. у рубриці «Вісті та суміш», під назвою «Вісті щодо недільних шкіл, жіночих училищ та ін.» Ця інформація мала характер невеликих за обсягом заміток щодо часу заснування училищ, матеріальних внесків різних станів (дворян, міщан, купців), розміру загального капіталу училища, кількості учениць, їхнього соціального та релігійного складу, плати за навчання, статистики переходу учениць в інші класи, навчальних предметів, внутрішнього розпорядку [28].

24 травня 1870 р. імператором Олександром II був затверджений проект «Положення про жіночі гімназії й прогімназії Міністерства народної освіти», який відразу був обнародований у журналі. Відповідно до цього положення жіночі гімназії перебували під керівництвом імператора. Відкривалися вони з дозволу попечителів навчальних округів у містах, де була можливість утримувати їх за рахунок суспільних коштів або ж приватних пожертвувань. У жіночих гімназіях, що утримувалися винятково на кошти місцевих товариств із незначним грошовим капіталом від держави, не було казенних вихованок, а існували тільки учениці, які платили за своє навчання.

Жіночі гімназії й прогімназії були відкритими навчальними закладами, призначеними для учениць всіх станів і віросповідань. Жіночі гімназії склалися з 7 класів з річним для кожного класу курсом. Однак при гімназії міг бути заснований і 8-й додатковий клас, також з річним або дворічним курсом навчання. Він був призначений для тих, хто готувався до подальшої педагогічної діяльності. Прогімназії склалися з 3-х класів, 1 рік становив курс кожного класу [22].

Серед урядових розпоряджень окремо можна виділити постанови щодо надання стипендій в жіночих училищах та гімназіях [21]. Завдяки ним вдалося з'ясувати процес організації матеріальних пожертв на користь навчального закладу. Так, пожертви на капітал училища надавалися у вигляді певної суми, яка зберігалася в банку або в іншій кредитній установі. Стипендії засновувались з процентів, які надходили з суми капіталу училища. Зазвичай, стипендії мали іменний характер, тобто носили ім'я особи, які здійснила грошову пожертву. Стипендія надавалась найбільшій учениці і йшла на оплату їхнього навчання та придбання навчальних посібників. Учениці-стипендіатки обиралися з тих, хто відрізнявся найкращими успіхами в навчанні та поведінці. Відомий той факт, що жіночі гімназії не тільки отримували пожертвування, в окремих випадках і самі гімназії жертвували кошти на якусь важливу справу: так, згідно з розпорядженням попечителя Харківського учбового округу від 11 липня 1900 р. гімназія Є. Н. Драшковської збирала пожертвування на будівництво музею імені генералісімуса Суворова [6].

Відповідними наказами міністерства також відображена система нагород, яка була встановлена у жіночих училищах. Зокрема, учениці, які з успіхом закінчували навчання, нагороджувалися золотими та срібними медалями, кількість яких була строго регламентована: золоті медалі присуджувалися не більше ніж двом ученицям, а срібні – трьом у кожному училищі [13].

Найбільша кількість аналітичних статей в «Журнале Міністерства народного просвещения» стосувалися педагогічної підготовки вчительок при жіночих училищах та гімназіях. Наприкінці 1860-х рр. була надрукована стаття «Питання про положення приватних навчальних закладів», автор якої наполягав, що навчання у старших класах жіночих

училищ слід довірити вчителям-чоловікам, які закінчили університетський курс, а в молодших класах – жінкам, які отримали звання домашньої наставниці та вчительки [3, с. 51]. Було з'ясовано, що правом надання ученицям звання домашньої наставниці та вчительки користувалися тільки випускниці інститутів, а для вихованок жіночих училищ першого розряду це право було відсутнє [20, с. 145]. У статті «Щодо питання про домашнє виховання» автором було запропоновано ввести при інститутах та гімназіях спеціальні педагогічні курси для підготовки жінок на звання домашніх наставниць [20, с. 147]. Ця ідея знайшла своє відображення в «Положенні про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти» 1870 р., за яким при жіночих гімназіях був заснований спеціальний курс (восьмий клас) для осіб, які бажали одержати звання домашніх наставниць і вчительок [22, с. 1626].

Тим не менш, тема підготовки жінок до педагогічної діяльності не втратила своєї актуальності й надалі. Зокрема, організації педагогічних класів при жіночих гімназіях Міністерства народної освіти присвячена стаття С. Міропольського [11]. Автор на прикладі Воронежської Марійської жіночої гімназії знайомить читачів з теоретичними та практичними заняттями у 8-му класі: окрім теоретичних занять з педагогіки, дидактики, російської мови, математики, історії, географії, французької та німецької мов, учениці відвідували заняття гімназичних викладачів, склали конспекти уроків, займалися з ученицями молодших класів, вели щоденники щодо навчання зі своїми підлеглими, проводили власні пробні уроки [11, с. 3-6]. С. Міропольський наводить уривки творів учениць з педагогіки та дидактики, історії, щоденники занять гімназисток з молодшими класами. Він наголошував на якості письмових робіт учениць, їхньому відповідальному ставленні до практичних занять. Автор приходить до висновку, що підготовка учениць до педагогічної діяльності в жіночих гімназіях проходить на високому рівні.

На початку ХХ ст. запанував зовсім інший погляд на педагогічну підготовку випускниць гімназій. Наприклад, А. І. Анастасієв, користуючись статистичними даними, констатував той факт, що більшість учениць жіночих гімназій по закінченню навчального закладу ставали вчительками початкових училищ у селах [1, с. 119]. На думку А. І. Анастасієва, випускниці гімназій мали певні проблеми з проведенням занять через незадовільний стан практичного та теоретичного викладання дидактики в жіночих навчальних закладах. Керуючись відгуками керівників початкових училищ, автор виділив головний недолік гімназисток-вчительок – відсутність уявлень про найголовніші правила навчання, засобів привертання уваги та інтересу аудиторії. На його думку, підготовка гімназисток з педагогіки мала виключно теоретичний, «книжковий» характер. Ще одним суттєвим недоліком педагогічної підготовки в гімназії автор вважав те, що учениці 8-го класу проводили

практичні пробні уроки в підготовчому та нижчих класах гімназії, у той час коли курс початкового училища був набагато простішим (у підготовчий клас гімназії приймали зі знаннями, відповідними курсу початкового училища) [1, с. 119-122].

Вказавши на недоліки педагогічної підготовки в жіночих гімназіях, А. І. Анастасієв у наступній статті запропонував деякі заходи щодо вирішення цієї проблеми [2]. Автор вважав, що у сьомому класі гімназії необхідно викладати історію виховання в біографічних нарисах найвидатніших педагогів, а також педагогічну психологію, а у восьмому – загальну дидактику [2, с. 86]. За ідеєю автора, при кожній гімназії слід було влаштувати однокласну початкову школу, при якій вихованки 8-го класу проходили б практичну підготовку. Крім того, серед обов'язкових вимог до гімназисток мало бути їхнє ознайомлення з міністерськими програмами для початкових училищ, відомостями щодо особи вчителя, його розумових та етичних властивостей, класної дисципліни, нагород та покарань, відвідування уроків своїх керівників, запису планів уроків [2, с. 89]. За проектом А. І. Анастасієва, гімназистка мала отримувати звання домашньої наставниці лише в тому випадку, якщо вона із задовільними результатами проводила пробні уроки та практичні заняття [2, с. 91].

На початку ХХ ст. як у Європі, так і в Росії постало питання щодо отримання жінками вищої освіти [25], активно обговорювався необхідний для вступу до університетів рівень знань. У зв'язку з цим з'явилася необхідність реформування середньої жіночої освіти. Яскравим прикладом пошуку шляхів вдосконалення середніх навчальних закладів стала стаття О. Ф. Музиченко, в якій автор відобразив історію розвитку середньої жіночої освіти в Німеччині та пропозиції щодо її реформування [12]. Так, він зазначав, що з другої половини ХІХ ст. в Німеччині існувало три типи середніх навчальних закладів для жінок: школа з 9 – 10 річним курсом навчання та двома новими мовами для дівчат до 15 – 16 років; школа з 9-річним курсом та з однією новою мовою; школа з курсом чоловічої класичної гімназії. Автор відмічав, що перший тип жіночої школи в Німеччині відповідав жіночим гімназіям в Росії, але без додаткового педагогічного класу [12, с. 137]. Більша частина статті була присвячена обговоренню питання про вільний доступ дівчат до чоловічих навчальних закладів, тобто проблеми спільного навчання. Автор підкреслив, що в деяких районах Німеччині дівчата користувалися цим правом [12, с. 154]. Для досконалого вивчення цієї проблеми О. Ф. Музиченко звертався також до досвіду інших країн Європи та США, де практикувалося спільне навчання, аналізував діяльність різноманітних навчальних конгресів та організацій [12, с. 155-157; 162-191]. Він дійшов висновку, що в Росії необхідно реформувати систему жіночих гімназій. Автор зазначає, що на той час перед жіночими гімназіями були поставлені три цілі: дати спеціальну підготовку майбутній вчительці, приготувати до вступу до

вищих навчальних закладів, надати необхідні знання для майбутньої матері та господині дому. Однак, з цими цілями жіночі гімназії не можуть в повному обсязі якісно впоратися, тому автор підтримує ідею створення спеціальних педагогічних закладів для вчительок [12, с. 188-189].

«Журнал Министерства народного просвещения» здебільшого фіксував законодавчі перетворення в галузі жіночої освіти та надавав відомості щодо створення та розвитку мережі жіночих навчальних закладів, таким чином, представляв офіційну позицію уряду стосовно проблем жіночого виховання, організації та діяльності жіночих середніх навчальних закладів Російської імперії. До певної міри ми можемо стверджувати, що журнал став рупором так званої «освіченої бюрократії», яка з одного боку прагнула зберегти «статус-кво», а з іншого – розробляла шляхи модернізації суспільства, в тому числі головна увага приділялася «жіночому питанню», ставлення до якого можна визнати певним маркером змін в урядовій політиці. Втім, ця позиція не залишалася незмінною. Сьогодні зрозуміло, що консерватизм не виключає модернізацію. Відповідно, на сторінках журналу активно дискутувалися питання щодо якості педагогічної підготовки випускниць жіночих гімназій, висловлювалися різні погляди на шляхи її покращення та пропозиції щодо внесення змін до навчальних програм, обговорювався закордонний досвід.

Література

1. Анастасієв, А. Народные учительницы (улучшение условий их жизни и образовательной подготовки) / А. Анастасієв // Журнал Министерства народного просвещения. – октябрь 1905. – Ч. 361. – С. 113-134.
2. Анастасієв, А. Об улучшении условий педагогической подготовки оканчивающих курс обучения в женских гимназиях Министерства народного просвещения / А. Анастасієв // Журнал Министерства народного просвещения. – сентябрь 1907. – Ч. 11. – С. 85-92.
3. Вопрос о положении наших частных учебных заведений // Журнал Министерства народного просвещения. – январь 1867. – Ч. 133. – С. 25-64.
4. Готалов-Готлиб, А. Г. Русская педагогическая журналистика I половины XIX века и К. Д. Ушинский / А. Г. Готалов-Готлиб // Советская педагогика. – 1941. – № 3. – С. 79-90.
5. Дебольский, Н. Г. Обзор русской педагогической журналистики / Н. Г. Дебольский // Народная школа. – 1884. – № 6. – С. 56-65.

6. *Державний архів Харківської області.* – Ф. 920. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11.
7. *Доватор, Р. Л.* Педагогическая журналистика в годы первой революции в России / Р. Л. Доватор // Советская педагогика. – 1985. – № 4. – С. 102-106.
8. *Извлечение из отчета Министерства народного просвещения за 1856 г.* // Журнал Министерства народного просвещения. – июль 1857. – Ч. 95. – С. 3-138.
9. *Иоанисиани, В.* Дореволюционные педагогические журналы / В. Иоанисиани // На путях к новой школе. – 1927. – № 10. – С. 98-102.
10. *Кільова, Г.* Засадничі принципи існування Київського навчального округу в період 1833-1834 рр. Укази імператора та накази міністра народної освіти (за матеріалами «Журнала министерства народного просвещения») [Електронний ресурс] / Г. Кільова. – Режим доступу: <http://journal.kdpu.edu.ua/pedag/article/view/904/818>. Доступ – 13. 06. 2014 р.
11. *Миропольский, С.* Практическая организация педагогических классов при женских гимназиях Министерства народного просвещения / С. Миропольский // Журнал Министерства народного просвещения. – январь 1879. – Ч. 201. – С. 1-33.
12. *Музыченко, А.* Реформа среднего женского образования и его история в Германии / А. Музыченко // Журнал Министерства народного просвещения. – август 1909. – Ч. 22. – С. 133-191.
13. *О награждении* отличнейших из учениц женских училищ первого разряда ведомства министерства народного просвещения, с успехом окончивших полный общий курс учения в сих училищах, золотыми и серебряными медалями // Журнал Министерства народного просвещения. – январь 1870. – Ч. 147. – С. 81-82.
14. *Об издании* отдела классической филологии в виде приложения к Журналу Министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – сентябрь 1873. – Ч. 169. – С. 1-9.
15. *Оглавление* // Журнал Министерства народного просвещения. – июль 1860. – Ч. 107. – С. 1.
16. *Оглавление* первой части Журнала Министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. – 1834. – Ч. 1. – С. 487-499.

17. *Орлова, Н. Е.* Российский «Журнал Министерства народного просвещения» в 30-60-х гг. XIX в.: интерес к проблемам становления государственной системы начального образования в Англии / Н. Е. Орлова // Российские и славянские исследования: Сб. науч. статей. Вып. 1. – Мн.: БГУ, 2004. – С. 100-104.
18. *Отдел по народному образованию* // Журнал Министерства народного просвещения. – апрель 1905. – Ч. 352. – С. 1-68.
19. *Петрова, В.* Журнал Министерства народного просвещения / В. Петрова // На путях к новой школе. – 1927. – № 10. – С. 94-98.
20. *По вопросу о домашнем обучении* // Журнал Министерства народного просвещения. – февраль 1867. – Ч. 133. – С. 117-159.
21. *Положение о двух стипендиях в Архангельском Мариинском женском училище первого разряда* // Журнал Министерства народного просвещения. – март 1871. – Ч. 154. – С. 106-107.
22. *Положение о женских гимназиях и прогимназиях министерства Народного Просвещения* // Сборник постановлений по министерству народного просвещения. – Спб., 1871. – С. 1620-1629.
23. *Положение о женских училищах ведомства Министерства народного просвещения* // Журнал Министерства народного просвещения. – июль 1858. – Ч. 99. – С. 7-11.
24. *Положение о женских училищах ведомства Министерства народного просвещения* // Журнал Министерства народного просвещения. – июнь-июль 1860. – Ч. 108. – С. 1-7.
25. *Роенко, С. О.* «Журнал Министерства народного просвещения» – важливе джерело дослідження розвитку шкільної приватної освіти [Електронний ресурс] / С. О. Роенко. – Режим доступу: <http://dspace.udpu.org.ua>. Доступ – 13. 06. 2014 р.
26. *Санкт-Петербургские высшие женские курсы в 1899-1900 академическом году* // Журнал Министерства народного просвещения. – 1901. – Ч. 333. – С. 133-191.
27. *Соловьев, И.* Из прошлого нашей педагогической журналистики / И. Соловьев // Вестник воспитания. – 1915. – № 1. – С. 90-117.
28. *Училища для образования девиц в Вятской губернии* // Журнал Министерства народного просвещения. – 1859. – Ч. 101. – С. 107-108.
29. *Феофанов, А. М.* Журнал Министерства народного просвещения. [Электронный ресурс] / А. М. Феофанов. – Режим доступа: http://www.pravenc.ru/text/Журнал_Министерства_народного_просвещения. Доступ – 13. 06. 2014 г.

Рачков Є.С.

Музейна виставка «Символи та емблеми Харківського університету»

24 грудня 2013 р. в межах святкування Дня архівіста в в Музеї історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна відбулось відкриття виставки «Символи та емблеми Харківського університету». В експозиції виставки були використані значки, медалі, фотографії, офіційні документи та інші «носії» університетської символіки. Ці та інші матеріали були надані Музеєм історії університету, Центральною науковою бібліотекою, факультетами та організаціями студентського самоврядування університету. Основну роботу з організації виставки здійснили студенти та викладачі кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету, співробітники Музею історії та Центральної наукової бібліотеки університету.

На відкритті виставки з привітаннями виступили організатори виставки, керівники та співробітники Державного архіву Харківської області, Центрального державного науково-технічного архіву України та архіву Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Студенти-магістранти кафедри історіографії, джерелознавства та археології, одягнуті у мантиї та конфедератки («сорбонки»), провели для всіх охочих екскурсію, розповіли про особливості створення виставки та розвиток символіки в Харківському університеті.

Варто відзначити, що історія університетських символів та емблем є складовою історії самих університетів. Повною мірою це стосується Харківського університету. Дослідження його символіки дозволяє подивитись на університетське середовище не лише як на соціальний інститут, але й як на культурну спільноту, важливими умовами існування якої є певні ритуали та пов'язані з ними символи. За 200-річну історію Харківського університету його символи та емблеми утворили значний масив візуальних джерел. Сьогодні актуальним завданням залишається систематизація існуючої символіки та її подальший аналіз.

Структура виставки визначалась особливостями формування та еволюції символіки університету з часу його заснування й до сьогодення. Загалом, символи та емблеми Харківського університету можна умовно розподілити на кілька груп. Хронологічно та візуально вони утворюють три групи: дореволюційні, радянські та сучасні символи та емблеми. За приналежністю до університету та його підрозділів – на п'ять груп: загальноуніверситетські, факультетські, бібліотеки університету,

Наукові заходи історичного факультету

спортивних організацій та «інші». Така класифікація університетської символіки відбилася в експозиції виставки. Вона дозволила, з одного боку, більш детально розглянути кожну з зазначених груп, а з іншого – простежити зв'язок між різноманітними символами та емблемами.

Яскравими символами університету дореволюційного періоду, представленими в експозиції виставки, були Велика університетська печатка та екслібриси бібліотеки Харківського Імператорського університету. Особливий інтерес викликали два суперекслібриси, створені на початку XIX ст. та на початку XX ст. Перший суперекслібрис був випадково виявлений в жовтні 2004 р. під час підготовки до святкування в університеті Днів грецької культури. Автором зображення вважають В.Н. Каразіна. На суперекслібрисі міститься зображення давньогрецької богині Афіни (богині мудрості та справедливої війни), що тримає в руках щит, на якому зображено міський герб Харкова. Афіна символізує головні університетські чесноти: мудрість, знання, науку, духовну діяльність та творче мислення. Нижче по колу міститься напис «Nihil desperari» (в перекладі з латинської мови «Ніколи не втрачай надії (віри)» або «Ніколи не здавайся»). На другому суперекслібрисі початку XX ст. міститься тільки напис «EX BIBLIOTHECA UNIVERS.I.CHARCOW» (в перекладі з латини «З бібліотеки Харківського І. [імператорського] університету»).

Цікавим прикладом спорідненості символів та емблем Харківського університету різних часів можна вважати зображення його засновника – В.Н. Каразіна. Пам'ятник В.Н. Каразіну, відлитий ще в 1904 р. в Петербурзі, був урочисто відкритий в Університетському саду в 1907 р. Сьогодні він встановлений біля входу до Головного корпусу університету. Зображення В.Н. Каразіна та пам'ятника йому, збудованого з нагоди 100-річчя університету, використовується в якості емблеми Харківського університету. Наприклад, ми можемо побачити його на поштовому конверті середини 1960-х рр. та на університетській емблемі початку 2000-х рр.

Сьогодні одним з найбільш поширених університетських символів є зображення Головного корпусу Харківського університету. Вперше таке зображення зустрічається на значку, присвяченого його 150-річчю (1955 р.). З часом з'являються модифікації зображення Головного корпусу університету у поєднанні з книгою, портретом О.М. Горького, п'ятикутною зіркою тощо. Сьогодні його можна зустріти на різноманітних поштових конвертах, медалях, знаках, грамотах тощо.

Центральне місце у виставці серед сучасної університетської символіки зайняли текст гімну та герб Харківського університету, затверджені на засіданні Вченої ради університету 14 листопада 2003 р. та 27 травня 2004 р. відповідно.

Відчутним поштовхом у конструюванні корпоративної ідентичності університету та нових форм корпоративної символіки стало святкування його двохсотрічного ювілею в 2004 р. Зокрема, з нагоди річниці була виготовлена ювілейна медаль та кілька монет, які також були представлені в експозиції виставки. В 2014 р. Харківський університет святкує чергову річницю з часу свого заснування. Дана подія безперечно сприятиме як подальшому розробленню системи корпоративних емблем університету та його структурних підрозділів, так і їх вивченню.

Харченко А. В.

Роздуми над складними словами, або про «соціальну модернізацію» у реаліях вітчизняної історичної науки

2012 та 2013 рр. мені двічі довелося стати свідком наукових дійств у вигляді «круглих столів». Крім названого формату їх об'єднувало місце проведення – господарем і організатором виступав історичний факультет ХНУ імені В. Н. Каразіна (авторова альма-матер) та проблематика винесена на обговорення учасників – соціальна модернізація. Нарешті, автор мав честь двічі модерувати вищеназвані заходи. До організації першого столу доклала руку і громадська організація – Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи, до якої я маю безпосереднє відношення.

Подібні заходи не є надзвичайною рідкістю, однак, як на мене, вони завжди мають певну корисність. Комунікації між вченими, обмін думками – невід'ємна частина життя науковця.

Перший захід проходив під назвою – «Соціальна модернізація українських земель наприкінці XVIII – у першій половині XX ст. (до 1939 р.)». Другий було поійменовано – «Соціальна модернізація Російської імперії». Від першого до другого столу мною спостерігалось зростання зацікавлення заявленою проблематикою. Вдвічі збільшилась, як кількість учасників, так і їх географія – з Харкова та Житомира представництво доповідачів поширилось до п'яти міст, зокрема представлених ВНЗ Російської Федерації. Також, на мою думку, спостерігались зміни якісного характеру. Дискусія під час першого столу спочатку ледве жевріла, лише зусилля модераторів (тут відразу пригадуються нестандартні думки мого співмодератора Павла Єремєєва, які неодмінно спонукали до відповідей) та частини учасників потроху розбурхали її. Обговорення «Соціальної модернізації Російської імперії» відразу задало стрімкий хід дискусії, жвава полеміка супроводжувала практично кожну доповідь. Під час заходу 2013 р. розширилась тематика доповідей, в яких було представлено різні прошарки суспільства Російської імперії. Деякі ж виступи, накшталт представлення соціального портрету певної верстви, виходили на рівень теоретико-методологічної проєкції.

Ідея перетворити свої думки з приводу заявленої проблематики у певний текст, зародилась доволі давно (вже під час проведення першого столу). Я гадав, що це не стане надто складним завданням, бо

перефразовуючи вислів з одного кінофільму – справжньому історичному завжди є що сказати (нажаль, ідея реалізувалась лише за два роки, і єдиним плюсом такого відтермінування я бачу лише можливість ще раз поринути у приємні професійні спогади). В першому варіанті ідея полягала у викладенні, так би мовити, історіографії проблеми. Тобто, я мав бажання, коротенько, тисяч на 40 знаків, познайомити всіх охочих з тим, що саме мається на увазі під соціальною модернізацією, та яке місце цій перспективі історичного процесу відведене у нашій вітчизняній науці.

Однак, маленька подія, що сталася після того як ми розпочали агітаційну діяльність з приводу заходу, наштовкнула мене на інші думки. Я вирішив відмовитись від попереднього задуму і торкнутись того, що я назвав би постановкою проблеми (тобто тієї ідеї «соціальної модернізації», яка стосувалась обидвох заходів). Коротко розповім суть того, що відбулося: викладене на відомому інтернет-ресурсі historians.in.ua оголошення викликало саркастичну реакцію одного поважного столичного вченого, з не менш поважної інституції (тут немає жодної іронії), до якої через не менш всім відому операцію «лайкання», а дехто і власними дописами, приєдналось ще кілька не менш поважних персон.

Здивувавшись загальній постановці критичного зауваження, тут дозволю собі майже цитату: «Бррр, яка назва... У нашому селі таких слів не знали – «соціальна» та й ще «модернізація», та ще й наприкінці XVIII ст. І що воно за штуkenція?», я не наполягаючи на власній причетності, спробував з'ясувати, що ж саме роздратувало поважне товариство. Не стану переповідати всю полеміку, лише зупинюсь на деяких важливих на мою думку тезах. Головні дорікання висловлені критиками можна узагальнити так: 1) по-перше, чи може хтось притомно відповісти що таке «українські землі»; 2) по-друге, термін «модернізація», начебто просто данина моді, накшталт «парадигми», «дискурсу», «трансформації» тощо; 3) третє, чи можна використовувати термін «соціальна модернізація», якщо він має, цитую: «чи не з десятків означень»; 4) четверте, заперечення окресленої хронології процесів, тобто, якщо і розпочинати, то точно не з кінця XVIII ст.; 5) нарешті, сама проблема «модернізації» є «західною», «голою» схемою, і яскравим прикладом непідтверджених джерелами висновків, політизації історії, тощо. Тим паче, що, знову дозволю собі цитату: «за такою «гламуризацією» нашої історії стирчать «російські вуха»: ну, якже – прийшла на українські землі Російська імперія в кінці XVIII ст. і модернізувала «застарілих» українців, які мали Магдебургське право, Литовський Статут, сільське та козацьке самоуправління і т. ін.».

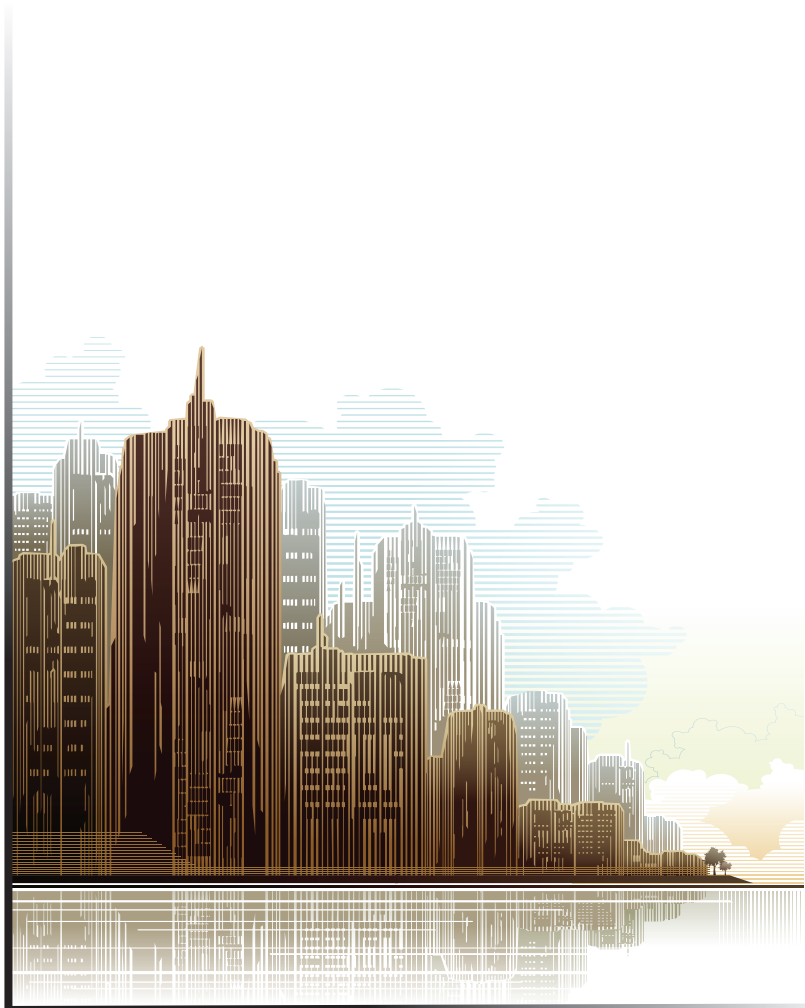
Змушений викласти свої роздуми з приводу, відповів так: 1) під українськими землями мались на увазі певні «території з населенням», якого і стосувались процеси модернізації; 2) термін «модернізація» не можна вважати «новоязом» вітчизняних істориків, що надто слідкують за модою, а треба розглядати як усталений в науці термін; 3) наразі, «соціальна модернізація» розглядалась як багатогранне явище – перехід від, так званого, традиційного суспільства до модерного (що не суперечить визнаним науковим середовищем підходам); 4) стосовно хронології, то дійсно пропонуються різні варіанти, втім, укорінення процесів в кінці XVIII ст. навряд чи буде злочином, лише предметом дискусії; 5) щодо «голої» західної схеми – звичайно, «соціальна модернізація» є теоретичним поняттям, можливою перспективою, яка допомагає зрозуміти соціальні зміни. Втім, конкретне її наповнення якраз і залежить від конкретних істориків.

Остання теза говорить про те, що вивчаючи соціальну історію України окресленого хронологічно періоду можна бути прихильником відповідної теорії і наповнювати її змістом, або можна бути її противником. Але для спростування мабуть доведеться приєднатись до прибічників іншої теорії, бо бути «вільним мисливцем», самостійно висуваючи власні теорії не кожному до снаги. Звичайно, можна вважати себе першовідкривачем і просто копіювати у джерелах змушуючи їх говорити «як воно було насправді», втім, тоді є шанс предстати перед академічним товариством (особливо, у випадку просування поза межі свого регіону) у якості або зарозумілої людини, або взагалі ретрограда. Зрештою, на чий би бік не ставав молодий дослідник, залучення здобутків колег по цеху є корисним принаймі в плані отримання змістовного матеріалу для власних теоретизувань.

Врешті-решт наукова врівноваженість «соціальної модернізації» була визнана, тож і я вважав себе задоволеним. Однак, важливим особистим висновком залишилось певне здивування з приводу позірно (ми все ж говоримо не про академічну дискусію, а про невеличку полеміку в соцмережі) неглибокого занурення українських науковців у достатньо відомі теорії, життя яких налічує вже не один десяток років.

Виходячи з вищесказаного, змушений знову повернутись до корисності двох харківських столів. Цільовою аудиторією (дозволю собі вжити не зовсім історичний термін) таких заходів я вбачаю молодих науковців, аспірантів, магістрантів, тобто тих, хто лише розпочинає свою кар'єру історика. Сучасна ситуація дозволяє відкинути ортодоксальні схеми і догматичні стереотипи. Перспектива «оновленої історії» вже створена.

Досліднику залишається лише працювати, обираючи альтернативні теоретичні конструкції для обґрунтування висунутих гіпотез та вирішення поставлених завдань. Модернізаційна перспектива – одна з вищеназваних конструкцій, має значну історіографію, втім, її потенціал, як мені здається, далеко не вичерпаний. Сподіваюсь, що ці заходи матимуть продовження у Харкові, зокрема і в стінах університету, надалі сприятимуть розширенню пізнавальних можливостей модернізаційного напрямку у дослідженні проблематики переходу українського суспільства від традиційного до модерного суспільства.

Теми дипломних робіт магістрів та спеціалістів, захищених у 2014 році

Теми дипломних робіт магістрів і спеціалістів, захищених у 2014 році

Кафедра історії України

- БАРАНОВИЧ Катерина Ярославівна. Розвиток кримського регіоналізму Керівник диплому – доц. Куліков В.О.
- ВАСИЛЬЦОВ Владислав Олександрович. Кооперативний рух у Харківській губернії в перші роки Першої світової війни. Керівник диплому – доц. Журавльов Д. В.
- ВОРОБЕЙ Марина Михайлівна. Козацько-польські війни наприкінці XVI – у першій третині XVII ст.: військова та політична діяльність. Керівник диплому – доц. Журавльов Д.В.
- ГРИГОР'ЄВА Олена Сергіївна. Український театр як засіб формування української національної ідентичності (XIX – початок XX ст.). Керівник диплому – доц. Бердута М.З.
- ГЮЛЬМАМЕДОВ Дмитро Володимирович. Військове мистецтво козаків. Керівник диплому – доц. Бердута М.З.
- ДАЦИНА Микола Валерійович. Діяльність театру „Березіль” у 20-30-х рр. XX ст. у Харкові. Керівник диплому – доц. Майстренко В.С.
- ЛІСНЕНКО Світлана Василівна. Харківське єпархіальне жіноче училище (1854-1918 рр.). Керівник диплому – проф. Посохова Л.Ю.
- МАЛАХОВА Ірина Володимирівна. Історичне значення Конституції Пилипа Орлика. Керівник диплому – доц. Бердута М.З.
- ПАШКОВА Мирослава Олексіївна. Повсякденне життя жінок козацько-старшинських родин Гетьманщини в XVIII ст Керівник диплому – проф. Посохова Л.Ю.
- СОЛОДКІНА Вікторія Олександрівна. Роль і місце дворянства в суспільстві Слобідсько-української губернії (1785-1815 рр.). Керівник диплому – доц. Журавльов Д. В.

- СТРЕБКОВ Богдан Ігорович. Порівняння образу ворога в карикатурі УРСР та США (1952–1991 рр.) (на матеріалах журналів „Перець” та „Мад”). Керівник диплому – доц. Куліков В. О.
- ЧЕРНІЧЕНКО Ігор Володимирович. Повсякденне життя українських дисидентів (1960-і – 1980-і рр.). Керівник диплому – доц. Куліков В. О.

Кафедра нової та новітньої історії

- БРЕДІХІН Євгеній Сергійович. Арабо-ізраїльський конфлікт та міжнародна дипломатія (1967-1979 рр.). Керівник диплому – доц. Йолкін А. І.
- ЖАДАНОВА Наталія Сергіївна. Македонське питання в системі міжнародних відносин (1878–1920 рр.). Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.
- ПЬІНА Катерина Андріївна. Іноземні сеттельменти та їхня роль у процесі формування модерної китайської нації (1840 – 1920 рр.). Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.
- КРЮТЧЕНКО Марія Леонідівна. Ліберальна «цанковітська» партія в системі державної влади Болгарії (1883–1913 рр.). Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.
- КУДЬ Олександр Сергійович. Окупаційна політика США та СРСР в Німеччині (1945–1949): компаративний аналіз. Керівник диплому – доц. Страшнюк С. Ю.
- КУЗЬМЕНКО Михайло Михайлович. «Ідея «Великої Болгарії»: оформлення та реалізація (1870–1886 рр.). Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.
- КУЛИК Яна Валентинівна. Республіка Сербія в умовах назрівання дезінтеграції СФРЮ (1974–1991 рр.). Керівник диплому – проф. Пугач Є. П.
- ОСАУЛЕНКО Ольга Олександрівна. Імміграція у Сполучені Штати Америки: правові механізми регулювання, тенденції та результати (1965–1990 рр.). Керівник диплому – доц. Чижов О. П.
- СВИРИДОНОВА Ольга Сергіївна. Рух «нових лівих»: соціальний протест та бунт покоління «неприкаяних». Керівник диплому – доц. Чернявський Л. С.
- СЕМЕЙКІН Євгеній Сергійович. Ядерний фактор в радянсько-американських відносинах (1945–1972 рр.). Керівник диплому – доц. Чижов О. П.

- СЕРБУЛОВ Дмитро Сергійович. Російська приватнопідприємницька діяльність у Ірані 70-ті роки XIX ст. – 1913 р.). Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.
- СЛАБУНОВ Костянтин Леонідович. Російсько-китайські відносини кінця XIX – початку XX ст.: проблеми прикордонних територій. Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.
- ШКАБУРА Ярослав Іванович. Воєнно-блокова політика Франції у контексті міжнародних відносин 1919–1939 рр. Керівник диплому – доц. Чижов О. П.

Кафедра історії Росії

- АЛЕКСЕЙЧЕВ Олексій Олександрович. Червоний і білий терор на Харківщині в роки громадянської війни. Керівник диплому – проф. Духопельников В. М.
- БУРЯКОВА Юлія Олександрівна. Партизанський рух у Східній Україні 1941–1943 рр. Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.
- ВАРЕНИК Анна Анатоліївна. Визволення Охтирки 1943 р. Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.
- ГАПОНОВ Ігор Миколайович. Воєнні дії на Харківщині взимку – навесні 1942 р. Керівник диплому – викл. Єремєєв П. В.
- КАРГІН Костянтин Едуардович. Радянська зовнішня розвідка в 1945 – 1991 рр. Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.
- ПАРХОМЕНКО Любов Анатоліївна. О.М. Колонтай як дипломат. Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.
- СТРЕЛЬНИК Максим Андрійович. Повсякденне життя студентів Харківського університету в 1950 – середині 1960-х рр. XX ст. в контексті університетської освіти. Керівник диплому – проф. Духопельников В. М.
- ШКАРУПА Анастасія Олександрівна. Формування та діяльність російської Державної Ради. 1906–1917 рр. Керівник диплому – проф. Ю.П. Волосник
- ШУВАНОВ Андрій Романович. Російські комерційні банки та промисловість: трансформація взаємовідносин 1907–1914 рр. (на прикладі Катеринославської та Харківської губерній). Керівник диплому – проф. Чорний Д. М.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

- ДРАНЬОВА Наталя Сергіївна. Образ харківських ремесел та ремісників у науковій та художній літературі, а також музейних експозиціях. Керівник диплому – доц. Павлова О. Г.
- КАЛУГІН Олег Володимирович. Сучасне геополітичне положення України: проблеми історіографії. Керівник диплому – проф. Куделко С. М.
- КЛІМКІН Олександр Сергійович. Вивчення археологічних пам'яток останньої чверті I-го тисячоліття н.е. в басейні Дону. Керівник диплому – доц. Скирда В. В.
- КОНИВА Юлія Вікторівна. Шляхи сполучення на теренах Східної України XVI – XVIII ст.: історико-географічний аспект. Керівник диплому – проф. Куделко С. М.
- КОРСІКОВА Ольга Сергіївна. О. Я. Єфименко та «жіноче питання» в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. Керівник диплому – доц. Іващенко В. Ю.
- ЛУБЕНСЬКА Альона Олександрівна. Партизанський рух на території Лівобережної України в роки Великої вітчизняної війни: історіографія 1942-2013 рр. Керівник диплому – проф. Каплін О. Д.
- ПИЛИПЧУК Наталія Віталіївна. Археологічні з'їзди та розвиток архівної справи в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Керівник диплому – доц. Павлова О. Г.
- ЧЕРЕНКОВА Яна Євгенівна. Образи Євлалії Кадміной в контексті сучасної біографістики. Керівник диплому – проф. Куделко С. М.
- БАРАНОВСЬКИЙ Дмитро Васильович. Строкатість релігійного життя носіїв салтівської культури верхньої та середньої течії басейну Сіверського Дінця. Керівник диплому – доц. Скирда В. В.
- БОЛЬШАКОВ Андрій Олександрович. Ремісничє виробництво і господарство носіїв салтівської культури. Керівник диплому – доц. Скирда В. В.

- БОЛЬШАКОВ Олександр Андрійович. Промисли та ремісничє виробництво слов'ян останньої третини I-го тисячоліття на території Східної Європи. Керівник диплому – доц. Скирда В. В.
- КАПНІК Галина Валеріївна. Торська фортеця XVII-XVIII ст. Керівник диплому – доц. Шрамко І. Б.
- КОБЗАРЬОВА Юлія Сергіївна. Відображення релігійних уявлень скіфів у предметах матеріальної культури. Керівник диплому – доц. Шрамко І. Б.
- МАКАРЕНКО Ольга Анатоліївна. Косторізне виробництво лісостепових племен ранньоскіфського часу. Керівник диплому – доц. Шрамко І. Б.
- РУСНАК Василь Васильович. Поховання зі скорченим положенням кістяку на могильниках черняхівської культури. Керівник диплому – доц. Мизгін К. В.

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

- АКОПЯН Едуард Гаджикович. Римський Сенат в період кризи та загибелі республіки. Керівник диплому – проф. Сергеев І. П.
- АШРАПОВА Олександра Іллівна. Драматургія як громадянська позиція: суспільно-політичні ідеали Аристофана. Керівник диплому – доц. Мартем'янов О. П.
- БАРКОВА Поліна Володимирівна. Імператорський культ в період правління династії Юліїв-Клавдіїв. Керівник диплому – доц. Литовченко С. Д.
- ВОЛОХОВА Олена Андріївна. Лямелярний обладунок в історії військової справи Середньовіччя (XIII–XVст.). Керівник диплому – доц. Д'ячков С. В.
- ГАБЛІЯ Баграт Робестанович. Культ правителя в еліністичному Єгипті у III–II ст. до н.е. Керівник диплому – доц. Ручинська О. А.
- ДІМЕНШИНА Ганна Олександрівна. Культ Аполлона в Стародавній Спарті. Керівник диплому – ст. викладач Токарев А. М.
- КУПРІЄНКО Леся Михайлівна. Життя і творчість Сапфо в сприйнятті авторів античної та наступних епох. Керівник диплому – доц. Мартем'янов О. П.
- МАСЮТКІНА Наталія Ігорівна. Імператорський культ під час правління Октавіана Августа: традиції та обряди. Керівник диплому – доц. Ручинська О. А.
- КРАСНОДУБЕЦЬ Єлизавета Михайлівна. Культ Мітри в системі релігійних уявлень населення античних міст Північного Причорномор'я (кінець II ст. до н.е. – III ст. н.е.) Керівник диплому – доц. Ручинська О. А.
- СЛЮСАР Дмитро Володимирович. Вторгнення монгольських військ Батія в Центральну Європу (1241–1242 рр.). Керівник диплому – доц. Д'ячков С. В.
- ТКАЧОВА Юлія Олександрівна. Константинопольський патріархат у другій половині XIII – першій половині XV ст. Керівник диплому – доц. Домановський А. М.
- ТРОФІМОВ Валерій Дмитрович. Політична ідентичність візантійців (VII–XIIст.). Керівник диплому – доц. Домановський А. М.

Відомості про авторів

Артамонова Ксенія Юріївна – аспірантка кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Басенко Руслан Олександрович – студент V курсу історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Бучаста Світлана Іванівна – директор Комунальної установи «Художньо-меморіальний музей І. Є. Репіна»

Віруцька Світлана Володимирівна – аспірантка Рівненського державного гуманітарного університету

Галішевський Віталій Анатолійович – аспірант Національного університету «Острозька академія»

Гринюка Богдан Михайлович – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка

Дітковська Світлана Олексіївна – доцент, кандидат педагогічних наук Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Іванов Станіслав Юрійович – кандидат історичних наук, провідний методист Державного архіву Харківської області

Кліш Андрій Богданович – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Красько Ольга Іванівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ільницький Василь Іванович – кандидат історичних наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Кириченко Олена Борисівна – аспірантка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Кондратюк Марія Миколаївна – аспірант Рівненського державного гуманітарного університету

Козачок Ольга Богданівна – аспірантка Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Красько Ольга Іванівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Курдина Юлія Михайлівна – аспірантка Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка»

Кушнар'єв Сергій Сергійович – аспірант кафедри історії Росії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Лапченко Анастасія Сергіївна – старший лаборант кафедри історія України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Лісунець Людмила Ігорівна – аспірантка Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Луценко Сергій Михайлович – пошукач кафедри нової та сучасної історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Луцкай Юрій Володимирович – пошукач кафедри Всесвітньої історії історичного факультету Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

Майко Олексій Вадимович – студент III курсу історичного факультету Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Махоніна Онисія Геннадіївна – пошукач кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ніколаєнко Анна Віталіївна – аспірантка кафедри історії України педагогічного інституту Криворізького національного університету.

Олещук Назар Юрійович – магістрант Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Пилипенко Вікторія Вікторівна – аспірант Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Походнякова Альона Сергіївна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Рачков Євген Сергійович – аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сабодаш Олена Миколаївна – заступник директора Художньо-меморіального музею І. Є. Рєпіна

Труш Світлана Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Федорченко Олег Володимирович – доцент кафедри теорії держави і права, філософії та гуманітарних дисциплін Міжнародного університету бізнесу і права (м. Херсон)

Хададова Фатіма Тажудинівна – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету ім. І. Франка

Харченко Артем Вікторович – доцент кафедри політичної історії «Національного технічного університету» Харківського політичного інституту.

Чорноіваненко Інна Вячеславівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

Яцина Ангеліна Ігорівна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Шевченко Ольга Олексіївна – заступник директора з наукової роботи удожно-меморіального музею І. Є. Рєпіна

Щебликіна Анастасія Олександрівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Список скорочень

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ГАСПИТО – Государственный архив социально-политической истории Тюменской области.
ВДИ – Вестник древней истории
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ДІМ – Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького.
ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області.
ДАХО (ГАХО) – Державний архів Харківської області
ЗНТШ – Записки Наукового товариства імені Шевченка
КСИА – Краткие сообщения Института археологии
МАЭСУ – Музей археологии и этнографии Слободской Украины при Харьковском национальном университете им. В.Н. Каразина
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
НКШС – Народний комісаріат шляхів сполучення
НКО – Народний комісаріат оборони
ОЛА – Общеславянский лингвистический атлас
РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории.
РГБ – Российская государственная библиотека
РНК СРСР – Рада Народних Комісарів Союзу Радянської Соціалістичної Республіки
РНК УСРР – Рада Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
РСЧА - Робітничо-селянська Червона Армія
СА – Советская археология
САДЗ – Сектор архівів ДП «Донецька залізниця»
САИ – Свод археологических источников, Москва.
ССО – студенческий строительный отряд

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УПВІСП – Управління військових сполучень
ХВО – Харківський воєнний округ
ЦВМУ – Центральне військово-мобілізаційне управління
CQ – Classical Quarterly
JP – Język Polski
IOSPE – Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini. 2nd ed.
TMHJ – The Medieval History Journal
REA – Revue des études anciennes
ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Збірник наукових праць

Випуск 17

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск Д. В. Миколенко
Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна
Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 03.11.2014. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. 18,73 Обл.-вид. арк. 23,41

Тираж 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна

Надруковано: